

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Н. М. Діанова

**ФОРМУВАННЯ ЕТНО-КОНФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ
НАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
(кінець XVIII — перша половина XIX ст.)**

Одеса
«Астропринт»
2010

ББК 63.3(4Ук-7)5-7

Д 44

УДК 94(477.7):314.727.2 «1775/1861»

Монографія є спробою комплексного дослідження процесу формування етно-конфесійної структури населення міст південного регіону наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. Значна увага приділяється проблемі заснування та заселення південноукраїнських міст, утворення конфесійних і етнічних общин. Розглядаються питання взаємин між офіційною православною церквою та іншими релігійними конфесіями.

Робота розрахована на істориків, краєзнавців, студентів вищих навчальних закладів і усіх, хто цікавиться релігійною та соціальною історією Південної України.

Рецензенти:

І. С. Гребцова, доктор історичних наук, професор;

В. О. Романцов, доктор історичних наук, професор

Науковий редактор:

О. А. Бачинська, доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Протокол № 2 від 24 листопада 2009 р.

ISBN 978–966–190–280–9

© Н. М. Діанова, 2010

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	4
<i>Розділ 1</i>	
ЗАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ	
1.1. Заснування міст та особливості їх розвитку	17
1.2. Витоки заселення	35
<i>Розділ 2</i>	
ПРАВОСЛАВНЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТ	
2.1. Формування та розвиток південноукраїнських єпархій ...	50
2.2. Православні парафіїни	64
2.3. Старообрядці	105
<i>Розділ 3</i>	
РИМО-КАТОЛИКИ	
3.1. Розвиток римо-католицької церкви на півдні України ...	112
3.2. Римо-католицьке населення міст	118
<i>Розділ 4</i>	
ПРЕДСТАВНИКИ ІНШИХ КОНФЕСІЙ	
4.1. Протестанти	134
4.2. Іудеї	143
4.3. Караїми	152
4.4. Мусульмани	155
<i>Висновки</i>	160
<i>Додатки</i>	165
<i>Перелік умовних скорочень</i>	173

Геополітичні процеси, які розпочалися в Північному Причорномор'ї з кінця XVIII ст., привели до радикальних змін в історії цього регіону. Після включення до Російської імперії настав новий етап його політичного та економічного розвитку. Особливістю економічного освоєння краю стало заснування та розвиток міст. Цей процес супроводжувався інтенсивним заселенням земель, на які переселялись бажаючі із різних населених пунктів Росії та іноземні колоністи, що прибули на запрошення уряду. Тож головним сюжетом історичного розвитку південного регіону стали події, пов'язані із заснуванням і стрімким розвитком південноукраїнських міст. Їх заселення мало низку своїх особливостей, які проявились у виникненні різних етнічних общин, соціальних груп та релігійних конфесій.

В історії України дореформеного періоду вагоме місце займає дослідження заснування та заселення міст у Південній Україні, що дозволяє реконструювати загальну картину розвитку та всебічно розглянути зміст процесів, які там відбувались. Це обумовило спрямування наукового інтересу на вивчення формування міського населення, його етно-конфесійного складу, ролі в соціально-економічному і релігійному житті краю. Ця проблема ще не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Населення міст зазвичай розглядалося дослідниками в комплексі вивчення проблем усього регіону в цілому і не стало предметом спеціального монографічного дослідження.

Науковий аналіз особливостей утворення і розвитку етнічних общин, які сформувалися в дореформений період, їх взаємовідносин та конфесійного складу дає можливість поглибити розуміння соціально-економічних, культурних і церковно-релігійних процесів, які відбуваються в містах сучасної Південної України, врахувати досвід співіснування представників різних етносів, конфесій і станів для використання його в сучасних умовах.

Територіально рамки роботи обмежені регіоном сучасної Південної України, до якої увійшла переважна більшість міст Катеринославської, Херсонської, материкової частини Таврійської губерній та Південної Бессарабії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця XVIII ст. до 1861 р. Вони обумовлені часом заснування південноукраїнських міст та початком проведення буржуазних реформ, які ознаменували новий період в історії їх розвитку.

Проблема формування міського населення Південної України, його етнічний та професійний склад у дореформений період комплексно не вивчалась. В історичній літературі переважна більшість робіт присвячена темі заснування та соціально-економічного розвитку міст, залишаючи без належної уваги їх жителів.

Вперше питання про необхідність дослідження населення та динаміки його чисельності поставив І. Герман¹. Його справу продовжили К. Герман² і К. Арсен'єв³.

Вагоме місце в історичній літературі першої половини XIX ст. посідають роботи видатного історика А. Скальковського. Серед величезного доробку автора є низка праць з історії південноукраїнських міст: їх заснування, формування населення та соціально-економічного розвитку, який пов'язувався із ідеалізацією політики уряду в краї. Дослідник приділяв певну увагу питанню етнічного складу жителів південного регіону, розглядав їх станову та соціальну структуру⁴. Він навів значну кількість статистичних даних про чисельність та соціальний склад населення міст. Проте деякі із них викликають певні протиріччя, що знайшло своє відображення в сучасній історичній літературі⁵. Однак це не зменшує цінність робіт А. Скальковсько-

¹ Герман И. Ф. О составлении народных таблиц. — Екатеринбург, 1808. — 23 с.

² Герман К. Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. — СПб., 1819. — Ч.1. — 325 с.

³ Арсен'єв К.И. Начертание статистики Российского государства. — СПб., 1848. — Ч.1: О состоянии народа. — 245 с.; Його ж. Статистические очерки России. — СПб., 1848. — 403 с.

⁴ Скальковский А. Адмирал Иосиф де Рибас и основание Одессы // Одесский вестник. — 1836. — 22, 25, 29 января, 1 февраля; Историко-статистический опыт торговых и промышленных сил Одессы. — Одесса, 1839. — 88 с.; Одесское градоначальство в начале 1846 года // Журнал Министерства Внутренних дел. — 1846. — Ч. 14. — С. 213–250; 413–442.; Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 1. — 364 с.; Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823. — Одесса, 1837. — 296 с.; Херсон с 1774 до 1794 г. — СПб., 1836. — 32 с.; Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: В 2-х ч. — Одесса, 1836–1838. — 288 с., 349 с.; Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — 668 с.

⁵ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — М., 1976. — С. 6; Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. — К., 2000. — С. 13–14.

го, які стали важливим внеском у вивчення історії Південної України завдяки значній кількості архівних даних, вперше залучених до наукового обігу.

До проблеми утворення та розвитку південноукраїнських міст, зокрема Одеси, зверталися й інші дослідники, які дотримувалися, здебільшого, проурядової позиції, започаткованої А. Скальковським¹. Проте вони мали свою точку зору стосовно внеску представників різних етнічних груп у розбудову Одеси. Зокрема, О. Маркевич, виділяючи важливу роль іноземних переселенців у розвитку зовнішньої торгівлі, звертав увагу на їх незначну чисельність, підкреслюючи, що переважну більшість серед мешканців Одеси становили українці.

З середини ХІХ ст. відбулося зростання інтересу дослідників до проблем етнічного складу населення. Цьому сприяло видання роботи П. Кеппена, де вперше наводяться дані про чисельність етнічних меншин у всіх губерніях Російської імперії². В основу підрахунків покладено матеріали ревізій та парафіяльні списки священників. Автор не розглядав окремо міське населення, що знижує цінність його праці для даного дослідження.

На етнічну строкатість населення Одеси звертали увагу К. Зеленецький та В. Даль. Вони підкреслювали, що розмовна російська мова набула певної своєрідності за рахунок синтезу з українською, що вказувало на значну присутність українців у місті. Проте окремі комплексні дослідження по проблемі етнічного складу міського населення у ХІХ ст. не проводилися.

Дореволюційна історіографія представлена рядом робіт світських і церковних істориків, які розглядали історію розвитку православно-християнства на півдні України, діяльність ієрархів церкви, в тому числі й наукову та просвітницьку. Серед перших дослідників варто відзначити М. Мурзакевича, роботи якого відрізнялися логічним

¹ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса, 1992. — 206 с.; Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса, 1881. — 143 с.; Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей — предшественник города Одессы // ЗООИД. — 1894. — Т. XVII. — С. 81–86.; Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. — Одесса, 1893. — 100 с.; Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 годы. — Одесса, 1885. — 144 с.; Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1883. — 284 с.; Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789–1795). — Одесса, 1889. — 57 с.

² Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России. — СПб., 1852. — 40 с.

викладенням матеріалу та систематизацією наведених фактів і документів, які торкалися питань історії південних епархій¹.

Для даного дослідження важливе місце посідають праці архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова), який був одним із перших археографів регіону². В своїх роботах він особливу увагу приділяв питанням заселення південного краю, історії Запорозької Січі та дослідженню Херсонської епархії, її чисельних храмів і монастирів. Найбільш ґрунтовні роботи Гавриїла присвячені історії розвитку християнської церкви на півдні України. Всі вони написані у тематико-хронологічній послідовності без власних коментарів та оцінок. Автору вдалося дослідити значний період розвитку історії півдня України — від заснування Нової Сербії (1751) до утворення Катеринославського намісництва (1786). Значне місце займають відомості про заснування та розбудову міст: Катеринослава, Вознесенська, Одеси та інших, про будівництво козацького Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, про подорож Катерини II до Катеринослава та Херсона. Архієпископом здійснено детальний опис церков південних губерній впродовж 1752–1837 рр. При цьому надається певна інформація щодо історії виникнення тих населених пунктів, де знаходилась описувана церква. Важливим напрямком наукової діяльності Гавриїла

¹ Мурзакевич Н. Епархиальные Архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — 1875. — Т. IX. — С. 297-302; Материалы для истории Новороссийской иерархии. Гавриил Розанов // Херсонские Епархиальные Ведомости. Приложения. — 1879. — С. 547–558.

² Гавриил, архиепископ. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый // ЗООИД. — Одесса, 1853. — Т. 3. — Отд. I. — С. 79–129; Продолжение очерка о Новороссийском крае // ЗООИД. — Одесса, 1863. — Т. 5. — Отд. I. — С. 420-488; Хронологико-историческое описание церковей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — Отд. I. — С. 140–210; Остатки христианских ценностей в Крыму. Уезд Феодосийский // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. I. — Отд. II. — С. 320–328; Историческая записка о женском одесском с девичьем училищем монастыре, читанная при собрании посетителей в день торжественного его открытия 9 мая 1844 года. — Одесса, 1844; Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском Монастыре. — Одесса, 1838; Устное повествование бывшего запорожца, жителя Катеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842; Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текеля, об уничтожении Запорожской Сечи // ЗООИД. — Одесса, 1853. — Т. 3. — Отд. I. — С. 587–589; Историческая записка о заложении в Катеринославе соборного храма и начале самого города. — Одесса, 1846; Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. I. — Отд. II. — С. 197–204.

була публікація джерел з історії Південної України, в тому числі й Запорозької Січі.

Значний внесок у дослідження історії Херсонської єпархії зробив священник С. Петровський¹. Використовуючи значний масив джерел Херсонської духовної консисторії, він розглянув історію заснування та розвитку деяких церковних храмів і біографію Херсонських архієпископів. Одна із його фундаментальних робіт присвячена історії Одеського кафедрального собору. Звертає на себе увагу сумлінність автора та його значний науковий рівень.

Низку робіт з історії церкви на півдні України у XIX ст. написав протоієрей А. Лебединцев. Вони публікувались на шпальтах «Херсонских Епархиальных Ведомостей», «Новороссийского телеграфа», «Киевской старины» та в «Записках» Одеського товариства історії і старожитностей. Значний інтерес для вивчення історії Південної України представляє його праця «Ханська Україна». Вона написана на основі церковних документів і репрезентує соціально-економічну та релігійну історію населення, що проживало між Бугом і Дністром з часів Київської Русі до середини XIX ст. У додатку автор помістив 15 документів, віднайдених у архіві Херсонської консисторії, що додає роботі наукової цінності².

У 20-ті роки XX ст. питання історії Південної України розглядалися, здебільшого, в установах Всеукраїнської академії наук. Над цією темою працювали ряд вчених, серед яких слід виділити Н. Полонську-Василенко, М. Грушевського, М. Слабченка, О. Оглобліна та інших. Важливу роль у вивченні історії краю відіграли праці Н. Полонської-Василенко. На жаль, значна їх кількість була втрачена і частково видана лише в еміграції³.

Проблеми історії Південної України побічно торкався в своїх роботах М. Грушевський⁴. На відміну від А. Скальковського, він засуджував політику уряду, який стояв на заваді українській ко-

¹ Петровский С. священник. Одесский кафедральный Преображенский собор. — Одесса: Тип. Фесенко, 1894. — 123 с.; Семь Херсонских архиепископов. — Одесса: Тип. Фесенко, 1894. — 184 с.; Некоторые исправления и дополнения к «Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», изданному Погодиным // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. 23. — С. 142–170.

² Лебединцев А. Ханская Украина // ЗООИД. — Одесса, 1913. — Т. 31. — С. 1–22.

³ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: у 2-х т. — Мюнхен, 1967. — Т. 2. — 247 с.

⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — 543 с.; Степ і море в історії України // Український історик, 1991–1992. — Т. 28–29. — С. 54–68.

лонізації південного регіону, створюючи військові поселення і запрошуючи іноземних переселенців. Він звертав увагу на процес русифікації, що відбувався в культурному та громадському житті міст.

Негативну оцінку іноземній колонізації дав і М. Слабченко, вважаючи її неправильно і економічно необґрунтованою¹.

О. Оглоблін, розглядаючи питання етнічного складу торгово-промислового населення України, поділяв, в основному, погляди М. Слабченка. Разом із тим він дотримувався думки, що іноземні підприємці переймалися економічними інтересами України і згодом перетворювалися із буржуазії іноземної на українську².

У 30-ті роки ХХ ст. праці з історії Південної України не видавалися, а її дослідники зазнали низки репресій. Прикладом може слугувати сумна доля роботи Д. Яворницького, рукопис якої був виданий лише у 1989 р.³ Після розгрому історичної школи М. Грушевського й М. Слабченка історія заселення краю широко не досліджувалась і до неї звернулися лише в повоєнні роки.

Протягом 50–80 років ХХ ст. з'явилася низка робіт з історії соціально-економічного розвитку міст. Важливе місце серед них займає творчий доробок О. Дружиніної⁴. Її наукові праці, які насичені значною кількістю архівних документів і статистичних матеріалів, стали новим поштовхом для вивчення історії Південної України. Деякі сучасні історики вказують на певну недосконалість джерелознавчої методики дослідниці, яка базувалась на сприйманні інформації, що міститься в історичному джерелі, без належного критичного аналізу⁵.

¹ Слабченко М. Є. Колонії України // Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. — К., 1925. — Т. 1. — С. 21–28.

² Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — 267 с.

³ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. — Днепропетровск, 1989. — 197 с.

⁴ Дружинина Е. И. Возникновение городов на Юге Украины и США: общее и особенное // Новая и новейшая история. — 1979. — № 2. — С. 69–76; Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (Его подготовка и заключение). — М., 1955. — 388 с.; Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — М., 1959. — 278 с.; Южная Украина 1800–1825 гг. — М., 1970. — 382 с.; Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825–1860 годы. — М., 1981. — 214 с.

⁵ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — С. 18; Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. — С. 43.

Проблема соціально-економічного розвитку міст знайшла своє відображення у багатотомному виданні «Історії міст і сіл Української РСР», але як і в багатьох історичних творах радянського періоду, в ньому спостерігається певна заідеологізованість¹.

Важливим внеском у висвітлення питання заселення південно-українських земель та етнічного складу їх мешканців стали роботи В. Кабузана². Посилаючись на архівні матеріали дослідник навів низку статистичних даних про чисельність етнічних груп у містах Південної Бессарабії та Херсонської губернії в середині 50-х років XIX ст. На жаль, автор не зазначив методику, за якою йому вдалося визначити кількісний склад окремих етнічних груп. Критичні зауваження щодо цих підрахунків уже висловлювалися в історичній літературі³.

Одним із перших, хто поставив питання про українсько-російське та молдавське населення так званої «Очаківської області» напередодні приєднання її до Росії, був О. Коцієвський⁴. Посилаючись на чисельні документи, він довів, що переважну більшість серед жителів причорноморських степів становили українці, в тому числі й запорозькі козаки. В подальшому вони стали одним із джерел формування міського населення.

Проблема колонізації Південної України була предметом дослідження А. Бачинського, який опрацював і ввів до наукового обігу знач-

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область / Зав. ред. В. М. Кулаковський. — К., 1970. — 765 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область / Зав. ред. В.М.Кулаковський. — К., 1972. — 815 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / Зав. ред. В.М.Кулаковський. — К., 1971. — 771 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / Зав. ред. В.М.Кулаковський. — К., 1969. — 910 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / Зав. ред. В. М. Кулаковський. — К., 1972. — 687 с.

² Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1858 гг.). — М., 1976. — 307 с.; Изменение в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX века. — М., 1971. — 189 с.; Народонаселение Бессарабии и левобережных районов Приднестровья. — Кишинев, 1974. — 155 с.; Народы России в первой половине XIX века: Численность и этнический состав. — М., 1992. — 254 с.; Немецкое население в России в конце XVIII — начале XIX веков // Вопросы истории. — 1989. — № 12. — С. 18—22.

³ Дружинина Е. И. Южная Украина 1800—1825 гг. — С. 78.; Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. — С. 39.

⁴ Коциевский А. С. О русском населении Южной Украины в XVIII — первой трети XIX веков // Историчне краєзнавство Одещини. — Одеса, 1995. — Вип. 6. — С. 1—7; Коциевский А. С. О русско-украинском и молдавском населении «Очаковской области» до присоединения ее к России // Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1960. — Т. 1 (34). — С. 354—361.

ну кількість документів, що дозволило детально розглянути процес заселення краю, провідну роль в якому відіграло українське козацтво та селянство¹. Дослідник приділяв увагу питанню участі козацтва в розбудові Одеси наприкінці XVIII ст.

Радянська історична наука практично не представлена достатньою кількістю робіт з історії православної церкви на півдні України в досліджуваній період. Опубліковані праці відзначались упередженістю по відношенню до ролі церкви та православного духовенства в українському суспільстві XIX ст.

З 90-х років XX ст. розпочався новий етап розвитку історичної науки. Значною мірою активізувались регіональні дослідження, в тому числі й з історії Південної України. В цей час опублікована низка праць, присвячених соціально-економічному розвитку міст та внеску в цей процес окремих соціальних станів і етнічних общин. Вони відзначаються досить високим науковим рівнем. Дослідники, опираючись на значну кількість архівних документів і опублікованих джерел, дослідили нові аспекти соціально-економічної історії півдня України².

¹ Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX веков // Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1967. — Т. 2 (35). — С. 136–150; Основатели Одессы // Вечерняя Одесса. — 1978. — 14 октября; Січ Задунайська. 1775–1828. — Одеса, 1994. — 124 с.; Хаджибей-Одеса і українське козацтво // Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції 6–8 вересня 1994 року. — Одеса, 1994. — Ч. 1. — С. 49–51.

² Ващенко В. П. Развитие гужового транспорту в містах Південної України в кінці XVIII — першій половині XIX ст // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1996. — Вип. 2 — С. 7–19; Развитие риболовного промислу в Південній Україні в кінці XVIII ст. — на початку 60-х років XIX ст. // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 112–118; Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси // Историческое краеведение Одешчины. Сборник материалов. — Одесса, 1992. — Вып. 3. — С. 36–37; Участь росіян у розвитку промисловості Одеси у дореформений період // Историчне краєзнавство Одешчини. Збірник матеріалів. — Одеса, 1995. — Вип. 6. — С. 24–30; Бачинська О. А. Дунайські козаки в Одесі // Одеса козацька. Наукові нариси. — Одеса, 2000. — С. 90–110; Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України (1775–1869). — Одеса, 1995. — 56 с.; Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель XVIII — початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння). — Одеса, 2002. — 328 с.; Гончарук Т. Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX століття (Історіографічні нариси). — Одеса, 1999. — 150 с.; Його ж. История Хаджибея (Одессы) 1415–1795. — Одесса, 1997. — 86 с.; Його ж. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе // Историчне краєзнавство Одешчини. Збірник матеріалів. — Одеса, 1995. — Вип. 6. — С. 30–35; Його ж. Нашадки українських козаків і «народження Одеси» // Одеса козацька. Наукові нариси. — Одеса, 2000. — С. 56–89.

У сучасній історіографії знайшла своє відображення проблема німецької колонізації Північного Причорномор'я. Переважна більшість робіт присвячена питанню утворення німецьких колоній в південному регіоні та їх соціально-економічному і культурному розвитку¹. Деякі дослідники зосереджують свою увагу на історії розвитку німецьких общин у містах, зокрема в Одесі. Серед них варто відзначити роботи Е. Г. Плеської-Зебольд². Цінність її праці для даного дослідження полягає в тому, що авторка, посиляючись на значну кількість джерел, репрезентувала процес переселення німців до Одеси, розглянула їх економічну та культурну діяльність і утворення конфесійних общин.

Наприкінці ХХ ст. значно посилюється інтерес науковців до історії релігії. З'явилися дослідження, автори яких намагаються осмислити роль російської православної церкви у громадському житті населення першої половини ХІХ ст. Більшість нинішніх наукових праць базується на нових документах, які до цього не використовувалися дослідниками. Історії православної церкви південного регіону у першій половині ХІХ ст. присвячені роботи І. Лимана³. Використовуючи потужну джерельну базу, автор розглянув історію Херсонської єпархії, дослідив становище духовенства, його діяльність в галузі освіти. У своїй монографії він представив анотований покажчик документів, які дають можливість прослідкувати позицію вищих органів влади Російської імперії стосовно православної церкви Південної України у зазначений період.

Історії Херсонської єпархії з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. присвячена дисертація кандидата історичних наук О. Тригуба⁴. Автор роз-

¹ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец ХVІІІ—первая половина ХІХ в.) // Под ред. С. И. Бобылевой. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. — 232 с.; Шевчук Н. А. Немцы на Юге Украины // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона: 1803—2003: библиографический указатель / Сост.: В. Самодурова, А. Айсфельд, М. Шевчук. — Одесса: Астропринт, 2003. — С. 9—55; Белікова М. В. Менонітські колонії півдня України (1789-1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Запоріжжя, 2005; Лях К. С. Німецькомовні колоністи півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (ХІХ — початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2005.

² Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803—1920. — Одесса: ТЭС, 1999. — 520 с.; Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья. — Одесса: Астропринт, 2008. — 135 с.

³ Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775—1861). — Запоріжжя, 2004. — 400 с.; Російська православна церква на півдні України останньої чверті ХVІІІ — середини ХІХ ст. — Запоріжжя, 2004. — 488 с.

⁴ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775—1918): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Миколаїв, 2000. — 242 с.

глядав не лише проблему утворення та розвитку Херсонської єпархії впродовж XIX ст., але й проаналізував основні напрямки діяльності духовенства у зазначений період.

Культурна та освітня діяльність православного духовенства в XIX ст. на півдні України представлена в дисертаційних дослідженнях О. О. Федорчук і Г. В. Степаненко¹. Їх цінність полягає у введенні до наукового обігу нових документів, що дає змогу більш повно висвітлити дану проблему.

Історії Тираспольської католицької єпархії присвячена дисертаційна робота Кухаренка Б. Г., яка виконана в Католицькому Люблінському Університеті². Автор залучив до свого дослідження архівні документи, що зберігаються в архівосховищах Польщі, Росії, України і Білорусії. Проте не з усіма тезами і висновками дослідника можна погодитися. Деякі із них носять дискусійний характер.

Підсумовуючи огляд літератури, зазначимо, що незважаючи на помітне поживлення роботи сучасних дослідників, наукова розробка даної теми ще не здійснена. Проблема формування етно-конфесійної структури міського населення Південної України не стала предметом спеціального дослідження.

Джерельна база дослідження представлена різними групами джерел, провідну роль серед яких відіграють архівні матеріали. Найбільша їх кількість зберігається у Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга у фондах: "Комітет міністрів" (Ф. 1263), "Рада міністра Внутрішніх справ" (Ф. 1281), "Головне управління у справах місцевого господарства МВС" (Ф. 1288), "Центральний статистичний комітет" (Ф. 1290), "Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі міністерства фінансів" (Ф. 18), "Департамент різних податків міністерства фінансів" (Ф. 571) та "Межовий департамент Сенату" (Ф. 1350). Тут містяться документи, які дають можливість визначити динаміку чисельності та станову структуру міських жителів наприкінці дореформеного періоду.

Особливу цінність для даного дослідження представляє група документів, що знаходяться у Санкт-Петербурзькому філіалі архіву

¹ Федорчук О. О. Православ'я в становленні культури півдня України (кінець XVIII — початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2005; Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2002.

² Кухаренко Б. Г. Тираспольська єпархія латинського обряду в 1847–1917 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Люблін, 2008.

Російської академії наук у фонді «Кеппен П. І. Статистичні матеріали» (Ф. 30). Це церковно-парафіяльні списки, зібрані П. Кеппеном з більшості парафій, в тому числі й південноукраїнських, які дають змогу дослідити етнічний і конфесійний склад міського населення.

Певна кількість важливих матеріалів зосереджена в архіві Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської академії наук у фонді «Скальковський А. О.» (Ф. 200). Серед них — низка статистичних документів, які відображають процес урбанізації та зростання чисельності населення міст Південної України.

У Державному архіві Одеської області матеріали за темою дослідження знаходяться у фондах: «Управління Новоросійського генерал-губернатора» (Ф. 1), «Канцелярія Одеського градоначальника» (Ф. 2), «Головний статистичний комітет Новоросійського краю» (Ф. 3), «Одеська міська дума» (Ф. 4), «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 37), «Одеське товариство історії і старожитностей» (Ф. 93), «Правління римо-католицької церкви в Одесі» (Ф. 628), «Євангельсько-лютеранська парафія церкви Св. Павла в Одесі» (Ф. 630). Тут зібрані відомості про соціально-економічний розвиток південноукраїнських міст, чисельність та станову структуру їх жителів. Значна кількість документів містить дані про стан церковно-релігійного життя в регіоні. Це стосується кількості церковних споруд, які належали різним конфесіям, чисельності духовенства та парафіян. Вони дають можливість репрезентувати особливості релігійного розвитку в містах півдня України і дослідити діяльність духовенства та його внесок у розвиток науки, культури і освіти.

Важливою складовою частиною джерельної бази є опубліковані документи. Серед них першочергового значення набувають законодавчі акти з Повного зібрання законів Російської імперії та витяги з річних звітів обер-прокурора Св. Синоду¹. Вони дозволяють прослідкувати політику царського уряду щодо заснування та заселення міст, розвитку релігії та церкви в південному регіоні, просвітницької діяльності духовенства. Важливі матеріали, що віддзеркалювали основні проблеми життя православної церкви, публікувались на сторінках Єпархіальних відомостей.

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — Т. XVI—XXXIX; Собрание 2. — Т. XIV, XVIII, XXV; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840—1860 гг. — СПб., 1841—1861.

Вагоме значення для дослідження міського населення Південної України мають спеціальні статистичні видання, що містять дані про загальну чисельність міського населення та окремих станів¹. Значну цінність представляють воєнно-статистичні огляди, зроблені офіцерами Генерального штабу. Автори проявили особливу сумлінність і представили значний масив матеріалів, що не викликають сумнівів у своїй достовірності. Вони дають відомості про кількість міського населення південного регіону, динаміку його чисельності та становий склад².

Суттєве значення для вивчення досліджуваної проблеми мають наративні джерела, представлені подорожніми описами, мемуарами і щоденниками, які відображають ті події в Південній Україні, свідками яких були їх автори³. Комплексне використання різноманітних

¹ Обзорение состояния городов Российской империи в 1833 году. — СПб., 1834. — 69 с.; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, составленные в Статистическом отделении Совета Министров Внутренних дел. — СПб., 1840. — 68 с.; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. — СПб., 1852. — 39 с.; Статистические таблицы Российской империи за 1856 г. — СПб., 1858. — 299 с.; Статистические таблицы Российской империи за 1858 г. — СПб., 1863. — 330 с.; Городские поселения в Российской империи. — СПб., 1860. — Т. 1. — 465 с.; Городские поселения в Российской империи. — СПб., 1861. — Т. 2. — 587 с.; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. — СПб., 1863. — 722 с.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи / Изданное при первом Департаменте генерального штаба. — СПб., 1849. — Т. 11. — Ч. 1. Херсонская губерния. — 263 с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи / Изданное при первом Департаменте генерального штаба. — СПб., 1849. — Т. 11. — Ч. 3. Бессарабская область. — 203 с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи / Изданное при первом Департаменте генерального штаба. — СПб., 1850. — Ч. 4. Екатеринославская губерния. — 234 с.; Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. — СПб., 1863. — Ч. 2. — 260 с.; Його ж. Етнографія Бессарабської області // ЗООИД. — Т. 5. — С. 491–589; Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. — СПб., 1862. — 351 с.; Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. — СПб., 1863. — Ч. 1. — 601 с.; Його ж. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. — СПб., 1863. — Ч. 2. — 874 с.

³ Сикар Г. Письма об Одессе. — СПб., 1818. — 157 с.; Скальковский К. Воспоминания молодости: По морю житейскому, 1843–1869. — СПб., 1906. — 410 с.; Вигель Ф. Ф. Записки. — М.: Изд-во Русского архива. — 1892. — Ч. 6. — 195 с.; Ч. 7. — 250 с.; Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. — Одеса, 1997. — 84 с.; Гакет Б. Подорож по новозавойованих провінціях Росії в 1797 р. з урахуванням торгівлі, мануфактур, фабрик, географії, статистики, політики, економіки, природознавства, ботаніки тощо (Лист до приятеля Л.) // Бальзагар Гакет і Україна. Статті і матеріали. —

джерел і літератури дає можливість дослідити основні питання даної теми.

Представлена монографія має за мету на основі широкого спектру джерел та історичної літератури дослідити процес формування етно-конфесійної структури міського населення Південної України, визначити роль і місце різних етнічних груп у соціально-економічному і суспільному житті міст, розглянути особливості церковно-релігійного розвитку в регіоні та визначити позиції найбільш чисельних конфесійних общин. Дане дослідження не може претендувати на повну вичерпність даної проблеми, однак сподіваємось, що воно зробить свій позитивний внесок у загальну справу вивчення історії півдня України.

Львів, 1997. — 134 с.; [Лафіт-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова. — СПб., 1821. — 92 с.; Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. — М., 1800. — 238 с.; Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. — СПб., 1787 — 273 с.; Demidov A. Travels in Southern Russia and Crimea during the year 1837. — London, 1853. — Vol. I. — 370 p., Vol II. — 335 p.

Розділ 1

ЗАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

1.1. ЗАСНУВАННЯ МІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ

З кінця XVIII ст., у зв'язку із приєднанням до Російської імперії Північного Причорномор'я, з'явилися передумови для суттєвих змін у політичному та соціально-економічному розвитку південноукраїнських земель. Характерною ознакою економічного освоєння цього регіону стало заснування і швидкий розвиток міст. Нові перспективи внутрішньої та зовнішньої торгівлі обумовили будівництво причорноморських портів, промислових центрів, в тому числі й суднобудівних, та міст для адміністративного управління краєм. Політика уряду в значній мірі сприяла процесу урбанізації в Південній Україні, про що свідчить низка указів, націлених на розбудову та заселення міст¹.

Слід зазначити, що до кінця 60-х рр. XVIII ст. міста на півдні України були слабо розвинені. Проте населення було забезпечене промисловими товарами завдяки розвитку власного товарного виробництва та активній торгівлі, якою займалися запорозькі козаки. Водним шляхом вони здійснювали торгові операції із Туреччиною, звідки привозили рушниці, пістолі, порох, кулі, сукно, взуття, одяг, ножі, скло, вино, каву та інші необхідні речі. В свою чергу туди поставляли хліб, рибу, ікру, масло, шкіру, хутро тощо².

Торгували козаки також із Кримом, Польщею, Литвою, українськими та російськими губерніями, в деякій мірі з Ново-Сербією. Головними центрами торгівлі з Польщею були Умань, Лисянка, Корсунь і Торговиця. На це вказують документи із архіву Коша Нової Запорозької Січі. Серед них — листи до кошового отамана від уманського губернатора Заремби-Горжевського і торговицького коменданта Якова Квяткевича, де мова йде про відкриття ярмарків в Умані і запрошення козаків на церемонію їх відкриття³.

¹ ПСЗРИ-I. — Т. XVI. — СПб., 1830. — № 12 099; Т. XXII. — № 15 908; Т. XXIII. — № 17 018.

² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — С. 414–415.

³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1716–1776 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 54.

Відвідуючи ярмарки, запорожці привозили на продаж худобу, рибу, сіль, сало, хутра та інші товари, які користувались попитом, а купували продукти харчування, риболовні сітки, канати, полотно, готовий одяг, смолу, ліс та інші потрібні їм речі.

Провідну роль у торгових операціях відігравали чумаки. Деякі дослідники справедливо вважають їх попередниками українського купецтва¹. Чумакували, здебільшого, реєстрові та січові козаки і міщани, які об'єднувалися в спеціальні артілі, щоб легше було долати труднощі торгових шляхів. З кінця XVIII ст. відбулися певні зміни у діяльності чумаків, які почали поєднувати торгівлю із перевезенням товарів. Це спричинило обмеження функцій чумацтва і незабаром торгівля повністю зосередилася в руках купецтва.

Варто звернути увагу на той факт, що на землях запорозьких козаків було добре розвинуте дрібне товарне виробництво. У середині XVIII ст. на Січі проживали пушкарі, ковалі, слюсарі, теслі, кравці, шевці та інші ремісники, які за певну плату виконували для козаків відповідну роботу². Таким чином, жителі Запорозьких Вольностей займалися і тими видами господарської діяльності, які були більш характерними для міських жителів. Це стало економічним підґрунтям для швидкого розвитку міст, заснованих наприкінці XVIII ст. на цій території.

Після завершення першої російсько-турецької війни (1768–1774) розпочалося втілення державної програми, націленої на урбанізацію щойно приєднаних південних земель. Були відбудовані напівзруйновані міста — Азов і Таганрог, куди переселялися купці та ремісники із Слобідської, Воронізької та Новоросійської губерній³. Проте основна увага уряду була зосереджена на заснуванні нових міст у регіоні. «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії», видана 21 квітня 1785 р., обумовлювала загальні права, пільги та обов'язки міських жителів. За містами закріплювалися герби, грамоти, землі, угіддя та право на організацію міського життя, що мало сприяти активній урбанізації краю⁴.

Переважає більшість міст завдячувала своєю появою воєнним фортецям, що пояснюється необхідністю укріплення південних кор-

¹ Рудченко І. Я. Чумацкіє народніє песні. — К.: Тип. «Фриц», 1874. — С. IV–VI; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 419.

² Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. — СПб.: Тип. Скороходов, 1888. — С. 128.

³ ПСЗРИ-I. — Т. XIX. — № 13 436.

⁴ Там же. — Т. XXII. — № 16 188.

донів. У 1770 р. вийшов указ Катерини II про будівництво Дніпровської лінії, яка налічувала сім фортець, однією із найбільших серед яких була Олександрівська¹. Ця лінія проходила через землі Війська Запорозького, проте з Кошем питання про її будівництво не узгоджувалось. Будівельники завдали значних збитків як господарству козаків, так і навколишнім лісам. Для будівництва Олександрівської фортеці взимку 1770–1771 рр. із російських губерній було направлено до 800 робітників. Проте населення її зростало повільно і навіть через 25 років тут налічувалось усього 78 дворів і 395 жителів. Причинами цього були війни з Туреччиною та часті спалахи епідемій.

У 1798 р., після втрати Дніпровською лінією свого оборонного значення, фортеця отримала статус міста під назвою Олександрівськ. Уряд покладав надії на його швидке економічне зростання як торгового центру, але темпи соціально-економічного розвитку були досить повільними і до 60-х рр. XIX ст. Олександрівськ мав вигляд степового села².

У 1764 р. на місці колишньої Микитинської Січі була заснована інша фортеця Слов'янськ, біля якої за наказом Г. Потьомкіна розпочалося будівництво губернського міста, яке у 1782 р. отримало назву Нікополь. На той час у ньому налічувалось 200 будинків. Проте замість губернського міста з'явилося лише містечко, жителі якого займалися переважно землеробством та рибальством. Завдяки своєму зручному положенню Нікополь уже на початку XIX ст. почав займати помітне місце у торгівлі³.

У 1752 р., на місці зимівників запорозьких козаків, за царським указом була заснована фортеця Святої Єлизавети. Її головна функція полягала у захисті жителів Ново-Сербії — болгар, сербів, чорногорців, волохів від запорозьких козаків, які намагалися відстояти свої землі, віддані урядом іноземним переселенцям. Будували фортецю ново-сербські поселенці, російські солдати та козаки з українських полків. У 1757 р. в укріпленні розмістився гарнізон та Новослобідський козацький полк. Біля самої фортеці виник населений пункт, де крім іноземних колоністів, мешкали вихідці з українських та російських губерній.

Після встановлення російських кордонів по Південному Бугу, фортеця Св. Єлизавети, як і інші, що знаходились на Українській та

¹ ПСЗРИ-I. — Т. XIX. — № 13 460.

² Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — С. 67.

³ Чирков А. Местечко Никополь (статистическое описание) // Листок РОПИТ. — 1860. — № 72. — С. 317–318.

Дніпровській лінії, втратила своє військове значення і перейняла функції міста, яке отримало назву Єлисаветград. Воно знаходилось на перехресті шляхів із Чорноморського узбережжя в глибину Росії і до появи Катеринослава, Одеси, Херсона та Миколаєва, було основним торговим центром на півдні України¹. Це спричинило пріоритетний розвиток торгівлі в економіці міста. Протягом року в Єлисаветграді відбувалось п'ять ярмарків, найбільший з яких — Георгієвський приваблював навіть московських купців. Великого розмаху набула торгівля великою рогатою худобою, пшеницею та іншою сільськогосподарською продукцією. Пшеницю, яка скуповувалась у навколишніх селах, чумаки доставляли в одеський порт, отримуючи при цьому непогані прибутки².

У 1852 р. за клопотанням єлисаветградського міського голови купця Паліутіна, уряд поновив попередні пільги і надав місту нові права й привілеї, в тому числі й звільнення від воїнських повинностей за рахунок грошової компенсації. Департамент різних податків і зборів виніс рішення, згідно з яким Єлисаветград мав сплатити у державну скарбницю 300 крб. сріблом замість відбуття рекрутської повинності³. Лояльне відношення уряду значною мірою сприяло подальшому розвитку міста.

Майже одночасно з містами-фортецями розпочалося будівництво міст, які планувались як адміністративні центри краю. Головним із них мав стати Катеринослав, який був закладений у 1777 р. в гирлі р. Кільчені. Дослідники історії Дніпропетровської області зазначають, що уже через 4 роки у цьому місті налічувалось близько 200 будинків і 2 194 жителя, половину з яких становили ремісники і купці⁴. Були побудовані два училища для дітей дворян, різночинців і сиріт, які готували місцевих чиновників та перекладачів.

Проте незабаром з'ясувалося, що Катеринослав будувався на місцевості з несприятливими географічно-кліматичними умовами. Тому царським указом від 22 січня 1784 р. будівництво майбутнього губерньського міста мало бути перенесеним на правий берег Дніпра, на місце колишнього козацького містечка Новий Кодак⁵. А там, де

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. — С. 82–83.

² Соколов Г. О. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 394.

³ РДА. — Ф. 571. — Оп. 1. — Спр. 859. — Арк. 1–8.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. — С. 64.

⁵ ПСЗРИ-I. — Т. XXII. — № 15 910.

раніше був «Катеринослав-перший», залишився населений пункт під назвою Новомосковськ.

Історики висловлюють дещо різні точки зору стосовно питання про місце і час заснування Катеринослава. Зокрема, Д. Яворницький вважав, що він, як і інші міста Південної України, був заснований на козацьких землях. Спочатку місто було закладене на місці селища Лошаківка, що на три версти вище Богородицької фортеці. Після з'ясування несприятливих умов будівництво було перенесено до козацької слободи Половиці, між Старим та Новим Кодаками. Автор віддавав перевагу історичній традиції сприймання Половиці як єдиного місця заснування Катеринослава¹.

Сучасний український історик А. Бойко наводить документальні дані, які вказують на те, що «Катеринослав, знову засноване місто із містечка, яке має назву Новий Кодак і на правому березі Дніпра напроти гирла Самари розташованого»². Аналогічної версії дотримується й інший дослідник — Ю. Мицик, стверджуючи, що Катеринослав бере свій початок від Старого Кодака, заснованого в 1635 р., який у другій половині XVII ст. був важливим адміністративно-військовим центром однієї із паланок Запорозької Січі. Тож саме з цієї дати і має починати свій відлік історія міста³.

Офіційне ж заснування Катеринослава, ознаменоване закладкою фундаменту майбутньої церкви, відбулося 9 травня 1787 р. за присутності імператриці Катерини II. Фельдмаршал Г. Потьомкін, з ініціативи якого й було засноване місто, мріяв зробити його перлиною Новоросії. Планувалося будівництво помпезного палацу, величного храму, ряду навчальних закладів і прекрасного парку, засадженого деревами, привезеними з різних європейських держав. Уряд протягом 10 років мав щорічно виділяти із прибутків Катеринославської губернії 60 тис. крб на утримання університету з Академією мистецтв, медичного та народного училищ. Додатково 540 тис. крб призначалися на розвиток промисловості та будівництво фабрик⁴.

¹ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. — 197 с.

² Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. — С. 25.

³ Мицик Ю. А. Оригінальна теорія виникнення Катеринослава історика початку XIX ст. // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. — С. 219–223.

⁴ ПСЗРИ-I. — Т. XXII. — № 16 439.

У 1789 р. Катеринослав отримав статус губернського міста, що давало додаткові можливості для швидкого піднесення. Тоді ж його відвідали російська імператриця та французький посол граф Сегюр. Спогади, які залишив Сегюр, свідчать, що він, на відміну від Катерини II, був не в захопленні від побаченого в місті й прогнози щодо його майбутнього мав досить песимістичні¹. Та їм не судилося справдитися. Хоча після смерті Г. Потьомкіна (1791) розвиток Катеринослава значно затримався, на початку XIX ст. економічний потенціал міста почав поступово зростати, що дало можливість стати йому важливим промисловим центром. З кінця XVIII ст. у Катеринославі діяла суконна мануфактура, яка певний час була найбільшим підприємством у Катеринославській губернії. В 1797 р. на ній працювали 819 постійних робітників і 1 186 приписаних до неї селян². Незабаром, у 1825 р., в місті діяло вже 19 промислових підприємств, 14 з яких представлено салотопними заводами³. На кінець дореформеного періоду кількість підприємств збільшилася до 55. Характерною особливістю цього процесу була поява перших підприємств тяжкої промисловості, зокрема, чавуноливарного заводу Заславського⁴.

Економічні потреби регіону обумовили розвиток міста не лише як осередку функціонування більш-менш помітних у ті часи промислових підприємств, але й важливого річкового порту в середній течії Дніпра та центру ярмаркової торгівлі вовною та лісом. Проте в цілому торгівля в Катеринославі була розвинена недостатньо. Це пояснювалось близькістю інших торгових міст — Одеси та Кременчука й труднощами при проходженні торгових суден через Дніпро.

Міська колонізація знаходилась в тісній залежності від адміністративних потреб краю. Указом Катерини II від 2 жовтня 1795 р., на місці вже існуючого козацького поселення Соколи, було засноване місто Вознесенськ⁵. За проектом нового царського фаворита П. Зубова воно мало затьмарити своїм блиском міста, що виникли за часів Г. Потьомкіна і стати не лише адміністративним, але й культурним центром південного регіону.

¹ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. — С. 87.

² Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. — С. 64.

³ СПб. ФІРІ РАН. — Ф. 200. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 6.

⁴ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. — Екатеринослав, 1860. — С. 77–79.

⁵ ПСЗРИ-I. — Т. XXIII. — № 17 392.

На будівництво Вознесенська, яке очолювали Хорват та його помічники де Волан і полковник А. Шостак, урядом виділялось 3 млн крб¹. До міста запрошувались ремісники і купці з різних регіонів Російської імперії, які мали сприяти його швидкому економічному піднесенню. Їм надавалася низка пільг і привілеїв, націлених на розвиток ремесел і торгівлі. Проте після смерті імператриці Вознесенськ попав у немилість до її сина — імператора Павла I й будівельні роботи там надовго припинилися.

Стратегічні та економічні інтереси Росії в південному регіоні вимагали розбудови промислово-торгових міст. Нагальною потребою була необхідність будівництва кораблів і торгових суден для Чорноморського флоту. 18 червня 1778 р. вийшов указ Катерини II про заснування Херсона, який мав стати центром суднобудування на Дніпрі. В місті передбачалась суднобудівна верф, торгова пристань та фортеця². На будівництво Херсона уряд виділив значні кошти в розмірі 1 825 125 крб 37 коп. У розпорядження генерала І. Ганнібала, який керував будівельними роботами, надіслано 12 рот майстрів та близько 1 000 корабельних теслярів із Петербурзької та Олонецької губерній³. У зв'язку із недостатньою кількістю робочої сили, за розпорядженням уряду до міста почали направляти арештантів, яких використовували для будівельних робіт. У 1786 р. їх кількість сягала близько чотирьох тисяч чоловік. Загальна чисельність людей, задіяних у цей час на будівництві Херсона, становила більше 20 тисяч осіб. Вони жили й працювали в надзвичайно тяжких умовах, отримуючи мізерну плату за свою нелегку працю — по 5 коп. на день⁴.

Використання усіх можливих засобів для швидкого будівництва флоту привело до того, що у 1784 р. в Херсоні було спушено на воду 12 лінійних суден та 17 фрегатів. Взагалі ж протягом 1779–1826 рр. було побудовано 152 судна, що вказує на поступове формування міста як центру суднобудування⁵.

Одночасно в Херсоні розпочався активний розвиток торгівлі, в тому числі й зерном. Цьому сприяв маніфест 1784 р., який надавав

¹ Загоровский Е. А. Деятельность П. А. Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В. К. Материали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.). — Запоріжжя, 1999. — С. 501–503.

² ПСЗРИ-І. — Т. XX. — № 14 764.

³ Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 г. — СПб., 1836. — С. 17; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 17.

⁴ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — С. 82, 174.

⁵ Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 г. — С. 31.

місту право вільної торгівлі¹. До порту звозились різні товари з українських, російських та білоруських губерній, які тяжіли до басейну Дніпра. У 1792 р. за кордон було відправлено 5 338 пудів пшениці та борошна, а через рік ця цифра зросла до 21 831 пуда.

Відвідавши Херсон у 1787 р., Катерина II була дуже задоволена від побаченого. У своєму листі, адресованому Я. Брюсу, вона висловлювала захоплення містом, яке нещодавно з'явилося на місці голого степу й мало не тільки військові споруди, але й якісно побудовані кам'яні будинки. Величезна кількість людей, які прибули з різних країв, вразила своїм здоровим виглядом. Тож імператриця прийшла до висновку, що нове чудове місто можна вважала одним із кращих в Російській імперії².

Зовсім інші враження склалися в іноземців, які разом із Катериною II побували у Херсоні. Австрійський імператор Йосип II з подивом відзначав, що «тут не шкодують ні грошей, ні людей. Не цінується життя і людська праця: дороги, пристані, фортеці та палаци будуються в болотах; ліси — вирощують в пустелях. Все це робиться без платні робітникам, які не мають нормальних умов для проживання і часто страждають від голоду». Це, в свою чергу, обумовлювало й досить низький рівень виконаних робіт. Він писав своєму фельдмаршалу Лассі, що «херсонські укріплення виконані дуже неякісно. Артилерія — чудова, але відсутні засоби для перевезення гармат великого розміру, до того ж немає й десятої частини необхідних снарядів. Спущені на воду кораблі збудовані із дуже сирого лісу, а тому годяться лише для показу». Імператор був глибоко переконаний у тому, що ні в Австрійській імперії, ні у Франції будівництво з таким розмахом і такими методами як у Новоросії просто неможливе³.

Подібні враження залишив у своїх мемуарах і граф Сегюр. Він писав, що Херсон, який несподівано виник перед очима після довгої подорожі степом, спочатку приємно вразив своїм виглядом. Він побачив майже готову фортецю, казарми на 800 тисяч осіб, адміралтейство, арсенал, два військових кораблі та фрегат, які готувались до спуску на воду, чудової архітектури новозбудовані церкви, понад 2 000 будинків, лавки, наповнені грецькими, константинопольськи-

¹ ПСЗРИ-І. — Т. XXII. — № 15 935.

² Есипов Г. В. Путешествие императрицы Екатерины II в Южную Россию в 1787 году // Киевская старина. — 1891. — № 8. — С. 248.

³ Есипов Г. В. Вказана праця. — С. 248.

ми і французькими товарами. У гавані знаходилось в цей час близько 200 купецьких суден. При більш близькому знайомстві з містом Сегюр прийшов до висновку, що воно, подібно Катеринославу, було засноване на невідло вибраній місцевості, без належного дослідження її кліматичних умов. У безпосередній близькості від Херсону знаходились численні болота та острови, де буйно ріс очерет. Випари від них були надзвичайно шкідливі для здоров'я людей. До того ж завантажені кораблі не могли підійматися вверх по Дніпру, а військові кораблі, які були збудовані в місті, не могли вільно спускатися по річці¹.

Запізно зрозумів це й Г. Потьомкін. За його наказом у гирлі Інгулу була закладена нова суднобудівна верф, яка в 1789 р. отримала назву Миколаїв².

Оскільки уряд був зацікавлений у швидкій розбудові нового міста, то переселив до нього ремісників із різних регіонів імперії, в тому числі й 5 тисяч майстрів та 13 тисяч їх сімей із Херсона³. Розвиток міста відбувався досить високими темпами, і з 1793 р. Миколаїв набув значення основного центру суднобудування Чорноморського флоту.

З 1794 р. зростає й адміністративна значимість міста: сюди із Херсона була переведена Канцелярія та головне командування Чорноморського флоту, яке очолював М. Мордвинов. За його ініціативою були засновані артилерійське училище, кадетський корпус та училище корабельної архітектури. Ці навчальні заклади мали готувати кадри для армії та новоствореного флоту, з інтересами якого була тісно пов'язана господарська діяльність міста. Про це свідчать і реконструкція старої та будівництво нової верфі.

На короткий проміжок часу (1802–1803) Миколаїв став навіть губернським містом⁴. Впродовж першої половини XIX ст. провідне місце в його економіці займала промисловість. Торгівля носила лише внутрішній характер і здійснювалась для потреб каботажного судноплавства.

¹ Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789). — СПб.: Тип. В. Н. Майкова, 1865. — С.197–198.

² Бумаги князя Г. А. Потемкина-Таврического 1788–1789 гг. / Под редакцией академика Н. Ф. Дубровина // Сборник военно-исторических материалов. — СПб.: Военная типография, 1894. — Вып. VII. — С. 370.

³ Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 140.

⁴ ПСЗРИ-I. — Т. XXVII. — № 20 449.

Австрійський вчений і мандрівник Бальтазар Гакет, який відвідав Миколаїв у 1797 р., визнав його найкращим містом Південної України. Він описав широкі вулиці, гарні площі та будівлі, адміральські будови, які разом із верф'ю займали значну територію¹.

Посилена увага уряду до розвитку Миколаєва спочатку негативно позначилась на долі Херсона. Позитивні зміни там розпочалися лише з 1803 р., коли губернське управління було переведено до Херсона і він став адміністративним центром губернії². При цьому зберігалася тенденція до промислового розвитку міста. В 1806 р. тут почала діяти купецька верф торгового суднобудування. Вона стала найбільшим підприємством цивільного суднобудування на півдні імперії, де щорічно спускалось на воду від 20 до 30 суден³. За рахунок прибутків від продажу вина (Херсон у 1805 р., як і всі міста Південної України, отримав право торгівлі вином) місту відпускалось 50 тис. крб, за які планувалось будівництво набережної пристані, школи та лікарні⁴.

Наявність торгового флоту давала можливість для активізації зовнішньої торгівлі і викликала нагальну потребу у подальшому будівництві нових торгових міст. До того ж ряд причорноморських і середземноморських країн виявили зацікавленість у торгівлі з Росією. Встановити торгові стосунки з нею прагнули Франція, Португалія, Італія, Іспанія, Туреччина та інші країни. Тож потреби економічного життя обумовили розбудову причорноморських портів, насамперед Одеси, Таганрога, Євпаторії та Феодосії.

В історичній літературі вже традиційною стала версія, що головний порт на Чорному морі, за указом Катерини II від 27 травня 1794 р., мав бути побудований на місці фортеці Хаджибей, враховуючи її вигідне положення та глибоководність бухти, що майже не замерзала взимку⁵. Насправді ж для Хаджибея в планах імператриці відводилось більш ніж скромне місце — фортеця з невеликим грецьким поселенням Тираспольського повіту Вознесенської губернії. Катерина II надавала Одесі значення головного морського порту регіону, який простягався між Південним Бугом і Дністром, де конкурентом Одеси міг бути лише Очаків. Про жодну перевагу або навіть порівняння з

¹ Гакет Б. Подорож по новозавойованих провінціях Росії в 1797 р. — С. 113.

² ПСЗРИ-I. — Т. XXVII. — № 20 760.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 74.

⁴ ПСЗРИ-I. — Т. XXVIII. — № 21 789.

⁵ ПСЗРИ-I. — Т. XXIII. — № 17 208.

Херсоном, Миколаєвом, Севастополем та іншими містами не могло бути й мови у планах цариці та її оточення. Відповідно й кошти на будівництво, у порівнянні з іншими портами, були зовсім незначними. Немаловажну роль у подальшому розвитку Одеси відіграв той факт, що місто мало свої давні торгові традиції, які давали перспективи для зовнішньої торгівлі. Навіть сам генерал-губернатор та фаворит Катерини II П. Зубов підтримав ідею будівництва порту в Хаджибей. Ним був підписаний рапорт на ім'я імператриці з проханням виділити 2 061 200 крб на здійснення першочергових робіт, але надано було лише 1 993 025 крб. Проте і цю суму не було виплачено — в останні три роки правління Катерини II (1794–1796) виплатили лише 400 тисяч крб.¹

У сучасній історіографії продовжується дискусія стосовно дати виникнення міст Південної України. Зокрема, Ю. Мицик піддав різкій критиці так звані «ювілейні» твори дослідників XIX ст. як спробу фальсифікації «віку південноукраїнських міст». Посилаючись на джерела, він висловлює думку, що Одеса (Хаджибей) нараховує близько 600 років; Катеринослав бере свій початок від Старого Кодака, заснованого у 1635 р., який у другій половині XVII ст. був важливим адміністративно-військовим центром однієї із паланок Запорозької Січі. Початок Нікополя (Микитинового Рогу) автор пов'язує із перенесенням на місце давньої (Микитинської) переправи Запорозької Січі у 1638 р.²

Одеський дослідник О. Болдирев розцінював ювілей Одеси як певну умовність. Указ Катерини II від 27 травня 1794 р. він вважав юридичною підставою для будівництва в реально існуючому населеному пункті Гаджибей, заснованому в 90-х роках XIV ст., військової гавані та купецької пристані. Рескрипт має діловий характер і в ньому не йдеться про урочисте заснування міста, що неодмінно сталося б, якби з ним пов'язували сподівання на велике майбутнє. На основі документальних матеріалів автор доводить, що місто Одеса нараховує понад 600 років³.

Т. Гончарук, досліджуючи історію Хаджибея (Одеси) в період з 1415 по 1795 рр., дотримується думки, що незалежно від дискусій науковців, 400-річна історія Хаджибея, чим би вона не була — «перед-

¹ Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків і «народження Одеси». — С. 128.

² Мицик Ю. А. Оригінальна теорія виникнення Катеринослава історика початку XIX ст. — С. 219–223.

³ Болдирев О. Одесі — 600. Історичний нарис. — Одеса: Юг, 1994. — 71с.

історією» чи першим найдовшим періодом минулого міста — є досить незвичайною і насиченою масою цікавих подій. Вірогідним автором назви Одеси він вважає статс-секретаря Катерини II Андріана Грибовського. Інші версії, які пропонувалися в історичній літературі (легенди про те, що назву Одесі дала сама Катерина II, припущення, що до цього була причетна Російська Академія наук тощо), не були підтверджені опублікованими документами¹.

Після проголошення Хаджибея містом (1794) розпочався період його активної розбудови. Тут планувалося будівництво воєнної гавані та купецької пристані, щоб відкрити вільний вхід торговим судам, в тому числі й іноземним. План міста і пристані був вдало розроблений інженер-полковником де Воланом та інженер-полковником Андрієм Шостаком. Для покращення адміністративного управління та активізації торгівлі в Одесі, як і в інших портових містах, у 1803 р. була введена посада градоначальника, на яку був призначений генерал-лейтенант де Рішельє². Згідно з рескриптом Олександра I від 30 січня 1803 р. йому підпорядковувалося усе господарське життя Одеси, фортифікаційні та портові споруди, митниця й карантин. Він мав не лише удосконалити управління містом та забезпечити справедливе судочинство, але й сприяти збільшенню чисельності населення, в тому числі й за рахунок іноземних купців, які володіли капіталом для подальшого розвитку торгівлі³. Розвиток міста супроводжувався швидким зростанням населення. Якщо в 1793 р. в Хаджибеї налічувалося лише 10 дворів, де проживало 22 особи, то в 1795 р. кількість жителів Одеси становила вже 2 349 осіб, у 1797 р. — 3 153 особи, а в 1803 р. вона зросла до 9 000 осіб⁴. При цьому облік населення не можна назвати досконалим. Наприкінці XVIII ст. близько 1/3 всього населення становили іноземці та жителі без паспортів, які не були прописані в місті⁵. Протягом літа й осені тут знаходилась значна кількість тимчасових робітників, яких вабила високооплачувана робота в порту. У 1815–1820 рр. за перевезення товарів із порту на склад візник отримував 5–6 крб в день, що більше ніж у 4 рази перевищувало

¹ Гончарук Т. Г. История Хаджибея (Одессы) 1415–1795. — С. 350.

² ПСЗРИ-I. — Т. XXVII. — № 20 600.

³ ПСЗРИ-I. — Т. XXVII. — № 20 601.

⁴ Лебединцев А. (протоиерей). Ханская Украина. — С. 10; Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1883. — С. 53, 78; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. — С. 86.

⁵ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914. — К.: Критика, 1999. — С. 15.

звичайний щоденний заробіток в інших містах¹. То ж не дивно, що з квітня по жовтень населення Одеси збільшувалося на сім, а іноді й на десять тисяч осіб².

У період адміністративної діяльності де Рішельє Одеса отримала міжнародну значимість. А. Скальковський вважав це безпосередньою заслугою градоначальника. Його курс на введення вільної торгівлі в місті та впорядкування фінансових зборів у порту давав кошти на будівництво портових споруд³. Завдяки клопотанням де Рішельє імператор дозволив безмитне зберігання імпортованих товарів в Одесі протягом 1,5 року. В місті були відкриті банк, біржа, страхова компанія, комерційний суд та митниця. Все це сприяло розвитку міжнародної торгівлі та зміцненню зв'язків із Іспанією, Італією та Близьким Сходом. За досить короткий проміжок часу Одесі вдалось випередити такі порти як Херсон, Єнікале та Севастополь, а згодом — Євпаторію і Таганрог. Протягом 1813–1815 рр. торговий обіг лише із Францією та Іспанією становив 10 млн крб.⁴

Додатковим поштовхом для розвитку міста стали нові пільги, які Одеса отримала на початку XIX ст. Рескриптом Олександра I від 24 січня 1802 р. на 25 років поновлювалася десятирічна пільга, дарована місту Катериною II⁵. Одеса назавжди звільнялась від військових постоїв, а 1/10 частина митних зборів направлялася на утримання гавані. Через рік новий указ давав право 1/5 частину (замість попередньої 1/10) митних зборів використовувати для будівництва молу⁶.

Активізації зовнішньої торгівлі сприяло проголошення в 1817 р. режиму порто-франко в Одесі, який фактично почав діяти з серпня 1819 р.⁷ Він передбачав право безмитного ввозу товарів із-за кордону, їх зберігання і продаж без оплати мита в цій зоні. Це відповідало інтересам одеських купців й усіх, хто мав відношення до експорту сільськогосподарської продукції. Впродовж 1824–1847 рр. з Одеси було вивезено 44 млн четвертей пшениці, що складало 54 % її експорту з Росії. До європейських країн вивозились також ячмінь, жито, овес

¹ Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 годы. — М: Еврейский университет в Москве, 1995. — С. 36.

² ДАОО. — Ф. 3.— Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9–10.

³ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. — С. 129–130.

⁴ Дружинина Е. И. Южная Украина 1800–1825 гг. — С. 195.

⁵ ПСЗРИ-І. — Т. XXVII. — № 20 121.

⁶ Там само. — Т. XXVII. — № 20 819.

⁷ Там само. — Т. XXXIV. — № 26 792.

і значна кількість вовни¹. Одеса стала головним портовим складом товарів, які доставлялись із Близького Сходу і Кавказу в Польщу та Австрію, забезпечивши собі таким чином важливе місце в імпорті предметів розкоші. Важливою подією в місті стало відкриття в 1818 р. відділу Комерційного банку з початковим капіталом три мільйони карбованців, який обслуговував не лише купців усього південного регіону, але й Москви².

У 1848 р. одеський порт прийняв 913 закордонних суден і відправив 908. Серед предметів імпорту, загальною вартістю 10 373 360 крб, переважали: ліки, папір, галантерейні товари, вина, кава, ладан, метал, тютюн, оливкове масло. Експортувались, здебільшого, зерно, вовна, канати, віск, шкіра, масло, пенька, ікра, сало, свічки, льон, конопля та інша продукція на суму 19 210 605 крб³.

У середині XIX ст. Одеса впевнено закріпила за собою статус головного причорноморського порту, який за рахунок збільшення пропускної здатності і товарообігу став значним центром європейської торгівлі. У 1853 р. він зміг прийняти уже 1480 суден, які привезли вантажів на суму 7 843 428 крб, а вивезли — на 27 640 259 крб⁴. За розглянуті п'ять років відбулося значне зростання експорту товарів, причому 4/5 всієї суми становила хлібна продукція.

Значну роль в економічному житті міста і краю відігравала Одеська біржа, яка була відкрита 30 жовтня 1796 р. Правове регулювання її діяльності відбулося в 1848 р. після затвердження «Правил для Одеської біржі» і створення Біржового комітету. Вона поширила сферу свого впливу на всі чорноморсько-азовські порти, була пов'язана з багатьма економічними центрами Росії і забезпечувала надання зарубіжних кредитів місцевому купецтву. Хоча протягом першої половини XIX ст. біржа зберігала характер товарної, банківські операції її були значними, досягаючи в середині 40-х рр. суми в 20 млн крб сріблом⁵.

Одеса стала важливим фінансовим центром у регіоні, де виникла і розвивалась банківська справа. Банківські контори були представ-

¹ Історія Одеси / Колектив авторів. Головний ред. В. Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — С. 90.

² Боровой С. Я. Кредит и банки России. — М.: Политиздат, 1958. — С. 261.

³ ДАОО. — Ф. 3 — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 12–19.

⁴ Сокальский И. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабской области в 1853 году // Новороссийский календарь на 1857 г. — Одесса, 1856. — С. 395.

⁵ Скальковский А. Одесское градоначальство в начале 1846 года. — С. 244.

лені, здебільшого, торговими домами, які поєднували торгівлю з банківським підприємництвом.

Місцевий ринок поступово втягувався у систему всеросійського та світового ринків, а вигідне розташування порту — недалеко від гирл Дністра, Південного Бугу та Дніпра — дозволяло отримувати товари з багатьох губерній України та Росії. До того ж підвозити їх можна було і суходолом, за допомогою гужового транспорту, який відіграв важливу роль у перевезенні вантажів у дореформений період.

Іноземні мандрівники, які відвідали Одесу на початку XIX ст., були вражені швидким розвитком молодого чорноморського міста. Це відзначали у своїх спогадах німецький вчений А. Такстгаузен та американський мандрівник Дж. Л. Стефенс. Вони змушені були визнати, що Одеса за темпами свого розвитку випередила навіть міста США, які за цими показниками тримали пальму першості в світі¹.

Одним із значних торгових центрів на Дніпрі став Нікополь, куди чумаки з весни до осені звозили зерно, льон, сало та іншу сільськогосподарську продукцію. В подальшому вона водним шляхом доправлялася до Одеси та Херсона. Щорічно обсяги перевезеної продукції сягали більше 800 тис. пудів і цей показник мав стійку тенденцію до зростання. Якщо в 1858 р. на судах Російського Товариства до Одеси було відправлено 60 000 пудів продукції, то уже в 1860 р. ця цифра збільшилась до 1 220 000 пудів².

Славився Нікополь і своїми ярмарками. Щороку на кожен із чотирьох таких ярмарків прибувало від 4 до 6 тисяч осіб. Наслідком торгових операцій був продаж товару на суму близько 165 тисяч крб сріблом³. Як бачимо, провідну роль в економіці цього містечка відігравала торгівля, в той час як промисловість знаходилась на досить низькому рівні розвитку. Там працювали лише чотири салотопні, дві цегельні та одне свічкове підприємство.

Ще одним невеликим містечком, через яке проходив торговельний шлях по Дніпру, була Каховка. Звідси до Одеси й Херсона щорічно перевозилось до 90 тисяч пудів сільськогосподарської продукції, в тому числі 5 тисяч пудів зерна⁴. Географічне положення Каховки

¹ Дружинина Е. И. Возникновение городов на Юге Украины и США: общее и особенное. — С. 76.

² Чирков А. Местечко Никополь. — С. 302.

³ Там само. — С. 318.

⁴ Чирков А. Статистическое описание местечка Каховки // Листок РОПИТ. — 1860. — № 57. — С. 248.

сприяло розвитку торгівлі в Новоросійському краї, так як вона знаходилась на перехресті шляхів із Подільської, Київської, Херсонської, Полтавської, Чернігівської та російських губерній, які вели до Криму. До того ж Каховка була важливим стратегічним центром. На випадок війни в Криму тут мали бути зосереджені запаси для діючої армії, які доставлялись по Дніпру з Бобруйська, Києва, Брянська, Тули, Кременчука, Луганського та Олександрійського заводів. Отже, невеликі містечка також відігравали помітну роль в економічному розвитку регіону.

Значні зміни відбулися в Південній Бессарабії, яка після завершення російсько-турецької війни 1806–1812 рр. відійшла до Росії. На місці колишніх турецьких воєнних фортець: Аккерману, Ізмаїлу, Кілії та Рені виникли міста, які завдяки політиці російського уряду отримали сприятливі умови для розвитку мануфактурного виробництва, ремесел, візництва, рибного та соляного промислів. У зв'язку із входженням місцевих ринків даного регіону до всеросійського та європейського ринків, почався активний розвиток торгівлі, в тому числі й зовнішньої, яка базувалася на експорті худоби, вовни та сільськогосподарської продукції. Так значне піднесення Аккерману, як стверджує дослідник А. Защук, сталося завдяки торговим зв'язкам з Одесою, куди відправлялись кращі сорти винограду та велика кількість риби¹.

Збільшення обсягів торгівлі значно вплинуло і на розвиток Кілії. Напередодні входження до складу Росії вона являла собою фортецю і форштадт із населенням близько 1 655 осіб. Там знаходились декілька православних церков, липованська каплиця, мечеть, численні помешкання для військових, лавки й крамниці торговців, будинки мешканців². Значна кількість жителів займалися ремеслами, торгівлею, риболовлею та різними промислами. Результати їхньої праці швидко стали основним товаром для внутрішньої і зовнішньої торгівлі, що і зумовило зростання міста впродовж XIX ст.

Піднесення Рені розпочалось після будівництва порту в 1816 р. Завдяки зручній пристані він міг приймати торгові судна, які прихо-

¹ Защук А. Материали для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. — С. 140.

² Бачинська О. А., Прігарін О. А. Етнокультурна характеристика населення міст нижнього Подунав'я на початку XIX ст. (За матеріалами «Опису Кілії» 1808 р.) // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: ПА «Тандем-У», 2001. — С. 68.

дили по Дунаю чи з Чорного моря, що відкривало перспективи для розвитку торгівлі¹.

Таким чином, на початку XIX ст. відбулося зростання міст Південної Бессарабії, яке було пов'язане із розвитком торгівлі, ремесел та промислів. Промисловість у цей час знаходилася лише в стадії зародження, що було характерно для півдня України.

Перспективи економічного зростання приваблювали до південноукраїнських міст населення різних регіонів Російської імперії та ряду європейських країн, що сприяло їх швидкому зростанню. За «Статистичними даними про становище Новоросійського краю», у 1859 р. у регіоні налічувалося 52 міста, 12 з яких були приморськими та портовими².

Для більш детальної характеристики статусу міст варто скористатися даними видатного російського статистика К. Германа, який у 1819 р. навів класифікацію міст Російської імперії в залежності від кількості їх населення³. До першої групи міст він відніс ті, де населення становило від 30 до 70 тисяч осіб. У цей період часу їх налічувалось сім (Москва, Санкт-Петербург, Вільно, Казань, Тула, Астрахань і Рига) і серед них не було жодного українського.

До другої групи входили 30 міст із населенням від 10 до 30 тисяч осіб, серед яких були Київ (23 318 осіб) і Одеса (10 988 осіб).

Третя група включала 91 місто із населенням від 5 000 до 10 000 осіб. Серед них були й південноукраїнські: Херсон (8 972 особи) і Катеринослав (8 583 особи).

До четвертої групи, де кількість населення була від 2 000 до 5 000 осіб, належало 233 міста імперії. Серед них: Єлизаветград (4 822 особи), Миколаїв (4 190 осіб) та Бахмут (3 190 осіб).

До п'ятої групи відносились міста із населенням від 1 000 до 2 000 осіб і до шостої ті, де кількість населення була менше однієї тисячі осіб. Ці невеликі населені пункти автор вважав за доцільне називати слободами, хоч за ними зберігалась назва міст.

У 1851 р. були опубліковані статистичні дані М. Мілютіна щодо загальної кількості міст по губерніях Новоросійського краю, з ураху-

¹ Статистическое описание Бессарабии или Буджака с приложением генерального плана его края. — Аккерман: Земство, 1899. — С. 57.

² ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 79—81.

³ Герман К. Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. — Ч. 1.: О народонаселении. — С. 231—245.

ванням містечок і посадів¹. За його підрахунками у Катеринославській губернії, разом із Таганрозьким градоначальством, налічувалось вісім губернських та повітових міст, три — заштатних та 14 посадів і містечок. У Херсонській губернії було засновано шість губернських та повітових міст, 12 — заштатних і 64 містечка. Таврійська губернія мала вісім губернських і повітових, вісім заштатних міст і шість посадів і містечок. Бессарабська область з Ізмаїльським градоначальством включала вісім повітових і губернських міст, три — заштатних та 28 посадів та містечок.

Таким чином, найбільша кількість міських поселень виникла в Херсонській губернії (82), але значну частину серед них становили невеликі населені пункти — містечка та садиби. Найменша ж кількість міст (22) налічувалась у Таврійській губернії.

Впродовж 1825–1858 рр. спостерігалось зростання частки міського населення південного регіону по відношенню до загальноросійського з 6,4 % до 12 %. Це обумовило зміну статусу південноукраїнських міст в Російській імперії. В 1856 р. рейтинг міст Південної України значно підвищився. Одеса вийшла на 3-є місце за кількістю населення в Російській імперії (101 320 осіб), поступившись лише Санкт-Петербургу та Москві. 12-е місце посів Миколаїв (44 280 осіб), 20-е — Херсон (33 813 осіб), 21-е — Ізмаїл (31 779 осіб), 45-е — Аккерман (19 807 осіб), 80-е — Катеринослав (13 031 особа), 152-е — Бахмут (8 928 осіб), 178-е — Бобринець (8 061 особа). Інші міста, кількість жителів яких була незначною, посіли від 211 до 514 місць, серед 692 російських міст².

Таким чином, впродовж першої половини ХІХ ст. чисельність міських жителів на півдні України мала тенденцію до зростання. Найбільший показник абсолютного приросту населення був у великих торгово-промислових містах Херсонської губернії, що свідчить про їх стрімке економічне піднесення.

Якщо брати до уваги той факт, що з початку втілення державної програми урбанізації пройшло трохи більше ніж півстоліття, то можна вважати темпи розвитку південноукраїнських міст досить непоганими. Звичайно, стан їх був ще далеким від досконалості. Дослідники звертають увагу на низький благоустрій міст впродовж дореформено-

¹ Милютин Н. А. Число городских и земледельческих поселений в России // Сборник статистических сведений о России, издаваемых статистическим отделением Императорского РГО. — СПб., 1851. — С. 229–273.

² РДІА. — Ф. 1288. — Оп. 25. — Спр. 85а. — Арк. 149–155, 298, 315–320.

го періоду. Зокрема, Л. Мельник зазначав, що у 1843 р. вулиці Катеринослава були не забрукованими, а тому навесні там спостерігалися страшенна багнюка, калюжі та вибоїни, що значно перешкоджало нормальному руху транспорту¹.

Різкій критиці піддавав благоустрій Одеси Ф. Вигель, який у своїх «Записках» писав про недостатню кількість «зелених насаджень у місті, а тому пил і спеку влітку; багнюку, яка не давала змоги жителям нормально пересуватися, восени та взимку»².

Однак очевидці залишили не лише негативні враження від побаченого в містах регіону. Так К. Скальковський у своїх спогадах згадував Вознесенськ як місто ідеальної чистоти, яке нагадувало Царське Село та Петергоф³.

Так як російський уряд був зацікавлений в укріпленні та економічному освоєнні краю і посиленні там своїх стратегічних позицій, то всіляко сприяв розбудові різних типів міст. Перспективи економічного зростання приваблювали до міст населення з різних регіонів імперії та ряду європейських країн.

1.2. ВИТОКИ ЗАСЕЛЕННЯ

Проблема заселення міст нерозривно пов'язана із загальним процесом колонізації Південної України. Погляди більшості дослідників цієї теми були зосереджені на переселенні до південного регіону іноземних колоністів та вихідців із внутрішніх губерній Російської імперії. При цьому недостатня увага приділялася тій групі жителів, на землях проживання яких засновано переважну більшість міст. До них відносяться колишні запорозькі козаки, українці, росіяни та молдовани. Ці групи населення були досить чисельними і відіграли важливу роль при заселенні новоутворених міст.

До приєднання південноукраїнських земель до складу Російської імперії там уже проживала значна кількість українського та російського населення. Французький військовий інженер Лафіт-Клаве, перебуваючи на турецькій службі, у 1780-х рр. відвідав Північне

¹ Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // Український історичний журнал. — 1989. — № 12. — С. 54–55.

² Вигель Ф. Ф. Записки. — Ч. 6. — 195 с.; Ч. 7. — С. 132.

³ Скальковский К. Воспоминания молодости. — С. 28.

Причорномор'я і стверджував, що там досить розвинені комунікаційна та фортифікаційна системи й воно зовсім не виглядає «диким полем». Деякі його райони, зокрема околиці Ізмаїла, Аккермана та Хаджибея, були досить густо заселені¹.

На території Очаківської області, яка простяглася між Південним Бугом і Дністром, проживало в цей час щонайменше 12–15 тисяч осіб нетатарського населення. Значну його частину становили запорозькі козаки, які після знищення Січі розселилися на великих просторах між Бугом, Дністром і Дунаєм. Точну кількість їх назвати непросто, так як переселення запорожців тривало не один рік. У всякому разі очаківський паша, якому підлягали козаки, твердив, що в 1778 р. їх нараховувалося дванадцять тисяч. Проживали вони в Очаківській окрузі, на Березані, по Тилігулу, біля Хаджибея і Балти, у пониззі Дністра від Аккермана до Бендер, в Буджаку, в дунайських гирлах — у Вилковому, Кілії, біля Тульчі й Галаца².

З середини 70-х рр. XVIII ст. відбулося значне збільшення українсько-російського населення за Дністром і Дунаєм за рахунок переселення запорожців, українських та російських селян-втікачів, козаків-некрасівців із Кубані, розкольників-«липован» та інших.

У результаті дослідження православних могил, що знаходяться неподалік від Одеси в селах : Куяльники, Нерубайському, Великому Дальнику, Прилиманському та інших — історики дійшли висновку, що вже в 70–90-ті рр. XVIII ст. там існували козацькі поселення. Чисельні кам'яні пам'ятники дозволяють конкретизувати місце знаходження великої кількості козацьких хуторів у Буго-Дністровському межиріччі. Православне населення цього регіону було настільки значним, що його церковні епархії виділялися у титулі молдавських митрополитів під спеціальною назвою: «всього владения Украинского» (1777), а пізніше — «всея Украины» (1782–1783). Отже, духовні пастирі Молдавії (а про це не міг не знати турецький уряд), були впевнені в тому, що територія між Бугом та Дністром належала до споконвічно українських земель³.

Представники православного духовенства, які займалися дослідженням історії церкви на півдні України, посилаючись на архіви Хер-

¹ Сапожников І. В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. — Іллічівськ: «Елтон-2», 1999. — С. 43–45.

² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. — С. 9.

³ Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — Одесса: ОКФА, 1998. — С. 18, 24.

сонської консисторії, підтверджують колонізацію регіону між Бугом і Дністром православним населенням. Зокрема, протоіерей А. Лебединцев зазначав, що впродовж 1779–1790 рр. лише в Тираспольському повіті було побудовано п'ять церков для українців та молдован¹. В свою чергу протоіерей С. Петровський писав, що на околицях Хаджибея проживав значний відсоток російського населення. Як не дивно під ним він розумів «запорозьких козаків, які з 1775 р. за дозволом паші поселилися по балках: Нерубайське, Усатове та частково на Пересипу»².

Дійсно, ще у квітні 1779 р. російський посол у Туреччині О. Стахіїв повідомляв царський уряд, що козаки вели переговори із Туреччиною, щоб їм дозволили поселитися в Хаджибеї, Аджидері (Овідіюполі) та Янікополонії. Отримавши дозвіл, вони й оселилися на околицях Хаджибея, що було задовго до визволення його від турків³.

О. Маркевич стверджував, що ці околиці були густо заселені ще в 70–80-ті рр. XVIII ст. Проживали там і татари, і молдовани, але найбільш значну частину населення становили українці. Вони були досить заможними, займалися сільським господарством, городництвом, рибальством, видобутком солі з лиманів тощо. До того ж вони вели жваву торгівлю, поставляючи в Хаджибей продукти харчування⁴.

Внаслідок російсько-турецької війни (1787–1791) турецька фортеця Хаджибей відійшла до Росії і на її місці розпочалося активне будівництво міста-порту. Першими його жителями стали козаки і українські селяни, які раніше проживали у передмісті чи околицях фортеці, та чорноморські козаки, що були у Чорноморській гребній флотилії Й. Дерібаса. Останні утворили особливу слобідку або передмістя на Пересипу. Вони відіграли надзвичайно важливу роль у розбудові Хаджибея-Одеси протягом 1794–1797 рр.⁵

Міста Катеринославської губернії засновувалися на землях колишньої Запорозької Січі, де проживали українські козаки та селяни. Вони й стали першими жителями Катеринослава, Нікополя, Олександрівська, Павлограда, Вознесенська та інших міст. Так, до Пав-

¹ Лебединцев А. (протоіерей). Ханская Украина. — С. 5.

² Петровский С., свящ. Одесский кафедральный Преображенский собор. — С. 3.

³ Присоединения Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. / Под ред. Н. Ф. Дубровина. — СПб., 1887. — Т. 3: 1779–1780 гг. — С. 166.

⁴ Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах. — С. 126.

⁵ Бачинський А. Д. Хаджибей-Одеса і українське козацтво. — Ч. 1. — С. 50.

лограда уже в 1780 р. переселилося 1 242 запорозьких козака¹. Місто Вознесенськ, на думку А. Скальковського, взагалі було засноване бузькими козаками².

Таким чином, населення міст Херсонської та Катеринославської губерній спочатку формувалося переважно із місцевих жителів, які проживали на землях південного регіону задовго до територіальних змін кінця XVIII ст. Переважну більшість серед них становили українці.

Подальший процес формування міського населення супроводжувався певними тенденціями. Одна із них полягала в заселенні міст селянами-втікачами, що відбувалося в процесі народної колонізації. Важлива особливість полягала в тому, що з відома урядових осіб вони на території Південної України ставали вільними. Підтвердженням є царський указ від 20 травня 1797 р. Новоросійському воєнному губернатору М. Бердяєву, за яким необхідно було «безпаспортних бродяг, які втекли з різних місць, залишити в Одесі і приписати до різних станів. Державних і поміщицьких селян повертати, але якщо їх не приймуть власники, то залишити в місті»³.

Г. Потьомкін, який прагнув якомога швидше заселити і економічно освоїти щойно приєднані причорноморські землі, проявляв надзвичайно ліберальну політику по відношенню до селян-втікачів, дозволяючи їм вільне поселення, в тому числі і в містах. Підтвердженням цього є той факт, що наприкінці XVIII ст. близько трьох тисяч колишніх кріпаків, яким вдалося втекти від своїх поміщиків, стали вільними жителями Одеси та її околиць⁴.

В. Надлер вважав, що населення Одеси складалося і зростало нерідко всупереч волі уряду і всі його намагання якось організувати та привести до порядку цю різнобарвну і занадто рухливу хвилю людей, серед яких були селяни-втікачі та різного роду авантюристи, не давали позитивних наслідків⁵.

Подібні погляди знаходимо у спогадах Ф. Вігеля. Він звертав увагу на «недалекоглядну й нерозумну політику Г. Потьомкіна, внаслідок якої бродяги та селяни-втікачі із поміщицьких маєтків усієї Росії ста-

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. — С. 64.

² Скальковский А. Опыт статистического описания. — С. 253.

³ ПСЗРИ-I. — Т. XXIV. — № 17 967.

⁴ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794—1914. — С. 26.

⁵ Надлер В. К. К изучению истории г. Одессы. — Одесса: Типогр. Кирхнера, 1893. — С. 4.

вали корінними жителями Одеси». Автор характеризував їх як людей низької моральності, готових на будь-який лихий вчинок¹.

Наступна тенденція формування міського населення проявилася в процесі державної колонізації, на яку уряд покладав основні надії. За його розпорядженням до міст переселялися жителі з різних губерній Російської імперії, серед яких була значна кількість росіян, які надіялись покращити там своє економічне становище. Російське населення формувалося із ремісників, купців, селян, колишніх військових і розкольників. Розкольники, які після геополітичних змін кінця XVIII ст. опинилися в межах Російської імперії, були досить чисельними. Значна їх кількість, що прибула з Московської, Калузької і Чернігівської губерній, оселилась в Єлизаветграді, Херсоні, Новогеоргіївську та інших містах Херсонської губернії. Але основну масу населення там становили українці, серед яких були вихідці із Полтавської, Київської та Подільської губерній². За даними Херсонського губернатора, у 1805 р. до Херсона відбулося переселення купців і міщан з Чернігівської, Полтавської та Київської губерній; до Єлизаветграда — з Тульської, Володимирської та Саратовської губерній; до Олександрівська — із Полтавської губернії³. Цей процес був досить непростим і довготривалим.

Ще одна особливість формування міського населення полягала у тому, що воно отримало від уряду значну низку пільг і привілеїв, чого не було в інших регіонах Російської імперії. Міщани могли вільно займатись ремеслами і торгівлею. У законодавчих актах знаходимо документи, де зазначено пільги вітчизняним та іноземним ремісникам і купцям. Серед них: надання вигідних кредитів, відведення зручних місць для будівництва фабрик і заводів, звільнення від податків тощо. Це значно сприяло зростанню чисельності жителів міст і їх економічному піднесенню⁴.

Важливу роль в економічному освоєнні південноукраїнських земель уряд відводив іноземним колоністам, яких запрошував поселитися в містах регіону. Указ Катерини II від 19 квітня 1795 р. проголо-

¹ Вигель Ф. Ф. Записки. — С. 102, 186.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. 11. — Ч. 1. Херсонская губерния. — С. 85–86.

³ РДІА. — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 165. — Арк. 69, 70, 119.

⁴ Діанова Н. М. Особливості формування населення Одеси (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Чорноморська минушина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідницького інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. — Вип. 2. — Одеса: Фенікс, 2007. — С. 52.

шував для них низку пільг і привілеїв: будівництво кам'яного житла для тимчасового проживання, кредити на потреби господарства у розмірі 100–150 крб, свободу віросповідання, будівництво церков, звільнення від податків на 10 років¹.

Окремі пільги купцям і ремісникам, в тому числі й іноземним, надавалися указом від 2 жовтня 1795 р. Усім, хто будував у містах південного краю заводи, фабрики, будинки, магазини або записувався до гільдій з відповідним капіталом, гарантувалося звільнення від податків і постоїв та право користування обіцяними раніше привілеями².

Ці умови зацікавили ряд категорій населення західноєвропейських країн, зокрема, Німеччини. Важливе значення для німецької колонізації півдня України мала діяльність Г. Потьомкіна, який у 1786 р. відправив до німецьких країн спеціального уповноваженого російського уряду Георга Траппе, щоб він вербував колоністів до Новоросійського краю. Саме в цей час правлячими колами Росії почалася диференціація категорій переселенців. За вказівкою Г. Потьомкіна перевага надавалась селянам, з діяльністю яких він пов'язував економічне піднесення краю. Німецькі переселенці не були однорідними за своїм конфесійним складом. Приблизно 25 % із них становили католики, а решту протестанти: меноніти, лютерани, реформати та інші.

Особливий інтерес російський уряд проявляв по відношенню до менонітів, які в багатьох країнах зарекомендували себе умілими господарями. Переселяючись до Південної України, меноніти отримували вдвічі більший розмір землі й грошової допомоги, ніж лютерани. Офіційна статистика розрізняла менонітів та інших вихідців із німецьких земель. Але в свідомості оточуючого населення всі вони були просто «німцями», попри те, що частина із них була переселенцями із Чехії, Австрії чи Швейцарії³.

Меноніти, які за своє віросповідання переслідувались у німецьких князівствах, мріяли знайти в Росії свого роду «божий куточок», де могли б вільно жити у відповідності до віри. Тому саме вони склали більшість серед перших колоністів. Впродовж 1789–1796 рр. до Південної України переселились близько 450 менонітських сімей⁴.

¹ ПСЗРИ-І. — Т. XXIII. — № 17 320.

² ПСЗРИ-І. — Т. XXIII. — № 17 392.

³ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины. — С. 27.

⁴ Багалея Д. И. Колонизация Южной Украины и первый шаг по пути культуры. — К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1889. — С. 83–87.

Основну частину колоністів складали селяни, але були серед них і міщани, які володіли різними ремеслами. Тож німецькі колоністи і меноніти були неоднорідними в соціальному відношенні. У них були різні причини, що спонукали їх до переселення. Якщо головним чинником для менонітів були релігійні переконання, то деякі представники інших конфесій хотіли змінити несприятливу політичну ситуацію, яка виникла внаслідок наполеонівських війн, або покращити своє економічне становище¹.

Російський уряд вважав за доцільне поселити німецьких та інших колоністів на околицях портових міст, перш за все Одеси і Феодосії, де вони могли б швидко збувати свою продукцію. Ремісників рекомендувалось селити в містах, зокрема, в Одесі².

Перші німецькі колоністи, які прибули на запрошення Катерини II, знаходились у досить скрутному становищі. Їм не надавалась своєчасна медична та матеріальна допомога, обіцяна урядом, що привело до зубожіння та напівголодного існування. Вже після смерті імператриці, 6 квітня 1800 р. у Катеринославі було засновано Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців, головним суддею якої став С. Контеніус, а його товаришем — І. Бригонци. До обов'язків Контори входило: вибір і купівля земель для поселення колоністів, проїзд їх до місця проживання, наділення землею, влаштування, вирішення спірних питань. С. Контеніус приклав багато зусиль для налагодження побуту та господарської діяльності переселенців. Він особисто виконував найскладнішу і відповідальну роботу. За особливі заслуги перед суспільством у 1894 р. його нагороджено орденом Св. Анни II ступеня, а в 1821 р. — орденом Св. Анни I ступеня.

Після маніфесту Олександра I від 20 лютого 1804 р. почалась нова хвиля іноземної колонізації Південної України. Цього разу запрошувались лише вправні землероби і ремісники, які володіли майном на суму 300 гульденів та мали свідоцтво магістра, що підтверджувало їх «добре» ім'я. Так намагались уникнути проникнення до Росії непорядних та невігідних для неї європейських громадян. Така політика дала свої позитивні наслідки. Впродовж першої половини XIX ст. були лише поодинокі скарги на іноземних колоністів. Зокрема, у 1823 р. з Одеси «внаслідок негідних вчинків»

¹ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины. — С. 196.

² ПСЗРИ-I. — Т. XXVIII. — № 21 177.

був висланий колоніст А. Єрк. Але такі випадки носили поодинокий характер¹.

Низка іменних указів свідчить про лояльне ставлення до потреб переселенців і надання їм грошової допомоги². Прибулих із Німеччини переселенців розселяли згідно з правилами Новоросійської Опікунської Контори на околицях Одеси та інших міст Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній, допомагали влаштуватися і створити нормальні умови проживання. В цей час активізувалось переселення німців, передусім лютеранського та католицького віросповідання. В період із 21 грудня 1798 р. до 22 жовтня 1809 р. до Одеси прибуло 563 німецькі сім'ї загальною кількістю 2 686 осіб. 322 сім'ї (1 607 осіб) поселилося в Одесі, 11 сімей (39 осіб) — у Катеринославі, а решта відбули на поселення до утворених уже колоній³.

У 1804 р. Головним управляючим новоросійськими колоністами було призначено герцога де Рішельє, в підпорядкування якого переходила й Контора опікунства. Він приділяв велику увагу питанню розміщення та добробуту колоністів, що позитивно позначилось на їх становищі. Спочатку вони прибували до Одеси і певний час знаходились у місті в очікуванні земель, що відводилися для їх поселення. Впродовж 1803–1812 рр. загальна чисельність німецьких переселенців становила 5 435 осіб, переважна більшість з яких була ремісниками. У 1843 рр. на півдні України вже утворилися десятки німецьких колоній, 46 із яких знаходились на землях Катеринославської губернії і 49 — в Херсонській губернії. Слід зазначити, що 10 колоній були розташовані безпосередньо біля Одеси: Грослібенталь, Кляйнлібенталь, Олександрдільф, Нейнбург, Іосифсталь, Маріенталь. Ретерсталь, Франсфельд, Люстдорф і Форіденталь. Там щорічно виготовлялася продукція на суму 332 000 крб за рахунок досягнень у розвитку сільського господарства і ремесел. У подальшому за ініціативою де Рішельє значна частина німецьких ремісників почала із колоній переселятись до міст, що сприяло там розвитку ремесел.

Значна кількість переселенців, зокрема греків, сербів, болгар, албанців та інших прибула до південноукраїнських міст із володінь

¹ Діанова Н. М. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII — першій половині XIX ст. // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. — Вип. 16. — Німці в етнокультурному просторі України. — К.: УНІСЕРВ, 2004. — С. 57.

² ПСЗРИ-I. — Т. XXVII. — № 20 690, № 20 691, № 20 705, 20 862, 20 988.

³ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины. — С. 206.

Туреччини, рятуючись від національно-економічного гноблення. Спочатку Катерина II зробила спробу створити грецькі військові формування. Впродовж 1779—1783 рр. у Таганрозі діяв грецький піхотний полк, який потім був переведений до Керчі, а згодом — до Балаклави. Цей полк перетворено на елітний грецький батальйон у складі відбірних частин російської армії. Він проіснував до жовтня 1859 р., а потім колишні волонтери були поселені в Маріупольській окрузі.

Згідно з указом Катерини II від 19 квітня 1795 р. грекам і албанцям, які відзначилися у російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст., дозволялося поселитися в Одесі та її околицях. Вони могли бути зарахованими до штату грецького дивізіону чи стати вільними поселенцями. В такому разі їх чекала низка пільг: однорічне безкоштовне житло, кредити на три роки та звільнення від податків протягом 10 років¹. Існування цього дивізіону було недовгим. Спочатку його розформовано за наказом імператора Павла (1796), потім, враховуючи численні прохання та скарги греків, відновлено Олександром I (1803) і остаточно ліквідовано в 1819 р. через малу чисельність нижчих чинів, придатних до військової служби.

Вслід за грецькими військовими до Північного Причорномор'я почали переселятися грецькі селяни, ремісники, купці й представники аристократії. Упорядкуванням життя переселенців займалась спеціально створена «Комісія для поселення греків та албанців» на чолі із полковником Кесоглу². Пільги для грецьких переселенців передбачались у всіх містах півдня України, де вони мало право поселитися.

Важливу роль у процесі колонізації відіграв проект Катерини II про переселення християнського населення, перш за все греків та вірменів, із Криму до Новоросії. Щедрі обіцянки імператриці щодо надання всілякої допомоги переселенцям, підтримка цього плану грецьким митрополитом Ігнатієм привели до того, що понад 30 тисяч християнських колоністів протягом 1778 р. поселились на землях Південної України. Це значно більше, ніж загальна кількість переселенців із Західної Європи протягом 10 років (1763—1773)³. Проте умови, на яких християни погодились переселитись, уряд своєчасно не виконав. Про значні труднощі, яких вони зазнали на нових місцях,

¹ ПСЗРИ-І. — Т. XXIII. — С. 686, 688.

² Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 1. — С. 282.

³ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в конце XVIII века. — М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1908. — С. 203.

свідчить лист митрополита Ігнатія, надісланий О. Суворову, в якому він змальовує скрутне становище своїх парафіян наприкінці 1778 р. Митрополит із сумом засвідчував, що греки, які вийшли з Бахчисарая, були поселені в Новоселиці. Інших розташували в селах Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря; певну частину — в Олександрівській фортеці та навколишніх селах. Решта ж взагалі залишилася без даху над головою.

Цей лист був відісланий 2 травня 1779 р. князю Г. Потьомкіну, після чого почався процес упорядкування та покращення умов життя колоністів.

Вперше переселенці з Криму були враховані в Росії у квітні 1779 р., на що вказує «Ведомость о числе состоящих в Азовской губернии селений, а в оных сколько обоего пола душ и каких наций». Згідно з цим документом кількість греків становила 8 618 осіб чоловічої і 7 094 жіночої статі; вірмен відповідно 6 618 і 6 748 осіб; волохів 86 і 76; грузинів — 556 і 108, а загальна кількість християн складала 30 143 особи. Враховуючи те, що з Криму їх вийшло 31 386 осіб, то цілком ймовірно, що втрати населення за 6 місяців склали 1 243 особи¹.

Лише 21 травня 1779 р. була видана іменна грамота імператриці про влаштування християн, виведених із Криму, яка визначала їх становище в імперії, надавала права і привілеї, в тому числі й деякі особливі: за рахунок уряду мало перевозитись майно переселенців і виплачувались їх борги; кожному з них відводилося 30 десятин землі; вони звільнялися на 10 років від податків, навечно від рекрутського набору і військових постойв. До того ж їм назавжди надавались права вільної торгівлі, будівництва на власні кошти морських суден, фабрик та заводів тощо².

За наказом князя Г. Потьомкіна від 29 вересня 1779 р. центром грецького поселення мав стати Маріуполь, будівництво якого передбачалось на узбережжі Азовського моря при гирлі р. Кальміус. Землі, які надавались грекам, повинні були утворити Маріупольський повіт, де заборонялось проживання інших переселенців³.

¹ Гедьо Г. В. Розміщення кримських греків у Приазов'ї (1778–1780 рр.) // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. — Вип. 4 (5). — С. 154.

² ПСЗРИ-I. — Т. XX. — № 14 942.

³ Присоединения Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения. — С. 371–373.

Влітку 1780 р. на місці укріплення запорозької Кальміуської паланки почалося будівництво Маріуполя, де й оселились греки, що прибули з Кафи, Бахчисарая, Карасубазара, Козлова, Балаклави, Гезлева і Старого Криму.

Іменна грамота від 14 листопада 1779 р. визначала права і привілеї вірмен, які були подібними до тих, що надавалися грекам. Для поселення їм відводились 12 тисяч десятин землі в Азовській губернії, де при урочищі «Полуденки» вони побудували місто Нахічевань¹.

Серед іноземних колоністів півдня України значну частину становили болгары, які ще в середині XVIII ст. оселилися разом із сербами та волохами на території Нової Сербії та Слов'яно-Сербії і утворили там своєрідні військові поселення. Тікаючи від османського рабства, ці пригноблені слов'янські народи розраховували на покращення свого життя в Росії. Проте утиски місцевої влади та суворий режим військових поселень змушували декого із них тікати до Запорозької Січі. Про це свідчить ряд документів, серед яких «Промеморія з канцелярії Новоросійської губернії до Кошу Війська Запорозького Низового у справі про втечу на Запорожжя підданців прем'єр-майора Ангелова» та «Реєстр втікачів з слободи Кобзарівки, прем'єр-майора Ангелова». Вони містять дані про втечу на Січ у серпні 1773 р. восьми сімей із усім своїм скарбом від вищезгаданого Ангелова². Напрошується висновок, що запорожці не лише конфліктували із іноземними поселенцями, які всупереч їх волі селилися на їх землях, але й допомагали їм у разі необхідності.

Російсько-турецькі війни кінця XVIII ст. стали причиною масового переселення болгар до південних регіонів України та Бессарабії. У 1790 р. близько 500 болгарських сімей вступило до складу Бузького козацького війська і були розселені в різних місцях Херсонської губернії. Згодом до Південної України переселилось ще кілька болгарських громад, які частково заселили портові міста та їх околиці.

Основне переселення болгар відбулось в період з 1801 по 1812 рр. Хоча російський уряд за договором із Туреччиною не мав права вивозити бажаних із Болгарії та приймати їх у своїй країні, проте неофіційно дозволяв розселяти біженців. Болгарські переселенці, переправляючись по Дунаю, залишалися в бессарабських містах або ж

¹ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в конце XVIII века. — С. 216.

² Мильчев В. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. — Запоріжжя: РА «Тандем У», 1999. — С. 77.

добиралися морем до Херсона, Одеси та Криму. У цьому їм допомагали капітани російських суден.

Російський уряд залучав до південних земель французьких, португальських, італійських та інших переселенців.

У зв'язку з новим потоком колоністів до півдня України, Контора опікунства в 1818 р. була реорганізована в Опікунський комітет іноземних колоністів¹. Спочатку він знаходився у Херсоні, потім Катеринославі, з 1821 р. Комітет був переведений до Одеси, де і залишався до своєї ліквідації в 1871 р., а його філії знаходились у Катеринославі та Херсоні. Комітет очолював генерал І. Інзов, який перебував на цій посаді до 1845 р. Він користувався великим авторитетом серед переселенців, особливо тих, хто воював у складі Болгарського війська в період Вітчизняної війни 1812 р. під його командуванням. Період перебування І. Інзова на чолі Опікунського комітету був надзвичайно сприятливим для розвитку колоній в південному краї. Він завжди відстоював права переселенців, всіляко допомагав їм у господарській діяльності, сприяв збереженню та розквіту культури. Після його смерті, в знак глибокої вдячності, болгарські колоністи домоглися дозволу перевезти прах покійного із Одеси в спеціально побудований для нього мавзолей в Болграді.

Припинення іноземної колонізації, на думку М. Слабченка, було пов'язане з причинами економічного характеру. В 1810 р. урядом підраховано, що одна родина колоністів коштувала державі 5 тис. крб². Але масове переселення емігрантів тривало аж до 1819 р., доки російський уряд не відмовився від практики широкого запрошення колоністів до півдня України.

З кінця XVIII ст. розпочалася єврейська міграція до південноукраїнських міст. Основними територіями, з яких переселялися євреї, були Білорусія, Правобережна Україна та Литва, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок трьох поділів Речі Посполитої — 1772, 1775 і 1795 рр. З приєднанням Криму (1783) утворився інший потік єврейських переселенців, але менш значимий за своїми масштабами.

Певні особливості спостерігались у процесі формування міського населення Південної Бессарабії. Починаючи з 1806 р. і впродовж першої половини XIX ст. до міст переселялись ремісники, купці та селяни-втікачі із Росії. В серпні 1811 р. в Кілії була виявлена вели-

¹ ПСЗРИ-І. — Т. XXVII. — № 20 988.

² Слабченко М. Є. Колонії України // Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — К.: Держ. видавництво України, 1925. — Т. 1. — С. 22.

ка група втікачів-селян княгині Голіциної, в Ізмаїлі — 60 втікачів, в Аккермані — 150¹. Серед них були вихідці із Орловської, Калузької, Подільської, Київської та інших губерній. У 1828 р. переселенці із Росії проживали: у Бендерах (59 сімей), Ізмаїлі (82 сім'ї) та Аккермані (170 сімей). Важливе значення мав той факт, що втікачі, які прибули до Бессарабії до підписання Бухарестського миру 1812 р., не підлягали поверненню і були включені до списків населення міст по перепису 1817 р.²

Міське населення активно поповнювалось за рахунок жителів сіл і містечок Бессарабії. Скориставшись вигнанням турків, заможна частина мешканців райї перейшла до міста і розпочала там своє землеробське чи торгово-ремісницьке господарство. Прикладом може слугувати той факт, що «у 1808 р. в Аккермані із 48 сімей (32 з яких українські), які раніше були у турок по їх селах і хуторах найманими робітниками, 45 забезпечили собі певну господарську самостійність»³.

Подібні процеси відбувалися і в Кілії. Якщо до 1802 р. до міста переселились 175 сімей із сільської місцевості, то лише протягом 1806–1808 рр. ця кількість становила 137 сімей. Значна частина із них була із Ізмаїла та села Жебріяни Кілійського повіту, звідки вийшло 16 родин росіян-старообрядців. Проте здебільшого населення мігрувало із сіл Молдавії, де з другої половини XVIII ст. проживало молдавське, українське і російське населення⁴. В 30–40 рр. XIX ст. перехід сільських жителів до міст набрав такого широкого розмаху, що генерал-губернатор М. Воронцов у 1841 р. змушений був видати розпорядження, яке обмежувало цей процес, лишаючи сільських переселенців ряду пільг. До того ж вони повинні були отримати посвідчення від міської ремісничої управи «про знання ремесла»; мати житло у місті та дозвіл на переселення від поміщика. Цими заходами генерал-губернатор намагався регулювати процес міграції до міст із сільської місцевості.

До південнобессарабських міст переселялися й вихідці із-за кордону, зокрема із Молдавії, Австрії, Болгарії та інших країн.

¹ Бачинська О. А. Соціально-економічне становище населення міст і сіл придунайських степів (к. XVIII — XIX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. — Вип. 15. — С. 31.

² Жуков В. И. Города Бессарабии. 1812–1861 гг. — Кишинев: Штиинца, 1964. — С. 48, 50.

³ Бачинська О. А. Вказ праця. — С. 30.

⁴ Бачинська О. А., Пригарін О. А. Етнокультурна характеристика населення міст нижнього Подунав'я на початку XIX ст. — С. 69.

Активна міграція населення до міст Південної України в кінці XVIII — на початку XIX ст. сприяла стрімкому зростанню чисельності їх жителів. Воно відбувалось переважно за рахунок механічного приросту населення, і лише з 40-х рр. XIX ст. з'явилася тенденція до зростання приросту природного. В середині XIX ст. цей показник набув найбільшого значення у містах Херсонської губернії, де він у цілому становив 1 265 осіб, в той час як у містах Катеринославської губернії він досягнув лише 443 осіб. У зазначений період часу природний приріст населення був найвищим в Одесі — 625 осіб¹. Проте навіть у цьому місті спостерігався досить високий рівень смертності. Дослідження Одеського статистичного комітету вказують на високу смертність серед жителів впродовж 1851—1860 рр. За цей період померло 36 710 осіб. Зокрема, у 1851 р. — 3 349 осіб, у 1852 р. — 2 917, у 1853 р. — 4 387, у 1854 р. — 4 039, у 1855 р. — 3 979, у 1856 р. — 3 787, у 1857 р. — 3 108, у 1858 р. — 3 929, у 1859 р. — 3 441 і в 1860 р. — 3 724 особи². Найбільша смертність припадала на 1853 р. і протягом усього періоду Кримської війни (1853—1856) була досить значною. Проте й у всі інші роки цього десятиріччя середній коефіцієнт смертності сягав 23,2, тобто на 23,2 жителя припадав один померлий. Цей показник був значно вищим ніж у Лондоні, Брюсселі, Парижі, Копенгагені, та Санкт-Петербурзі. М. Фінкель вбачав причину цього у високій дитячій смертності, особливо у перші п'ять років життя. Незважаючи на те, що коефіцієнт народжуваності в Одесі був високим і значно перевищував цей показник у європейських містах, природний приріст залишався досить низьким. Протягом 1851—1860 рр. народилося 48 076 дітей, а померло протягом першого року життя — 11 800. Причиною цього явища можуть бути і кліматичні умови, але перш за все — це поганий догляд за дітьми, особливо в бідних сім'ях. Це негативно відбилося при визначенні середньої тривалості життя в Одесі, що була надзвичайно низькою і складала 20,5 років³. Подібна картина була характерною для регіону. Тому природний приріст міського населення на кінець досліджуваного періоду не досяг вагомих показ-

¹ РДІА. — Ф.1281. — Оп. 5. — Спр.58. — Арк. 171; Оп. 6. — Спр.80. — Арк. 114; Спр.51. — Арк. 151; Спр. 96. — Арк. 53; Спр. 67. — Арк. 96; Военно-статистическое обозрение Российской империи. — СПб., 1849. — Т. 11. — Ч.1.: Херсонская губерния — С. 192; Новороссийский календарь на 1850 г. — С. 63, 73, 74, 77, 78.

² Финкель М. Исследование о смертности в Одессе в 10-летний период с 1851 по 1860 годы включительно // Труды Одесского статистического комитета. — Одесса, 1865. — Вып. 1. — С. 157, 203—212.

³ Там само. — С. 198.

ників і зростання загальної чисельності жителів південноукраїнських міст забезпечувалося великим потоком переселенців.

Найбільшим абсолютний приріст жителів у період із 1825 по 1858 рр. був у містах Херсонської губернії, де середньорічний приріст сягав 6 425 осіб. У містах Катеринославської і Таврійської губерній він був дещо меншим і становив відповідно 2 399 осіб і 2 042 особи¹.

Таким чином, процес урбанізації в Південній Україні став одним із пріоритетних напрямків політики російського уряду в регіоні. Розбудова міст була однією із особливостей економічного освоєння краю на рубежі XVIII–XIX ст. Вони засновувалися на колишніх козацьких землях або там, де вже існували військово-опорні пункти чи фортеці, що втратили своє стратегічне значення. Чисельну групу міського населення утворили місцеві жителі, на землях проживання яких виникали або розвивалися вже існуючі міста. Більшість серед них становили українці, в тому числі й колишні запорозькі козаки, росіяни та молдовани. Іншу категорію міських жителів склали селяни-втікачі та вільні переселенці з українських та російських губерній. Уряд намагався обмежити народну колонізацію шляхом переселення до південноукраїнських міст російських та іноземних колоністів, яким надавав вигідні умови влаштування, пільги від сплати податків, свободу віросповідання тощо. У зв'язку з цим державна колонізація у першій половині XIX ст. стала домінуючою. Жителями південноукраїнських міст стала значна кількість переселенців із Європи, що належали до різних релігійних конфесій. Серед них були православні, католики, протестанти, іудеї, караїми, мусульмани. Заселення міст півдня України характеризувалося досить високими темпами і значною етнічно-конфесійною строкатістю населення.

¹ РДІА. — Ф. 1288. — Оп. 25. — Спр. 85а. — Арк. 270, 272, 274, 275.

2.1 ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ

Впродовж досліджуваного періоду православна церква займала панівні позиції в Російській імперії. Зміцнення православ'я, як складової частини державної системи, мало гарантувати соціальний спокій в країні, яка, піклуючись про розвиток православної церкви, переслідувала й свої політичні наміри. На землях Південної України відбувалась поступова трансформація церкви, яка мала інтегрувати до загальноросійської системи. Переважну більшість серед міських жителів становили представники православного віросповідання. Їх чисельність постійно збільшувалась за рахунок переселенців із внутрішніх губерній Російської імперії та європейських країн, які перебували під турецьким гнітом. Це спричинило зростання чисельності православного духовенства і кількості церковних споруд. За розпорядженням уряду духовенство виділялося в окремий привілейований стан. У свою чергу воно мало діяти в контексті царської політики і сприяти швидкій колонізації та економічному освоєнню південного регіону. Впродовж першої половини ХІХ ст. вийшла низка царських указів, що демонструвала збільшення прав і привілеїв духовенства, яке ставилося в значну залежність від світської влади. У зв'язку із введенням нових духовних штатів значно зросли державні асигнування на утримання духовенства. Воно звільнялося від подушної податі (1804), постоїв і земської повинності (1821), від військової служби тощо. Для економічних потреб священнослужителів додатково виділялися земельні угіддя, які за указом 1798 р. мали обробляти парафіяни. Для духовенства передбачалася можливість отримання державних нагород, в тому числі й орденів. З 1801 р. скасовувалися тілесні покарання для духовних осіб. Усі ці заходи мали на меті одержавлення церкви і підняття авторитету духовенства як провідника духовності та ідеології царизму, наблизивши його за юридичним та соціальним статусом до дворянства¹.

¹ Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні. Навчальний посібник до спеціального курсу для студентів історичного факультету. Частина перша: ІХ–ХІХ ст. — Одеса, 2006. — С. 70.

9 вересня 1775 р., з метою впорядкування церковного життя та зручності управління парафіями, вийшов іменний указ Катерини II про заснування на території Новоросійської та Азовської губерній другокласної єпархії під назвою Слов'янська і Херсонська з центром у Полтаві¹.

У зв'язку із обмеженням компетенції Синоду в межах єпархії, церковне будівництво значною мірою залежало від світської влади та єпархіальних архієреїв. Для того, щоб мати в їх особах відданих провідників потрібної політики, влада виробила свій механізм впливу на них, важливою складовою якого стала система призначення та зміщення архієреїв з посад. Основа цьому була закладена Петром I, який скасував систему виборів митрополитів і започаткував їх призначення та зміщення імператором за поданням Синоду. Це суперечило церковній традиції, і українське духовенство впродовж подальшого часу безуспішно намагалося її поновити. Тож Катерина II поступово відсунула на задній план українських архієреїв, які опирались намагаючись світської влади втручатися в церковні справи. Ключові посади в центральних єпархіях надавалися росіянам, які підтримували політику імператриці².

Цілком закономірно, що на нову південноукраїнську єпархію Катерина II не призначила українця. Архієпископом став ієромонах Євгеній (Булгаріс) — грек за національністю, який мав стимулювати переселення греків до регіону. Євгеній був досить освіченою людиною, але не володів ні російською, ні тим паче українською мовами. Він управляв справами єпархії, користуючись послугами перекладача. Впродовж перебування на чолі єпархії (1775—1779) архієпископ неодноразово демонстрував імператриці готовність діяти в руслі її політики. Про це свідчить формування мережі духовних правлінь, підлеглих Слов'янській і Херсонській консисторії. Для посилення духовного нагляду за колишніми запорожцями було засноване Слов'янське духовне правління, замість Старокозацького, яке символізувало залишки церковного устрою Запорозьких Вольностей.

Наступником Євгенія на архієпископській кафедрі став теж грек — Никифор (Феотокі), який був присутній консисторії та ректором Полтавського духовного училища. Із двох запропонованих Синодом кандидатур: архимандрита Київського Братського училищного

¹ ПСЗРИ-І. — Т. XX. — № 14 366.

² Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. — М., 1880. — С. 44.

монастиря, ректора Київської академії Касіана та Никифора (Фео-токі) Катерина II затвердила останнього. Касіан був українцем і не мав підтримки Г. Потьомкіна. Тож соборноправність та виборність духовенства, що було традиційним явищем для України, увійшли в певні протиріччя з практикою призначення церковнослужителів. Дослідник І. Лиман цілком слушно назвав 1775–1786 рр. «грецьким періодом» в історії південноукраїнської ієрархії. Крім Євгенія та Никифора, значну роль відіграв і грек Ігнатій (Газадінов), під керівництвом якого до Росії переселилися в той час кримські греки. Ігнатій отримав сан митрополита у спеціально створеній для нього мініатюрній Готфійській та Кафійській єпархії. Вона проіснувала лише до смерті митрополита (1786), виконавши свою основну місію — залучення греків до Росії, що відповідало інтересам держави. Це було передумовою виведення Криму з-під юрисдикції Константинопольського патріарха і поширення там влади російської православної церкви¹. З 1786 р. грецькі церкви півдня України перейшли під управління архієпископа Слов'янського і Херсонського Никифора. Як бачимо, трансформація православної церкви була націлена не лише на інтеграцію в загальноімперську систему, але й на колонізацію та економічне освоєння новоприєднаних земель.

Наступником Никифора став росіянин Амвросій (Серебренников), який активно підтримував політику уряду й користувався прихильністю Г. Потьомкіна. Він супроводжував Катерину II під час її подорожі південноукраїнськими землями (1787) і разом із імператрицею брав участь у закладенні Преображенського собору в Катеринославі.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. спостерігалось церковне будівництво в ряді міст єпархії. Деякі храми зводилися за державні кошти, але значна їх кількість будувалась самими парафіянами або за рахунок приватних осіб. Одним із прикладів може бути історія спорудження православного храму в Єлисаветграді, де після довгих бюрократичних зволікань з боку світської та церковної влади кам'яну Успенську церкву побудовано в 1788 р. на кошти полковника Красноглазова². За рахунок парафіян побудовано соборну Успенську церкву в Херсоні (1798), купецьку церкву в Миколаєві (1799) та багато інших. У 1795 р. чотири храми було закладено в Одесі: «тимчасовий» дерев'яний Миколаївський собор на головній площі міста, Троїцький

¹ Лиман І. Російська православна церква на півдні України. — С. 84–85.

² Гавриил, архієпископ. Огрывок повествования о Новороссийском крае. — С. 85–86.

собор для греків, Катерининська церква для військовослужбовців і Олександрівська, яка мала бути розташована в фортеці. В 1804 р. розпочалися будівельні роботи над зведенням кам'яного приміщення Миколаївського собору в Одесі, так як «тимчасовий» храм був дерев'яним і тісним. Будівництво здійснили одеські купці С. Андросов та І. Алексеев під керівництвом італійського архітектора Ф. Фраполлі та інженер-полковника Глухова. На прохання градоначальника де Рішельє архієпископ Платон 25 травня 1808 р. освятив побудований Миколаївський собор в ім'я Преображення Господнього і новий собор став називатись Преображенським¹.

Значну роль у розвитку церкви в Південній Україні відіграв Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) — румун за національністю, людина досить енергійна та амбітна. В роки російсько-турецької війни 1787–1791 рр. він зумів продемонструвати свою відданість Росії і завоювати довіру та підтримку з боку царського уряду. Тож не дивно, що впродовж 1793–1799 рр. він очолював Катеринославську і Херсонес-Таврійську єпархію, яка після приєднання Буго-Дністровського межиріччя була досить значною за своїми розмірами. Період перебування Гавриїла на Катеринославській кафедрі став часом постійних змін, пов'язаних із планами імператриці та її фаворита — Платона Зубова, який у 1793 р. став Катеринославським і Таврійським генерал-губернатором. Політичні та соціально-економічні зміни не обійшли стороною життя єпархії. За указом Катерини II у 1794 р. була завершена секуляризація церковних земель і селяни, що раніше були закріплені за монастирями, були переведені в категорію поселян. Деякі монастирі, які знаходилися в Катеринославській єпархії, були знищені. Хрестовоздвиженський Полтавський монастир, де знаходилась резиденція архієпископа і Свято-Миколаєвський Самарський монастир уціліли, але втратили свої села разом із селянами. З приходом до влади Павла I, архієпископ Гавриїл очолив Київську митрополію (1799–1803), залишивши Південну Україну на відповідний період.

У 1803 р. відбулася чергова адміністративно-територіальна реформа на півдні України, яка позначилася й на церковному устрої. 8 жовтня 1802 р. іменним указом Олександра I Новоросійська гу-

¹ Петровский С., прот. Одесский Преображенский ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. — 25 мая 1908 г. Историческое описание по вновь изданному документам, сообщенным А. М. Гамовым. — Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, 1908. — С. 4, 5, 16.

бернія була розділена на три — Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. — Херсонську) і Таврійську (до складу якої увійшли і Землі Чорноморського війська). Кордони єпархії були приведені у відповідність до кордонів новостворених губерній. З цього часу єпархія перейменовувалась у Катеринославську, Херсонську і Таврійську з центром у Катеринославі.

Після приєднання до Російської імперії Бессарабії змінились південно-західні кордони цієї єпархії і виникла потреба у створенні церковно-адміністративної структури, яка б дала можливість повністю контролювати ці території. За пропозицією Гавриїла (Бонулеско-Бодоні), який був на той час членом Синоду, прийнято рішення про створення в 1813 р. нової єпархії — Кишинівської й Хотинської з центром у Кишиневі. До цієї єпархії були передані 100 церков із Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії, які знаходилися на території між Бугом і Дністром і належали до Херсонської губернії. Одеський повіт також переходив у підпорядкування Кишинівського архієпископа, яким став Гавриїл (Бонулеско-Бодоні)¹.

На чолі Кишинівської кафедри в повній мірі розкрився талант архієпископа як видатного церковного адміністратора та релігійного діяча. Серед пріоритетних справ, якими він успішно опікувався, варто відзначити будівництво церков і монастирів, просвітницьку роботу серед духовенства, розбудову духовних навчальних закладів і парафіяльних шкіл. Будучи досить освіченою особистістю, він намагався оточити себе такими ж освіченими і енергійними людьми. Його соратники — Димитрій (Сулима) та Петро Куницький володіли декількома іноземними мовами².

На чолі однієї із найбільших у Російській імперії єпархій — Катеринославської — з 1828 р. став архієпископ Гавриїл (Розанов). Він зарекомендував себе не лише талановитим церковним і науковим діячем та богословом, але й прекрасним адміністратором. З його приходом розпочався процес поступового піднесення єпархії, яка з 1799 р. фактично не розвивалась. Молодий і енергійний архієпископ розпочав свою діяльність із церковного будівництва. Завдяки його активним зусиллям і наполегливості в 1829 р. відремонтовано старий собор у Катеринославі, який перебував у досить жалюгідному стані, а в 1830 р.

¹ Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). — С. 86–88.

² Филипенко А. Первый архипастырь: жизнь и дела митрополита Гавриила (Бонулеско-Бодони). — С. 129–130.

закладено новий кафедральний Преображенський собор саме на тому місці, де в 1787 р. перший камінь у його підніжжя покладено ще імператрицею Катериною II¹. Архієпископ розгорнув енергійну господарську діяльність, мобілізував свої зв'язки серед вищих церковних кіл і підключив до будівництва широку громадськість Катеринослава. Це дало можливість у 1834 р. повністю завершити будівництво собору. 29 липня 1835 р. новий помпезний собор був урочисто освячений у присутності генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова та інших іменитих гостей. За ініціативою Гавриїла біля храму встановлено мармурову колону, віднайдену ним на руїнах Херсонесу, яка служила прикрасою стародавньої християнської церкви. Вона стала своєрідним пам'ятником вінченосній покровительці міста і краю — Катерині II і символізувала увічнення пам'яті про неї².

Спорудження храму сприяло поживленню суспільного та економічного життя глибоко провінційного міста. Архієпископ згадував про це: «...з того часу, як у місті почалося будівництво кафедрального собору, воно немов би прокинулося від довгої зимової сплячки і стало буквально розквітати. Поживавилась торгівля, почали розвиватись промисловість і освіта. З'явилися нові кам'яні церкви і будинки, про які раніше навіть ніхто не мріяв»³.

Внаслідок змін у церковно-адміністративній політиці щодо Південної України, із великої Катеринославської єпархії виокремлювались Таврійська і частина Херсонської губернії з військовими поселеннями, а з Кишинівської — друга частина Херсонської губернії з повітовими містами Тирасполем, Ананьївим і Одесою. 9 травня 1837 р. була створена єпархія Херсонська і Таврійська з центром в Одесі, а Катеринославська губернія і Таганрозьке градоначальство було відокремлено в самостійну церковно-територіальну одиницю, що пояснювалося збільшенням кількості православного населення, церков та священнослужителів⁴.

За указом Синоду новоутворену другокласну Херсонську і Таврійську єпархію очолив архієпископ Гавриїл (Розанов). Прибувши до

¹ Гариіл, архієпископ. Историческая записка о заложении в Екатеринославе соборного храма. — С. 29–30.

² Діанова Н. Науково-релігійна спадщина архієпископа Гавриїла (Розанова), як джерело з історії Південної України // Релігія і церква в історії України: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. — Полтава, 2006. — С. 111.

³ Гавриїл, архієпископ. Отрывок повествования о Новороссийском крае... — С. 109.

⁴ ПСЗРИ. — II. — Т. XII. — Отд. I — № 10 219.

Одеси, він розпочав пошуки приміщення для архієрейського церковного дому. Там мали розміститися архієпископ із штатом, консисторія та її архів. Спочатку будівництво дому планувалось біля Архангело-Михайлівської церкви, де згідно із розпорядженням одеського градоначальника Левшина була виділена ділянка загальною площею три десятини 2 068 квадратних сажнів землі. До завершення будівництва архієпископ отримав можливість влаштуватись у конфіскованому будинку Потоцьких, що знаходився на Великій Софіївській вулиці. Його зручне розташування дало підставу Гавриїлу клопотати перед імператором про передачу цього будинку разом із земельною ділянкою із військового у духовне відомство на «вічне володіння». Отримавши відповідний дозвіл, архієпископ розпочав ремонтні роботи і влаштування Хрестової церкви. 4 квітня 1842 р. відбулося урочисте освячення обновленого Архієрейського дому і Хрестової церкви при ньому¹.

З іменем Гавриїла (Розанова) пов'язано заснування жіночого монастиря при Одеській Архангело-Михайлівській церкві, де з його ініціативи започатковано перше в Росії училище для навчання та виховання малолітніх дівчаток-сиріт і доньок священнослужителів².

Важливою функцією, яку здійснювало духовенство Херсонської єпархії впродовж досліджуваного періоду, було опікування проблемами освіти та духовного виховання молоді. Священнослужителі працювали як у духовних, так і в світських навчальних закладах. У першій половині XIX ст. в південному регіоні з'явилися церковні початкові школи, які в цей час були єдиними навчальними закладами для незаможної частини населення і посідали чільне місце у системі початкової освіти. Переважна кількість парафіяльних шкіл та училищ знаходилася при церквах та монастирях. Проблеми, які стояли на заваді розвитку цих закладів, полягали у недостатньому фінансуванні, відсутності належної мотивації для священнослужителів, їх перевантаженість обов'язками, брак навчальних посібників та недостатній рівень освіти самих священників.

Вагомим здобутком архієпископа Гавриїла стало відкриття у 1838 р. в Одесі духовної семінарії, парафіяльного та повітового учи-

¹ Петровский С., прот. Одесский Архиерейский дом и Крестовая при нем церковь (Историческая записка по архивным делам Херсонской Духовной Консистории). — Одесса: Издание Одесского Архиерейского Дома, 1917. — С. 3–13.

² Гавриил, архиепископ. Историческая записка о женском одесском с девичьем училищем монастыре. — С. 30–31.

лиц. Духовна семінарія спочатку була єдиною в єпархії і тому носила назву Херсонської (до 1871 р.). Першим її ректором призначено відомого вченого, викладача Рішельєвського ліцею архімандрита Порфирія (Успенського). Він викладав там Богослов'я, церковну історію та канонічне право, внаслідок чого залишив службу в ліцеї. Посаду ректора він обіймав впродовж трьох років і був звільнений з неї лише після призначення настоятелем церкви при Російській місії у Відні¹. В семінарії вивчалася достатньо велика кількість предметів. Поряд із богословськими і церковно-історичними викладались світські науки, вагоме місце серед яких посідали іноземні мови. Крім обов'язкових дисциплін, семінаристи, з ініціативи Гавріїла, вивчали грецьку мову, що викликало схвальний відгук Петербурзької духовної академії.

Православне духовенство активно співпрацювало із світськими навчальними закладами. У всіх світських навчальних закладах духовенством викладалися релігійні дисципліни: Закон Божий, Богослов'я, церковна історія тощо. Яскравий приклад такої співпраці мав місце у Рішельєвському ліцеї. Згідно з Уставом 1837 р. там було утворено дві нові кафедри: кафедра догматичного та морального Богослов'я і кафедра церковної історії та церковного права, де викладачами працювали виключно представники духовенства. Завідувачем кафедри Богослов'я та її професором Радою ліцею обрано М. К. Павловського. Згодом за імператорським указом 1850 р. викладання філософії у вищих навчальних закладах обмежувалося логікою та практичною психологією. Викладачами цих предметів могли бути лише професори Богослов'я або законовчителі, призначені Міністерством народної освіти. У Рішельєвському ліцеї психологію та логіку читав М. К. Павловський, поєднуючи це навантаження з посадою професора і завідувача кафедри Богослов'я та настоятеля православної церкви Олександра Невського, яка діяла при ліцеї.

Представники вишого духовенства Херсонської єпархії залишили помітний слід у розвитку науки. Архієпископ Гавріїл (Розанов) активно займався дослідженням історії християнства та православної церкви в Північному Причорномор'ї і залучав до цього процесу духовенство підвідомчої йому єпархії. З цією метою здійснювалися археологічні дослідження, які давали змогу віднайти пам'ятки старовини; пошуки писемних джерел; етнографічне вивчення краю та інші

¹ Діанова Н. Науково-релігійна діяльність єпископа Порфирія (Успенського) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2007 рік. — Книга 1. — Львів, 2007. — С. 346.

види наукової роботи. Історичні праці представників православної ієрархії є цінним джерелом з історії Південної України. Вони дають можливість для дослідження історії заснування та розвитку міст, становлення південних єпархій, розбудову церковних храмів і монастирів. Вагоме місце в науковому доробку духовенства займають роботи архієпископа Гавриїла, в яких покладено початок процесу вивчення південного регіону. Вони значною мірою вплинули на формування наукових інтересів багатьох дослідників як ХІХ ст., так і деяких наших сучасників. Активна історична наукова діяльність духовенства привела до плідної співпраці із Одеським товариством історії і старожитностей, наслідком якої стало створення потужної джерельної бази для вивчення історії Південної України та збереження її історичних і культурних пам'яток.

Важливий внесок у подальший розвиток Херсонській єпархії зробив наступник Гавриїла — архієпископ Інокентій Борисов (1848—1857). З перших днів перебування в Одесі новий архієрей продемонстрував свою активну діяльність і високу працездатність. Після детального знайомства зі станом єпархії він склав чіткий план дій по її реорганізації. Серед першочергових справ на порядку денному був ремонт Преображенського кафедрального собору, на який генерал-губернатор М. С. Воронцов виділив із бюджету міста 37 520 крб сріблом. Решту коштів пожертвували брати Андрій та Ілля Посохови. У 1853 р. ремонтні роботи були завершені і 21 листопада відбулося освячення головного храму¹. Опікувався архієпископ розбудовою Успенського чоловічого монастиря і семінарії при ньому, Одеського жіночого монастиря та будівництвом нових храмів.

Варто зазначити, що на кінець перебування Інокентія на чолі Херсонської єпархії позиції православної церкви в містах були представлені досить вагомо. Найбільша кількість православних церков у 1856 р. діяла в Одесі — 28, у Херсоні та Миколаєві — по 9 та Єлисаветграді — 6².

З метою вдосконалення єпархіального управління, зближення зі своєю паствою та заохочення підвідомчого духовенства Інокентій висунув ідею заснування єпархіального друкованого органу. У 1853 р. ним був розроблений план видання в Одесі «Єпархиальних ведомостей» і складена їх програма. Архієпископ не встиг реалізувати ці

¹ Петровский С., свящ. Одесский кафедральный Преображенский собор. — С. 66—69.

² Новороссийский календарь на 1857 г. — Одесса, 1856. — С. 86—100.

задуми. Вони були втілені у життя його наступником — архієпископом Димитрієм (Муретовим) у 1861 р. «Епархиальные ведомости», які почали виходити в усіх єпархіях, стали важливим джерелом для вивчення не лише історії церкви, але й загальної історії України¹.

Важливе місце у планах Інокентія займала ідея створення в Криму так званого «Російського Афону», яка полягала у відбудові стародавніх християнських святих місць в Криму і утворення там самостійної митрополії. Завдяки його активній діяльності відкрито Успенський скит у Бахчисарайському міжгір'ї, який був давнім християнським святилищем. На руїнах колишнього Херсонеса побудовано невелику церкву із приміщенням для іноків, відновлено стародавній храм у Інкерманській скелі, Успенський скит, розташований недалеко від Бахчисарая, побудовано храм св. Володимира у Севастополі, реконструйовано чудову стародавню церкву св. Іоанна Предтечі в Генуезькій фортеці².

Подальшому втіленню планів архієпископа завадила Кримська війна, під час якої Інокентій проявив неабияку мужність і силу духу. 8 квітня 1854 р. англо-французька ескадра підійшла до Одеси, яка була недостатньо укріпленою, маючи на озброєнні лише шість берегових батарей. Незважаючи на сильне бомбардування і небезпеку, архієпископ служив у Преображенському соборі молебні, урочисті літургії, здійснював хресні ходи з іконою Касперовської Божої Матері, вселяючи у душі жителів міста спокій і віру в перемогу. Оборону міста здійснювали батарея під командуванням прапорщика О. П. Щеголева та козаки 1-го і 2-го Дунайських козацьких полків. Вони змусили ворога вже наступного дня припинити вогонь і 14 квітня залишити Одесу.

Архієпископ вважав, що українські козаки відіграли неабияку роль під час оборони Одеси. Їхню мужність, проявлену під час військових дій, він відзначив під час урочистого молебню 29 жовтня 1855 р., коли освятив прапор Дунайського козацького полку³.

6 серпня 1854 р. на прохання одеситів у кафедральний храм доставлено Касперовську ікону Божої Матері, яка стала символом небесної заступниці міста. Саме опікою Божої Матері православні пояснюють

¹ Діанова Н. Життя та діяльність архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. — Книга 1. — Львів, 2005. — С. 219.

² Петровский С., свящ. Семь Херсонских архиепископов. — С. 47, 49–52.

³ Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. Сочинения. — СПб.; М., 1873. — Т. 3. — С. 269–270.

диво, яке сталося 3 жовтня 1855 р., коли англо-французька ескадра у складі 120 військових кораблів знову підійшла до Одеси. В цей час Інокентій постійно здійснював молебень перед Касперовською іконою Божої Матері та хресні ходи. Несподівано ворожа ескадра, не зробивши жодного пострілу, залишила місто.

Коли розпочалися військові дії в Криму, Інокентій поїхав до Севастополя, де здійснював літургії та молебні, опікувався шпиталями, всіляко підтримуючи дух його захисників.

Останнім Херсонським архієпископом у дореформений період був Димитрій Муретов (1858–1974; 1882–1883), який не лише гідно продовжив справу свого попередника, але й підняв її на якісно новий рівень. Під час його перебування на Одеській кафедрі здійснилась остання у XIX ст. трансформація церковно-територіального устрою. Відбулося подальше розукрупнення великої за розмірами Херсонсько-Таврійської єпархії. На 1859 р. вона мала 23 собори, 555 церков, 46 каплиць або молитовних будинків, 11 чоловічих і один жіночий монастир, які обслуговували 28 протоієреїв, 654 священника, 152 диякона та 1169 причетників. У цей час Катеринославська і Таганрозька єпархія налічувала 10 соборів, 376 церков, 29 каплиць або молитовних будинків, два чоловічих монастиря, 10 протоієреїв, 499 священників, 190 дияконів та 880 причетників¹. У зв'язку з активізацією діяльності православної церкви в Криму, необхідністю боротьби з сектантством та посиленням впливу мусульманства 16 листопада 1859 р. в межах Таврійської губернії було засновано єпархію Таврійську і Сімферопольську з центром у Сімферополі. Від Херсонської єпархії до неї відійшли 11 соборних храмів, 121 парафіяльна церква, 155 священників, Георгієвський монастир, Бахчисарайський Успенський скит і 268 308 душ православного населення². Тепер вона дістала назву Херсонської та Одеської єпархії й територіально обмежувалася Херсонською губернією.

Архієпископ Димитрій опікувався церковним будівництвом у єпархії та долею кафедрального Преображенського собору. Під його безпосереднім керівництвом здійснювалися часткові реконструкції собору в період 1870–1880 рр. Проте він зарекомендував себе не стільки хорошим адміністратором, яким був Інокентій, скільки

¹ Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год. — СПб., 1861. — С. 2, 6, 10.

² Состав Херсонской епархии // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — № 1. — С. 4.

добрим пастирем. Впродовж усього XIX ст. духовенство Одеського кафедрального собору займало активну позицію в науковому, освітньому та культурному житті міста, перетворивши храм на центр духовності Херсонської єпархії. Стосунки із Преображенським собором підтримувала одеська інтелігенція, в тому числі й викладачі та студенти Рішельєвського ліцею, а потім Новоросійського університету, де священики собору викладали богословські дисципліни. Архієпископ Димитрій зарекомендував себе в Одесі активним науковим діячем. 20 вересня 1857 р. він був обраний дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей, а в 1870 р. став його віце-президентом¹.

Одним із основних напрямків діяльності духовенства була проповідницька робота. За указом Св. Синоду усі представники вищого духовенства мали читати проповіді, які попередньо проходили досить суворо церковну цензуру.

Архієпископ Димитрій вважав читання проповідей головним обов'язком пастиря, а тому відносився до цього дуже відповідально. Після його смерті знайшли цілі ящики в столах, наповнені рукописами його проповідей. Друкував їх він дуже неохоче, із-за власної скромності вважаючи їх рівень не достатньо високим. Проте вони дуже змістовні, викладені оригінальною мовою і відзначалися сердечністю та святістю. Сучасники архієпископа зазначали, що в його проповідях було скільки світла благодаті та правди, що вони вносили мир в душі слухачів і приваблювали велику кількість людей, навіть тих, хто належав до інших конфесій. Вони були результатом глибоких роздумів і справжніх переконань².

За спогадами очевидців Димитрій мав світлу та чисту душу, а тому був добрим і милосердним до усіх людей, незалежно від їх соціального стану і віросповідання. Одеський міський рабин д-р С. Л. Швабахер називав Димитрія праведником й справжнім пастором, який щедро дарував благословення не лише православним християнам, але й євреям³. Архієпископ відрізнявся віротерпимістю й закликав віруючих жити в мирі та злагоді з представниками різних етносів і віроспові-

¹ Діанова Н. Просвітницька діяльність архієпископа Херсонського і Одеського Димитрія (Муретова). — С. 37.

² Петровский С., свящ. Архиепископ Одесский и Херсонский Димитрий (Муретов) // Андреевский вестник. — 2001. — № 3 (4). — С. 22.

³ Швабахер С. Л. Памяти Высокопреосвященного Димитрия. — Одесса, 1887. — С. 12.

дань. В дні єврейського погрому 1871 р. він виступив із пасторським закликком до православних жителів Одеси, в якому рішуче засудив ініціаторів та учасників ганебного злочину і закликав негайно припинити кровопролиття. Цей розповсюджений містом текст проповіді зіграв вирішальну роль для припинення погрому.

Важливим напрямком діяльності духовенства в цей час залишалася освітня робота в духовних і світських навчальних закладах. Цьому сприяв високий рівень освіти вищої ієрархії Херсонської єпархії. Так у 1860 р. 26 із наявних 58 протоієреїв єпархії були вихованцями духовних академій¹. Сам архієпископ Дмитрій закінчив свого часу Київську духовну академію і впродовж 1840–1850 рр. був її ректором. Він вражав оточуючих своїм інтелектом, ерудицією та духовним розвитком. На початку 1860 р. за пропозицією обер-прокурора Синоду був створений спеціальний комітет для реформування духовної освіти, який очолив архієпископ Херсонський і Одеський Дмитрій. Він вважав суттєвими недоліками духовної школи недостатню спрямованість освіти на посилення ревності духовенства до виконання своїх обов'язків, невирішеність проблеми влаштування випускників, централізацію фінансування навчальних закладів тощо. Тому він вніс ряд пропозицій, які б мали покращити систему освіти і ліквідувати дисбаланс між кількістю випускників і вакантних місць при парафіях. Фінансування духовної освіти архієпископ пропонував передати самим єпархіям, дозволивши спрямувати на ці цілі прибутки від продажу свічок. Проте тоді ці пропозиції так і не були втілені у життя, а запропонований варіант реформи не набув сили закону². Тож свої зусилля, націлені на поліпшення освіти в навчальних закладах, архієпископ зосередив у межах Херсонської і Одеської єпархії. Він часто відвідував учбові заклади як духовні так і світські. Присутніх вражала його доброзичливість на іспитах. Він не лише вислуховував відповіді, але й пояснював незрозуміле. Не лише учні, але й викладачі нерідко з подивом вислуховували від владики такі думки, погляди та знання, які представляли відомий їм предмет зовсім в іншому, новому для них світлі³.

Архієпископ Дмитрій націлював студентів на отримання високого рівня освіти і духовності, виховання в собі терпіння, готовності до

¹ Херсонские Епархиальные Ведомости. — 1860. — № 1.

² Лиман І. Російська православна церква. — С. 198–200.

³ Памяти в Боге почившего святителя Дмитрия, архиепископа Херсонского и Одесского. — Одесса, 1883. — С. 20–21.

самопожертви та служби для блага ближніх. Ректор семінарії М. Чечена з вдячністю відзначав мудре керівництво і опікунство владики, яке давало можливість для її успішного розвитку¹.

За часи свого керівництва Херсонською єпархією Дмитрій покращив побут та рівень викладання предметів у духовному училищі та семінарії, побудував будинок для гуртожитку. На кінець досліджуваного періоду в Херсонській єпархії налічувалось чотири духовних навчальних заклади: одна семінарія та три повітових училища, де навчалось 530 осіб. У Катеринославській єпархії в цей час діяло п'ять духовних навчальних закладів: одна семінарія, три повітових училища і одне парафіяльне, де загалом навчалось 586 вихованців. Таврійська єпархія ще не мала жодного із вищезазначених закладів².

У 1859 р. архієпископ Дмитрій звернувся до Синоду із пропозицією про влаштування в Сімферополі першого повітового духовного училища, де б, крім традиційних предметів, було запроваджене викладання грецької і татарської мов. Він вважав, що там могли навчатися діти духовних осіб і хрещених татар. Це в подальшому мало сприяти посиленню впливу православної церкви на неросійське населення Криму. Училище було відкрите лише через два роки, завдяки активній позиції у вирішенні цього питання Таврійського архієпископа Олексія³.

Таким чином, період кінця XVIII — першої половини XIX ст. ознаменований формуванням та розвитком православних єпархій в Південній Україні, які поступово інтегрували у загальноімперську систему. Церковний устрій в регіоні мав свої особливості, що зумовлено ліберальною політикою з боку центральної влади, для якої пріоритетним було не стільки церковно-релігійне питання, як швидка колонізація та економічне освоєння півдня України.

¹ Діанова Н. Просвітницька діяльність архієпископа Херсонського і Одеського Дмитрія (Муретова). — С. 36–37.

² Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год. — С. 70, 78, 79.

³ Викторовский П. Симферопольское духовное училище. Исторические материалы // Таврические епархиальные ведомости. — 1901. — № 3. — С. 138–147; № 4. — С. 205–214; Лиман І. Державна церква і державна влада. — С. 163.

2.2 ПРАВОСЛАВНІ ПАРАФІЯНИ

Українці. Найбільшу кількість православного населення південноукраїнських міст становили українці, які попри всю його етнічну строкатість становили переважну більшість. Яскравим прикладом може слугувати Одеса, яка була найбільш поліетнічним і багатоконфесійним містом у регіоні. В 1799 р. там налічувалось 4 633 особи, з яких 3 749 осіб були українці¹. Значна частина їх мала козацьке походження. Українське козацтво завжди було палким прихильником і оборонцем православної віри, що в повній мірі проявилось під час проживання в містах південного краю. Одними із перших жителів Одеси стали чорноморські козаки, які протягом 1794–1797 рр. входили до Чорноморської козацької команди на чолі з осавулом Ф. Черненка. Ця команда складалася із 700 осіб, яких використовували для будівельних робіт у місті. Козаки змушені були працювати в дуже тяжких умовах, потерпаючи від голоду і хвороб, про що свідчить їх протест у формі втеч².

Із зміною політичної ситуації в країні, пов'язаною із смертю Катерини II, будівництво у місті припинилось, а тому відпала потреба в існуванні Чорноморської команди. Козаки почали займатись землеробством, скотарством та іншими традиційними промислами. Вони звернулись до генерал-губернатора М. Бердяєва із проханням наділити їх землею в Одесі та офіційно звільнити із Чорноморської команди. У відповідь на клопотання М. Бердяєва 28 травня 1797 р. вийшов указ Павла I, за яким в Одесі назавжди могли залишитися ті козаки, які вже завели тут своє господарство³.

Стосовно чисельності козаків, які в цей час оселилися в місті, у істориків є певні розбіжності. Дослідник історії українського козацтва А. Бачинський вважає, що їх було 326 осіб⁴. За підрахунками дослідників Ігоря та Галини Сапожникових, в Одесі у 1797 р. проживало від 400 до 450 козаків, що становило 10 % від усього населення міста⁵. Основними місцями їх розселення були: Пересип, Куяль-

¹ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — С. 59.

² Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — Одесса: ОКФА, 1998. — С. 73, 77.

³ ПСЗРИ-І. — Т. XXIV.— № 17 972.

⁴ Бачинський А. Д. Хаджибей-Одеса і українське козацтво. — С. 50.

⁵ Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — С. 86–87.

ник, Малий і Великий Фонтани, Нерубайський і Усатівський хутори тощо, де вони займались сільським господарством, торгівлею та видобутком черепашнику. Вони були приписані до станів одеських міщан або купців і мало відрізнялись від решти українського населення.

В Одесі поселились понад 10 % козаків, які повернулись із Задунайської Січі в Україну. Якщо вважати, що їх загальна чисельність становила більше тисячі осіб, то цілком ймовірно, що в місті на 1824 р. оселились приблизно 100–150 задунайських козаків¹. Серед них: Федір Щербина, Петро Шепелев, Іван Соловійов, Михайло Іванов, Макар Литвиненко, Іван Плисенко, Пилип Чернега, Йосип Турченко, Андрій Авраменко та багато інших². Більшість із колишніх задунайських козаків записалися до стану одеських міщан, інші — розселилися у різних містах і селах Херсонської губернії та Бессарабії.

Списки домовласників свідчать про те, що передмістя Одеси були майже повністю заселені українцями, на що вказують типові українські прізвища. Досліджуючи народну творчість Новоросійського краю, О. Маркевич зібрав значну кількість пісень, казок та переказів із різних міст та повітів³. Автор прийшов до висновку, що пісні, яких співали жителі околиць Одеси, особливо Молдованки — це «самі звичайні українські пісні». Та й сама мова одеситів відрізнялася певною своєрідністю. Російська мова, якою спілкувалися в місті, щедро перемішувалась українськими словами: «глыбоко» (вместо глибоко), «говорыть» (вместо говорит), «карбованец» (вместо рубль) тощо⁴. Це вказує на присутність значної кількості українців у місті, які й створили такий одеський мовний колорит.

Досліджував мову населення Південної України і видатний етнограф та лексикограф В. Даль. Він вважав, що тут утворилася мова, якій притаманна російська вимова українських слів. До неї увійшло багато українських, татарських, єврейських та інших висловів. У мову одеситів проникали й окремі слова із західноєвропейських мов, зок-

¹ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. — С. 103.

² Бачинська О. А. Дунайські козаки в Одесі. — С. 90.

³ Маркевич А. И. Одесса в народной поэзии // Труды VI Археологического съезда в Одессе. — Одесса: Тип. Шульце, 1888. — Т. 2. — С. 398–418.

⁴ Зеленецкий К. О русском языке в Одессе // Одесский вестник. — 1842. — 10 октября.

рема, грецької, французької та італійської¹. Дослідник підкреслював, що серед багатоетнічного населення краю переважну більшість становили українці та росіяни.

Цілком ймовірно, що українські жителі південноукраїнських міст могли бути й представниками інших конфесій, зокрема, римокатоликами чи протестантами. Але такі випадки у першій половині XIX ст. носили далеко не масовий характер. Українці не зафіксовані в церковних документах зазначених парафій. Підрахувати чисельність православних українців у містах досить складно. Чи не єдиним джерелом, яке вказує на етно-конфесійний склад населення в середині XIX ст. є церковно-парафіяльні списки, надіслані П. Кеппену з більшості парафій, в тому числі й південноукраїнських, для статистичного обліку. Але й там кількість українців підрахована разом із росіянами або представниками інших етнічних груп. Лише в деяких парафіях, в тому числі й одеських, українці зазначалися окремо. Серед них Покровська церква, яка налічувала 1 646 українців, що проживали, здебільшого, на околицях. У кафедральному Преображенському соборі Одеси враховано разом 1 530 росіян і українців. У Архангело-Михайлівській церкві росіяни й українці становили 801 особу, а українці, болгар і молдовани — 1 444 особи. Церква, що розташована на цвинтарі, налічувала 169 парафіян, які були росіянами та українцями, Георгієвська церква — 2 012 українців і греків, Казанська церква Божої Матері — 910 українців та росіян, Петропавлівська — 1 239 українців, росіян, болгар і молдован, Успенська — 1 070 українців та греків². Церковні списки вказують на те, що українці жили не лише на околицях, але й у центрі Одеси і належали до парафії кафедрального Свято-Преображенського собору.

Кількість українців, які були окремо від інших етносів занесені в парафіяльні списки Одеси, становила 2 646 осіб або 12,3 % по відношенню до чисельності християнського населення, врахованого «Парафіяльними списками». Чисельність українців і росіян, які були разом підраховані в одеських парафіях, — 6 535 осіб (30, 2 %), кількість українців, які враховувались разом із молдованами, — 2 683 особи (12,4 %).

¹ Даль В. О наречиях русского языка // Толковый словарь. — М.: Русский язык, 1978. — С. III–IV.

² ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 344–359.

Слід зазначити, що ці підрахунки не відзначаються особливою точністю, так як «Парафіяльні списки» охоплювали приблизно 1/5 частину населення міста. Проте лише вони дають змогу висвітлити картину етнічного складу його жителів.

Розглядаючи позиції українців у південноукраїнських містах, доцільно згадати дослідження О. Маркевича, який писав з цього приводу: "Якщо більшість населення Одеси становили українці, то про інші поселення Новоросії (крім колоній) і говорити нічого, що підтверджується українським характером народної творчості краю"¹. Основна частина міських жителів Південної України, за твердженням автора, була представлена українцями. Розглянемо їх позиції у Херсоні — другому після Одеси за чисельністю та етнічною строкатістю місті губернії. Там у 1857 р. церковними списками враховано 11 721 особу християнського віросповідання, при загальній кількості населення 41 140 осіб.

У чотирьох із шести православних храмів українці були виділені окремо від інших етносів, що дає можливість підрахувати їх кількість. Вона становила 5 174 особи або 44 % по відношенню до усіх врахованих «Парафіяльними списками» жителів². У інших православних парафіях українці були враховані разом із росіянами. Їх загальна кількість становила 4 977 осіб (42,4 %). Наведені дані дають підставу стверджувати, що українське населення міста за своєю чисельністю значно перевищувало всі інші етнічні групи.

Аналогічну картину спостерігаємо й в інших містах губернії. Серед християнського населення українці становили абсолютну більшість у Бериславі та Бобринці — 100 %, в Олександрії, Ананьєві, Вознесенську та Овідіюполі — до 50 %, Новогеоргіївську — 64,5 %, Єлисаветграді — понад 60 %, Новомиргороді — 90 %. У Миколаєві переважна більшість храмів враховувала українців разом із росіянами (3 670 осіб або 53,6 %) і лише 160 українців (2,4 %) у церковних парафіях було зареєстровано окремо³.

Комплексне використання офіційних статистичних даних і церковних матеріалів дає можливість розглянути чисельність і позиції українців у містах Катеринославської губернії. Вони були найбільш чисельними серед християнського населення майже всіх міст, за

¹ Маркевич А. И. Одесса в народной поэзии. — С. 404.

² ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. Арк. 5—11.

³ РДІА. — Ф. 1290. — Оп. 4. — Спр. 84. — Арк. 1, 22—36; ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 5—452.

виключенням Маріуполя. В Катеринославі українці в церковних списках були враховані разом із росіянами і їх загальна кількість становила 7 896 осіб або 96,1 %, по відношенню до охопленого списками населення. В інших містах губернії чисельність українців вказувалась окремо і становила переважну більшість. В Олександрівську серед християнського населення українці становили 98,1 %, у Бахмуті — 66,7 %, Верхньодніпровську — 98,8 %, Новомосковську — 79,9 %, Павлограді — 99,7 %, Слов'яносербську — 95,8 %¹.

Значна кількість українців на початку XIX ст. проживала в містах Південної Бессарабії: Аккермані, Ізмаїлі, Кілії та Рені. Підтвердження цього стало вивчення кам'яних надмогильних хрестів. Зокрема, на кладовищі Кілії знайдено низку козацьких лапчатих хрестів, самий ранній із яких датується 1827 р. Вони встановлені на могилах українців Івана Вадашинського, Петра Папашики, Ольги Мальгівської, Симона Федорова та інших. Більш стародавні пам'ятники знаходяться у центральній частині старого міста, в той час як розвідка відбулася у північно-західному секторі².

За переписом, проведеним у 1819 р., в Аккермані все населення становило 1 085 родин, 2 836 чоловіків і 2 259 жінок. Більшість із них — 52 % (560 родин і 130 бурлак) були українцями. Причому 77 % належали до працездатної, активної у соціально-господарському плані групи від 21 до 50 років³.

На 1827 р. в Аккермані нараховувалось уже 9 993 осіб, серед яких 3 864 особи були українцями (38,6 %) ⁴. Тож українці становили переважну більшість серед міського населення, так як питома вага росіян була 30,7 %, а молдован — 10,3 %. Здебільшого вони були селянами і займались сільським господарством, ремеслами та рибальством.

Слід зазначити, що частина українців у 20-30-ті роки XIX ст. залишила місто, записавшись до дунайських козацьких полків і переселилась у станиці та хутори. Але попри це українська община не втратила свої провідні позиції.

¹ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 5–399; РДІА. — Ф. 1281. — Оп. 5. — Спр. 58. — Арк. 176.

² Сапожников І. В., Кушнір В. Г., Островерхов А. С. Кам'яні хрести Одещини // Старожитності Причорномор'я. — Одеса, 1995. — Вип. 2. — С. 48.

³ Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель XVIII — початок XX ст. — С. 149.

⁴ Статистическое описание Бессарабии. — С. 112-113.

В Ізмаїлі на 1818 р. проживало 2 266 українців, які становили 31 % по відношенню до загальної кількості жителів¹. Протягом 20-х рр. XIX ст. кількість українців збільшилася за рахунок природного та механічного приросту жителів. У 1827 р. в Ізмаїлі та його околицях мешкали 9 795 осіб, серед яких було 3 574 українця². Їх питома вага становила 36,5 %, в той час як росіян — 25,6 %, а молдован лише 13 %. Вони належали до стану селян і займалися сільським господарством та промислами.

На відміну від попередньо розглянутих придунайських міст українська громада Кілії поступалася за своєю чисельністю молдавській. У 1817 р. загальна кількість жителів Кілії становила 3 500 осіб, серед яких українців було 1 244 особи (36 %) ³. На 1827 р. кількість українців у місті майже не збільшилась і становила 1 246 осіб, що складало 34 % від загального числа жителів⁴. Провідні позиції утримувала молдавська община, яка налічувала 1 694 особи (46 %).

Подібна ситуація спостерігалася в Рені. У 1817 р. там проживало 1 847 жителів, серед яких було 300 українців (16 %) ⁵. На 1827 р. позиції української общини не змінились. Із загальної кількості населення, яке сягало 2 066 осіб, чисельність українців була 460 осіб або 22 %, в той час як молдован — 669 осіб (32 %) ⁶. Основна частина українських жителів займалась землеробством, ремеслами і садівництвом.

За церковними документами чисельність українців на 1858 р. можна приблизно визначити лише в Аккермані, так як дані по інших містах відсутні. Це обумовлено тим, що територія з містами Ізмаїл, Кілія та Рені після Кримської війни відійшла до Молдавського князівства. Церковними списками враховано 3 553 особи (крім євреїв), серед яких 965 осіб (27,1 %) — українці⁷. Їх чисельність у місті була найбільшою. Проте дана цифра не претендує на високу точність, так як «Парафіяльними списками» охоплено лише 1/5 частину жителів.

Історик В. Кабузан у своєму дослідженні представив дані про чисельність і етнічний склад населення у містах Херсонської губернії та

¹ Бачинська О. А. Вказ. праця. — С. 156–157.

² Статистическое описание Бессарабии. — С. 375–380.

³ Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель. — С. 164.

⁴ Статистическое описание Бессарабии. — С. 118.

⁵ Бачинська О. А. Вказ. праця. — С. 169.

⁶ Статистическое описание Бессарабии. — С. 385–386.

⁷ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 114–116.

Південної Бессарабії на середину 50-х років XIX ст.¹ Він вказав точну кількість українців, росіян, молдован, німців і «решти» жителів. Методика цих підрахунків не зазначена, а це викликає певний сумнів у їх достовірності, що вже відзначалось в історичній літературі². Наведені дані вказують на чисельну перевагу українців у Аккермані, де вони становили 37,2 %. В Ізмаїлі вони поступалися росіянам, хоча їх питома вага була досить значною — 30,7 %. У Кілії та Рені українське населення, як і раніше, поступалося молдавському, а питома вага рівнялася відповідно 27,5 % та 22,4 %.

Українці, що проживали в південноукраїнських містах, були представлені в різних станах і соціальних групах. Серед них були міщани, купці, військові, різночинці та селяни. Переважна більшість українського населення належала до міщанства, яке було найбільш чисельним станом у всіх досліджуваних містах регіону. Правове становище міщанства регулювалося спеціальною «Грамотою на права і вигоди містам Російської імперії», датованою 1875 р.³ Поряд із обов'язками, які полягали у сплаті податку та виконанні міщанських повинностей, цей стан мав свої права та привілеї, які передавались у спадщину. Міщани могли вільно займатися ремеслами і торгівлею, що приваблювало їх до південноукраїнських міст. З метою швидкого розвитку промисловості і торгівлі уряд надавав їм низку пільг, які знайшли відображення у відповідних законодавчих актах⁴. Це сприяло зростанню чисельності міщанства у більшості міст краю.

У містах Херсонської та Катеринославської губерній представники українського міщанства були ремісниками: мулярами, пічниками, теслями тощо. Вони записувалися до ремісничих цехів, де успішно працювали у відповідності до обраного ремесла⁵.

Серед українців були й такі, що займались підприємницькою діяльністю. У списку фабрикантів і заводчиків Російської імперії на 1832 р. знаходимо типові українські прізвища. Зокрема, міщани Афанасій Безсалько, Кирило Горбенко, Терентій Шульга володіли

¹ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабии и левобережных районов Приднестровья. — С. 67–86, 145, 148, 151.

² Дружинина Е. И. Южная Украина 1800–1825 гг. — С. 78.

³ ПСЗРИ-I. — Т. XXII. — № 16 188.

⁴ Там само. — Т. XVI. — № 12 099; Т. XXIII. — № 17 392; Т. XXXIX. — № 29 910, 30 115.

⁵ Скальковский А. Историко-статистический опыт торговых и промышленных сил Одессы. — С. 40.

відповідно підприємством по обробці шкіри, свічним та салотопним заводами у Новомосковську¹. Проте подібні приклади не мали на той час широкого розповсюдження.

На середину 50-х рр. XIX ст. міщанство складало найбільшу категорію міського населення Південної Бессарабії. Ця група дрібних виробників і торгівців постійно поповнювалася, в тому числі й за рахунок селян. Вона включала людей різних за національною та релігійною ознаками, значну частину яких складали і православні українці.

Основною галуззю їхніх занять була дрібна торгівля. Проте міщани активно займались ремісництвом, пов'язаним із переробкою продуктів виноградарства, садівництва, млинарства і тваринництва. Протягом першої половини XIX ст. відбувся розвиток ремесла й товарного виробництва, що привело до збільшення кількості ремісничих спеціальностей та цехів. Це спричинило зростання чисельності ремісників. Зокрема, в Аккермані впродовж 1828–1863 рр. їх кількість збільшилась у 4,5 рази і досягла 1 360 осіб, в Ізмаїлі — у 2,5 рази (514 осіб). Найбільш поширеними були спеціальності шевців, яких в придунайських містах налічувалось 123 особи, теслярів — 107, мулярів — 56, бондарів — 48, ковалів — 44, пекарів — 40². Проте переважна більшість міщан займалася переробкою та продажем продуктів сільськогосподарського виробництва.

Зростання чисельності міщанства в першій половині XIX ст. відбувалося у деяких містах Таврійської губернії. Прикладом може слугувати ситуація в Олешках, де протягом 1840–1861 рр. воно збільшилось у 6 разів: із 360 до 2 148 осіб. Основну частину населення в місті становили українці — прями нащадки запорозьких козаків. Вони були матросами або лоцманами, займались ремеслами, садівництвом, землеробством та городництвом.

Слід зазначити, що населення міст материкової частини Таврійської губернії, які були розташовані на берегах річок і лиманів, крім ремесел, торгівлі та землеробства активно займалося промислами, в тому числі й риболовним. Одним із важливих його центрів був Бердянськ, де на початку 50-х рр. XIX ст. діяли 13 рибних заводів, на яких

¹ Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года. — СПб.: Тип. Департамента внешней торговли, 1833. — Ч. 1. — 294 с.; Ч. 2. — 295 с.

² Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель XVIII — початок XX ст. — С. 248.

було зайнято 300 рибалок¹. У зимовий період часу значна частина міщан, в тому числі й українців, займалась перевезенням різноманітних вантажів. За статистичними даними близько 700 жителів Бердянська взимку займалися візництвом². Це було обумовлено значним попитом на транспортні послуги, який тривав впродовж усієї першої половини XIX ст.

Попри те, що провідну роль у сфері транспортних послуг відігравали українські чумаки, певну частину серед візників становили міщани, які не входили до якихось спеціальних об'єднань. Вони використовували гужовий транспорт, доставляючи у відповідні міста пшеницю, сіль, рибу та багато інших товарів. Так, наприкінці 40-х років XIX ст. не менше 3/4 хліба — основного експорту торгівлі — довозилось до Одеси гужовим транспортом, переважно на чумацьких возах³. Тому в місті у найбільш сприятливий весняно-літній період була величезна кількість підвід, які просто запруджували вулиці. Кожна така підвода вмщувала до 8 мішків пшениці, які доставлялися в порт. Наявність такої значної кількості гужового транспорту свідчила не лише про торгіву значимість Одеси, але й про відсталість транспортної системи Південної України в цілому. Чорноземне Поділля, звідки привозилось зерно, знаходилось на відстані не менше 300 верст від порту, а тому потрібно було щонайменше 15 днів, щоб доставити звідти навантажені хлібом віз чи підводу. В сезон дощів це перетворювалось на справжню проблему, яка приводила до збільшення ціни на збіжжя⁴.

Зростання ролі транспорту в економіці півдня України привело до поширення у цій сфері підприємництва і використання найманої праці. Послугами наймитів або збіднілих чумаків користувались багаті чумаки, які мали десятки пар волів з возами і вкладали капітал у свій промисел, отримуючи при цьому не менше 25 % прибутку⁵.

Розвиток торгівлі привів до значних змін на водному транспорті. Пожвавлення руху плавних засобів річками південного краю обумо-

¹ Вашенко В. П. Розвиток риболовного промислу в Південній Україні в кінці XVIII ст. — на початку 60-х років XIX ст. — С. 115.

² Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1862 гг. — С. 11.

³ Вашенко В. П. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України в кінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 9.

⁴ Ципперштейн С. Евреи Одессы. — С. 39.

⁵ Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. — 1862. — С. 240.

вило становлення ринку робочої сили на річковому транспорті. Збіднілі міщани наймалися на судна в Катеринославі, Херсоні, Олешках та інших містах, які стояли на Дніпрі.

Для потреб торгового судноплавства в середині 30-х рр. XIX ст. були засновані громади вільних матросів, до них могли записатися міщани, вільні селяни та різночинці. Проте переважно більшість серед них становили колишні запорозькі козаки, для яких морські походи були давньою традицією. Після 5-річної служби на Чорноморському флоті матроси отримували патент, в якому зазначався рівень їх професійної майстерності¹. Сім'ям матросів і лоцманів на період служби надавались деякі пільги: вони звільнялися від подушних і земських податків, рекрутського набору та військових постойв.

Найбільша кількість вільних матросів наприкінці дореформеного періоду проживала в Нікополі — 2 992 особи (41 %) ², Олешках — 1 296 осіб (15 %) ³, Бердянську — 834 особи (9 %) ⁴ та Одесі — 2 399 осіб (3,8 %) ⁵. Значно менше їх було в Миколаєві, Херсоні та Верхньодніпровську. За даними 10-ї ревізії товариство вільних матросів налічувало у Херсонській губернії 2 828 осіб, у Катеринославській — 7 945 і Таврійській — 1 824 особи. Таким чином, їх загальна кількість становила 12 597 осіб. За підрахунками В. Ващенка, у 1861 р. в губерніях Південної України і Бессарабії в громадах вільних матросів і дніпровських лоцманів було 25 тисяч осіб, які склали 30 % резерву для торгового флоту⁶.

Певна частина українців займалися торгівлею і належала до стану купецтва. Серед них зустрічаємо прізвища одеських купців 1-ї гільдії І. Ващенко, М. Крамарева, Т. Яхненка, які відігравали важливу роль у зовнішній торгівлі. Зокрема, Т. Яхненко у 40-ві рр. був одним із найкрупніших купців Одеси. Його небіж і повірений С. Яхненко вів торгові справи в Англії, Нідерландах і Німеччині⁷.

¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 2. — С. 167.

² Чирков А. Местечко Никополь (статистическое описание) // Листок РОПИТ. — 1860. — № 65. — С. 380.

³ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. — С. 7.

⁴ Там же. — С. 10.

⁵ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 33.

⁶ Ващенко В. П. Морський транспорт Південної України у дореформений період. — С. 59.

⁷ Історія Одеси. — С. 102.

А. Скальковский звертав увагу на те, що у 1845 р. торгівлею в Одесі займалась лише незначна кількість українців. В основному вони реалізовували себе на іншому ґрунті. Зокрема, всі шкіпери каботажних суден були нащадками козаків¹. Згідно із «Списком одеських купців», у 1859 р. у місті налічувалось 869 купців². Аналізуючи їх прізвища, можна допустити, що 27 із них були українцями. В тому числі: шість купців відносились до 1-ї гільдії, чотири — до 2-ї і 17 — до 3-ї. Звичайно, ці цифри не претендують на високу точність і скоріш за все — занижені, так як враховувалися лише типово українські прізвища.

Дослідники досить рідко відрізняли українських купців від російських. Одним із небагатьох винятків був І. Аксаков, який проаналізував відмінності у діяльності українського та російського купецтва. Він прийшов до висновку, що українські купці, на відміну від російських, не відокремились за своїм побутом, звичаями і освітою від решти населення. До того ж вони були менш схильні до розкошу, придбання нерухомості тощо. В торгівлі поступалися дещо російським купцям, так як були менш спритними, більш порядними, не ризикували і дотримувались встановлених ними цін³.

Основну причину низької чисельності українських купців у Катеринославській губернії В. Павлович вбачав у рисах характеру, пов'язаних із національним менталітетом, а саме: млявості, ліношах та безпечності⁴. Проте ця теза носить досить дискусійний характер і підлягає сумніву.

Сучасний історик Т. Г. Гончарук дослідив внесок нащадків українських козаків у розбудову та розвиток півдня України, передусім Одеси. Серед них — нащадок козацького роду Михайло Михайлович Кир'яков (Кир'яченко), який обіймав посаду начальника митниці з самого початку заснування міста. Саме йому Одеса завдячує побудовою гавані, поновленням (з 1802 р.) 25-річної пільги, дарованої Катериною II і відстрочкою на 14 років усіх боргів Одеси перед державою.

¹ Скальковский А. Коммерческое народонаселение г. Одессы // Одесский вестник. — 1854. — 17 января.

² Список одесских купцов 1859 г. — Одесса, 1859.

³ Аксаков И. Исследование торговли на украинских ярмарках. — СПб.: Тип. Академии наук, 1858. — С. 7–9, 11–13.

⁴ Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. — С. 175, 241.

Син його, також Михайло, був відомим громадським та науковим діячем, одним із засновників Одеського товариства історії та старожитностей. Двоюрідний брат М. М. Кир'якова — Григорій Степанович Кир'яков — теж немало прислужився Одесі. Він у 1795 р. отримав призначення на посаду «особливого градоначальника» і став першим поліцмейстером у місті. Пізніше, з 1798 р., обіймав посаду інспектора Одеського карантину, а в 1800 р. був обраний членом Комітету для відбудови Одеської гавані, де доклав багато зусиль для зміцнення благоустрою міста¹.

Біля витоків розбудови Одеси стояли брати Андрій Ілліч та Антон Ілліч Шостаки, які належали до знатного українського роду. Військовий інженер, полковник Андрій Ілліч Шостак найкращим чином зарекомендував себе в процесі будівництва міст у Південній Україні. Він плідно співпрацював із де Воланом і Й. де Рібасом над планом розбудови Одеси. Разом із де Воланом і І. Князевим брав участь у розробці проекту м. Вознесенська, який вважається вершиною містобудівного мистецтва України XVIII ст. Антон Ілліч Шостак по праву вважається визначним будівельним підрядчиком Одеси. Серед численних його робіт варто виділити перебудову та будівництво приміщень для Рішельєвського ліцею (1819—1820). Про якість виконаної роботи свідчить той факт, що деякі споруди успішно збереглися до сьогодення цього часу. Антон Ілліч проявив себе в різних сферах життєдіяльності міста. Він обирався до міського магістрату, активно відстоював режим порто-франко і навіть написав перший історичний нарис Одеси.

Серед численного роду Шостаків звертає на себе увагу постать Олександра Андрійовича, за проектом якого утворено Дунайське козацьке військо. Тривалий час він був одеським поліцмейстером, а потім чиновником при генерал-губернаторі М. С. Воронцові. Впродовж 1847—1854 рр. О. А. Шостак виконував обов'язки наказного отамана Дунайського козацького війська. Завершив службу він у Одесі в званні генерал-лейтенанта на посаді військового коменданта міста².

Майже 30 років прожив у місті онук гетьмана К. Розумовського — Петро Олексійович Розумовський, якого в 1806 р. призначено чиновником із особливих доручень при генерал-губернаторові де Рішельє. Графа Розумовського єднали із А. Е. Рішельє не лише службові

¹ О роде Кирияковых. Записки Михаила Михайловича Кириякова // Труды Черниговской Губернской ученой архивной комиссии. — Чернигов, 1915. — Вып. II. — С. 113; Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків і «народження Одеси». — С. 53–64.

² Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків і «народження Одеси». — С. 65–78.

справи, але й захоплення літературою та садівництвом. Їх «дачі» знаходились поруч, в районі сучасної вулиці Балківської. Після від'їзду з Одеси де Рішельє П. Розумовський вів усамітнений спосіб життя і унікав будь-якого товариства. Садиба П. Розумовського, що складалася з палацу та будівель різних архітектурних стилів, вражала одеситів своєю розкішшю та прекрасним садом, з любов'ю посадженим господарем. За спогадами очевидців, «дачі» графа стали справжньою прикрасою околиць міста.

На жаль, спадкоємці з неповагою поставились до майна, яке дісталось їм після смерті П. Розумовського. Не збереглося жодної споруди з комплексу його будівель, знищено величезний сад. З публічного торгу продано зібрані графом рідкісні колекції старожитностей та різноманітні твори мистецтва. Не збереглася навіть його могила на Першому християнському цвинтарі¹.

В кінці 40-х — першій половині 50-х рр. XIX ст. в Одесі проживала сестра П. О. Розумовського — Варвара Олексіївна Репніна, яка була відомою меценаткою, засновницею Полтавського інституту. Її донька — Варвара Миколаївна була близькою подругою Т. Г. Шевченка, яка допомагала йому в тяжкий період солдатчини. Будучи свідком подій Кримської війни, які відбувалися в Одесі, вона залишила про них свої спогади².

Важливу роль в історії Одеси відіграли брати Олександр Григорович і Микола Григорович Тройницькі. Зокрема, Микола Григорович Тройницький чимало зробив для розвитку кредитно-банківських установ Одеси в другій половині XIX ст. Олександр Григорович після успішного закінчення Рішельєвського лицю працював там на посаді ад'юнкта фізико-математичних наук (1827—1832), одночасно викладаючи історію та географію в Жіночому шляхетному інституті. Впродовж 23 років Олександр Григорович перебував на посаді редактора «Одесского вестника» (1835—1857)³. За цей період часу газета стала одним із найкращих періодичних видань півдня України.

Помітний слід в історії Одеси залишили й інші представники українських козацьких родин. Серед них Федір Михайлович Гамалія, який впродовж 1836—1852 рр. перебував на посаді голови Одесько-

¹ Гончарук Т. Г. Вказ. праця. — С. 85, 86, 89.

² Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. — СПб., 1880. — Т. 2. — С. 144; Гончарук Т. Г. Вказ. праця. — С. 89.

³ Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. — Одесса: Тип. Нитчи, 1857. — С. 89—90.

го комерційного суду; Василь Іванович Туманський, який у 20-х рр. XIX ст. працював у канцелярії М. С. Воронцова і написав низку поетичних творів, присвячених Одесі; Дмитро Потилиця — купець 2-ї гільдії, що займався торгівлею та видобутком каміння в каменоломнях¹. Наведені прізвища не вичерпують того значного списку нащадків української козацької старшини, які проявили себе під час розбудови міст у південному краї.

Представники української еліти були пов'язані з розвитком освіти в краї. Яскравим прикладом може слугувати постать Івана Семеновича Орлая, який впродовж 1826—1829 рр. був директором Одеського Рішельєвського ліцею. В цей період здійснено ряд позитивних змін в системі виховання та в структурі ліцею.

Таким чином українці в першій половині XIX ст. представляли переважно більшість серед міського населення Південної України в цілому та православної конфесії зокрема. Своєю діяльністю вони значною мірою сприяли соціально-економічному та культурному розвитку регіону.

Росіяни. Другу за чисельністю групу православного населення в містах Південної України представляли росіяни. Вона сформувалась із міщан, купців і селян, які переселились із російських губерній та Молдавії. Певну її частину презентували колишні російські солдати і офіцери, які після завершення служби побажали оселитись у містах.

Значна частина росіян була записана до стану міщанства, представленою, здебільшого, ремісниками. Відомості Одеської загальної ремісничої управи дають підставу вважати, що росіяни та українці в кінці 50-х рр. XIX ст. становили 2/3 зареєстрованих в цехах ремісників². Вони переважали в цехах пічників, мулярів, теслярів. Коли на рубежі 50—60-х рр. XIX ст. зріс попит на каменярів і теслярів для приватного та державного будівництва, то із російських губерній їх щорічно прибувало близько 5 тисяч осіб³. Попри це у містах постійно відчувався брак майстрів: теслярів, ковалів, шевців та інших. Чисельність ремісників не задовольняла потреби місцевого виробництва, яке ще

¹ Гончарук Т. Г. Вказ. праця. — С. 92—95.

² ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 46; Ващенко В. П. Участь росіян у розвитку промисловості Одеси у дореформений період // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. — Одеса, 1995. — Вип. 6. — С. 26.

³ Скальковский А. Торговля, заводская, фабричная и ремесленная промышленность в Одессе // Труды Одесского статистического комитета. — Одесса, 1865. — Вып. 1 — С. 255.

не досягло рівня індустріально розвинених губерній Росії, а російські промислові товари, завдяки вищій якості і нижчій ціні, гальмували розвиток виробництва в південноукраїнських містах. Дана ситуація приваблювала ремісників із російських губерній. Частина із них займалась сезонною міграцією, що було для них вигідніше, ніж дешева праця на місці постійного проживання. Певна частина російських ремісників переселилась до міст Південної України.

Схильні до підприємництва заможні російські міщани виступали посередниками між власниками транспорту та відправниками вантажів. У середині XIX ст. в південно-західних районах краю підрядчиками, які поставляли замовникам велику кількість підвід, виступали ізмаїльські та бендерські купці й багаті міщани. Посередники шляхом надання позик дрібним власникам транспортних засобів ставили їх у залежність від себе, зменшували плату за перевезення товарів і підвищували ціну за транспортування для вантажовідправників¹.

За даними Головного статистичного комітету, чимало росіян у 1859 р. були власниками промислових закладів Одеси². Із 53 підприємств, які працювали у місті, їм належала майже половина. Зокрема, Яків Новіков, Кузьма та Микола Мешкови володіли канатними заводами, Михайло Гладков був власником борошномельної та макаронної фабрики, Буковецький та Карпо і Михайло Русскіх мали парові млини. Судячи з прізвищ, а тут не виключається можливість помилки, росіяни були власниками підприємств по обробці шкіри. Серед них Андрій Мелентьев, Авдотья Фадеева, Тарас Грязнов, Степан Кирюхін, Сидір Романов. Більшість із дев'яти цегельень міста належала росіянам: Кузьмі Іванову, Тимофію Непомнящому, Петру Філіпову, Василю Петрову, Пилипу Соколову, Івану Цуканову та Федору Авер'янову. 11 власників підприємств відзначені у документі як купці. Це свідчить про те, що вони, на відміну від більшості іноземців, вкладали свої капітали не лише у торгівлю, але й у розвиток промисловості.

Російські міщани Степан Кирюхін, Андрій Соколовський, Никифор Северин та інші в 1859 р. володіли в Одесі заводами по обробці шкіри та вовни³. Проте основна кількість промислових підприємств у містах південного регіону належала купцям.

¹ Вашенко В. П. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України. — С. 12.

² ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 2–74.

³ Діанова Н. М. Провідні стани та соціальні групи в містах Південної України у до-реформений період // Записки історичного факультету. — Випуск 13. — Одеса, 2003. — С. 59.

Міста Південної України стали місцем постійного проживання для значної частини російського купецтва. Деякі купці спочатку займалися лише торговими операціями, а потім і зовсім переселялися туди, усвідомивши для себе нові перспективи. Одним із перших, хто поселився в Хаджибей, був орловський купець Іван Ліфінцов. Він у 1792 р. побудував там будинок і магазин й займався торгівлею ще за декілька років до офіційного заснування Одеси¹. Інший російський купець — Євтей Кльонов — здійснював торгові операції на землях Південної України з 1791 р. Згодом, у 1795 р. він поселився в Одесі, де і зосередив свою активну діяльність: успішно займався торгівлею, підприємствами, обіймав посаду бургомистра². Значна частина будівельних робіт у місті була здійснена за його підприємством, в тому числі й будівництво житла для грецьких переселенців.

Російський купець Іван Масляников оселився в Єлисаветграді, де в 1785 р. побудував цукровий завод. При цьому він активно займався торгівлею, в тому числі й зовнішньою, орендуючи для цього торгові судна³.

В цілому російські купці не відігравали провідної ролі у зовнішній торгівлі, але дехто із них досяг у ній неабияких успіхів. До них належить одеський купець 1-ї гільдії А. Крамаров, який на рубежі 20–30-х рр. XIX ст. здійснював значну оптову торгівлю через Одесу, Москву, Константинополь, Мессіну, Ліворно, Геную, Марсель і Лондон. Його діяльність, націлена на активізацію торгових зв'язків із європейськими країнами, була високо оцінена російським урядом. У 1830 р. в Міністерстві фінансів розглядалося питання про надання йому звання радника комерції⁴.

Представники російського купецтва були власниками багатьох промислових підприємств у Херсонській губернії. В 1832 р. заводи по обробці шкіри в Єлисаветграді відкрили Олексій та Федот Ващакіни і Матвій Крапівін, свічний завод у Херсоні побудував Ануфрій Добровольський, у Миколаєві — Єгор Кірневський, салотопні заводи в Єлисаветграді належали Петру Арешнікову, Борису Горянінову та Федору Сорокіну⁵.

¹ Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1883. — С. 39.

² Маркевич А. И. Интересные документы, касающиеся истории Одессы, из собрания И. И. Дмитренко // ЗООИД. — 1897. — Т. XX. — С. 68–69.

³ Соколов Г. О. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 390.

⁴ История Одеси. — С. 102.

⁵ Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года. — СПб.: Тип. Департамента внешней торговли, 1833. — Ч. 2. — С. 804–815.

Російський купець Ілля Новіков заснував першу канатну мануфактуру в Одесі.

Деякі купці вкладали капітали у будівництво морських суден. Серед них М. Варшавський, Бухтеев, Кунарев, які за підприємством Одеського будівельного комітету побудували в Миколаєві декілька парових суден. Окремі купці були й судновласниками. Так херсонському купцеві Єгору Неміту належало 4 судна, в тому числі й вантажопідіймністю 250 т¹.

Вигідною справою для купців було отримання відкupu на рибну ловлю, за який між ними постійно точилась гостра боротьба. Так, у 1827 р. брати Антимонови за чотирьохрічний відкуп на чорноморські рибні ловлі готові були сплатити 216 тис. крб. В результаті конкуренції, яка виникла на торгах у Петербурзькій казенній палаті, відкуп було віддано за 330 тис. крб².

Таким чином, російські купці Херсонської губернії вкладали свої капітали не лише у торгівлю, але й в розвиток промисловості, транспорту і промислів.

Проте чисельність російських купців була незначною і вони, як стверджує К. Скальковський, не відзначалися високим рівнем освіти та культури³. На їх тлі вигідно відрізнялися батько і син Новікови. Вони довгий час були єдиними російськими купцями, які займались активною зовнішньою торгівлею, в тому числі й хлібною. Ілля Новіков з 1830 по 1833 рр. працював одеським головою, а його син Яків — купець 1-ї гільдії, достойно продовжив справу свого батька, за що отримав звання почесного громадянина Одеси⁴.

Починаючи з 40-х років позиції російського купецтва посилювалися. У звіті одеського градоначальника за 1840 р. підкреслювалося, що російські купці стали достойними конкурентами іноземних, які раніше представляли переважну більшість. У цей час у місті нараховувалось 738 купців, 409 із яких мали російське громадянство. Причому, серед представників 1-ї гільдії, до якої були записані 63 купці, було 26 християн, 9 євреїв і 28 іноземців. Друга гільдія нараховувала 68 купців. Із них 55 російськопідданих християн, 4 караїми і 9 євреїв. До 3-ї гільдії належало 607 купців, переважну більшість серед яких

¹ Ващенко В. П. Морський транспорт Південної України у дореформений період. — С. 57.

² Ващенко В. П. Ввіз капіталів у промисловість Південної України. — С. 69, 71.

³ Скальковский К. Воспоминания молодости. — С. 19.

⁴ Гончарук Т. Г. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе. — С. 31.

представляли християни — 328 осіб. Серед купців цієї гільдії було 113 іноземців, 159 євреїв і 7 караїмів¹.

Ці дані вказують на зростання чисельності російських купців за рахунок певної кількості іноземців, що прийняли російське громадянство, отримавши при цьому ряд пільг і можливість вести морську торгівлю під російським прапором.

На шпальтах «Одесского вестника» у 1845 р. з'явилась цікава стаття, автор якої під ініціалами Д. К. зробив спробу проаналізувати позиції російських купців у торгівлі, перш за все зовнішній². У 1841 р. нею займалися 113 купців 1-ї та 2-ї гільдій, серед яких 94 особи мали російське підданство. Однак корінним росіянином був лише один — Ілля Новіков. Протягом 1842–1844 рр. кількість росіян серед купців залишилася незмінною, лише місце Іллі Новікова в міжнародній торгівлі зайняв його син Яків. Іноземні купці, які прийняли російське підданство, розбагатівши, часто поверталися на свою батьківщину.

Російські купці, на думку автора, не зайняли належного місця в зовнішній торгівлі у зв'язку із відсутністю культури і належних знань, в тому числі й іноземних мов. Їх цілком задовольняла провідна роль у внутрішній торгівлі, де їм належали майже усі капітали. Російські купці, які найбільш плідно займалися проблемами внутрішньої торгівлі, організували низку ярмарків, які двома лініями охопили весь південь України. Перша з них простяглася вздовж Дніпра у напрямку чорноморських портів, а друга пролягла між Дніпром і Донцом з виходом до азовських портів. Великі ярмарки відбувалися у Катеринославі, Єлисаветграді, Новомосковську, Одесі, Каховці та багатьох інших містах³.

Стабільні позиції займало російське купецтво в південнобессарабських містах, де воно, за виключенням Кілії, мало тенденцію до зростання. Цьому сприяли ряд факторів: десятилітня пільга, надана у 1830 р., додаткові пільги Ізмаїлу та Рені, розповсюдження на територію цього краю загальноросійської митної політики та гільдійного устрою. Дослідники Я. Гросул та І. Будак вважають, що надання пільг іноземним купцям, які приймали російське підданство, сприяло їх переселенню до Південної Бессарабії⁴. В. Жуков дотримується дещо

¹ РДІА. — Ф. 1281. — Оп. 4. — Спр. 68. — Арк. 64.

² О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник. — 1845. — 25 апреля, 28 апреля.

³ Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII — первой половине XIX веков. — Л.: Наука, 1981. — С. 226.

⁴ Гросул Я., Будак И. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812–1861). — Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1967. — С. 322.

іншої позиції. Він вважає, що частка іноземних та іногородніх (вихідців із Росії) купців на півдні Бессарабії була зовсім незначною¹.

Серед бессарабських купців були й такі, що вкладали капітали у розвиток промисловості, хоча вона була малорозвинена і представлена, в основному, підприємствами по переробці продуктів тваринництва. Так, в Ізмаїлі у 1840 р. діяли цегельні заводи купців А. Бухтеева та І. Кисилевича, де працювали відповідно 40 та 45 робітників². Однак подібні приклади носили поодинокий характер.

В цілому ж російське купецтво відіграло значну роль у піднесенні економіки південного краю. Воно налагодило тісні торгові зв'язки із європейськими країнами і різними регіонами України та Росії. Деякі російські купці зробили не лише особливий внесок у розвиток торгівлі, а й займалися суспільно-громадською діяльністю, за що відзначені урядовими нагородами. Золотими медалями нагороджено Івана Масленнікова із Єлисаветграда, Петра Фендрикова із Херсона, Дмитра Горяїнова із Катеринослава, Турчанінова з Миколаєва та інших³.

Починаючи з другої чверті ХІХ ст. значно зросла роль росіян у соціально-економічному та громадському житті міст південного регіону. Позиції іноземців у цей час стали менш вагомими, що дало можливість посилити російський вплив у економіці, органах влади, області культури і освіти. Помітною стала політика русифікації, яку уряд здійснював у Південній Україні. На посаду генерал-губернатора Новоросійського краю почали призначатись росіяни: М. С. Воронцов (1823—1854) і О. Г. Строганов (1855—1863), які створили сприятливі умови для всебічного розвитку краю. М. С. Воронцов залучив до служби в органах управління групу випускників російських університетів, які сприяли розповсюдженню російської мови, освіти і культури в містах⁴.

Частина із них працювала викладачами в навчальних закладах. Серед них варто відзначити професора Рішельєвського ліцею Костянтина Петровича Зеленецького. Свого часу він був одним із перших випускників ліцею, який подальшу освіту отримав у Московському університеті, а в 1833 р. повернувся до ліцею вже в якості професора російської словесності та риторики. К. П. Зеленецький успішно

¹ Жуков В. И. Города Бессарабии. — С. 75.

² Гросул Я., Будак И. Вказана праця. — С. 289.

³ Бойко А. В., Андреева С. С. Документи про нагородження медалями купців Південної України. — С. 217, 218; ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 17—18.

⁴ Історія Одеси. — С. 102.

поєднував викладацьку, наукову та громадську діяльність. Про це свідчить понад 20 опублікованих наукових робіт, активна співпраця з Одеським товариством історії і старожитностей (з 1842 р. обраний його дійсним членом), посада цензора в Одеському цензурному комітеті (1837–1850).

З Рішельєвським ліцеєм пов'язана освітня діяльність магістра Московського університету, професора природничої історії Дмитра Олександровича Байкова. Одночасно із викладацькою роботою в ліцеї він обіймав посаду інспектора Одеського Жіночого шляхетного інституту.

Після закінчення Санкт-Петербурзького університету в Одеському Рішельєвському ліцеї на посаді професора східних мов працював Григор'єв Василь Васильович. Під час перебування в Одесі він написав низку наукових праць, присвячених історії Сходу. Вони публікувались в «Записках» ОТИС, «Одесском альманахе» та «Новороссийском календаре».

В ліцеї працювали професор латинської та грецької словесності Ілля Федорович Гриневиц, професор східних мов Василь Несторович Кузьмін та інші представники російської наукової еліти¹.

З Південною Україною пов'язана діяльність видатного вченого, професора, лікаря-хірурга, громадського діяча, педагога і талановитого адміністратора Миколи Івановича Пирогова. В роки Кримської війни він, керуючись патріотичними почуттями, відправився до Севастополя. Героїчна робота професора Пирогова під час військових дій в Криму відбувалася на тлі антигуманних і навіть злочинних дій представників російської військової адміністрації. Своє враження та відчуття Микола Іванович записав у «Севастопольських листах» і «Щоденнику». Події, свідком яких він став, спричинили тяжку душевну драму, яка призвела до радикального перевороту в його житті. Це спонукало залишити хірургічну практику, щоб «лікувати рани суспільства», зайнявши місце попечителя Одеського навчального округу (1857–1858). Він розробив план заснування на базі Рішельєвського ліцею університету з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним і медичним. Обґрунтовуючи необхідність створення університету в Одесі, М. І. Пирогов підкреслював, що цей навчальний заклад зміг би забезпечити потреби в висококваліфікованих кадрах більшість українських губер-

¹ Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея. — С. 74, 82–84, 87.

ній і Кавказ. Проте царський уряд до 1865 р. зволікав із вирішенням цього питання¹.

Представники російської інтелігенції були задіяні в різних галузях громадського та культурного життя південноукраїнських міст.

Поєднуючи дані офіційної статистики та церковні документи, можна скласти лише приблизну картину кількісної присутності православних росіян у містах Херсонської губернії на кінець дореформеного періоду. В церковних списках, окремо від інших національностей, зазначені росіяни у Новогеоргієвську, загальною кількістю 1 282 особи, що становило 35,5 % по відношенню до всього християнського населення міста, частково у Херсоні — 1 223 особи (10,5 %), Єлисаветграді — 960 осіб (11,7 %), Миколаєві — 1 262 особи (18,4 %) та Одесі — 1 139 осіб (5,3 %)². Переважна більшість церковних храмів враховувала росіян разом із українцями, де останні мали чисельну перевагу. Лише в Миколаєві росіяни становили більшість.

Аналогічним чином можна визначити чисельність російського населення в містах Катеринославської губернії. В парафіяльних списках Катеринослава кількість росіян врахована разом із українцями — 7 896 осіб (96,1 %) і окремо зазначено 174 росіянина (2,1 %). Проте у всіх інших містах кількість парафіян російської національності підрахована окремо. Тож можна визначити їх питому вагу по відношенню до врахованого християнського населення. У Бахмуті вона становила 33,3 %, а співвідношення з українцями було 1:2. У Новомосковську росіяни становили 19,9 % (1:4), у Слов'яносербську — 1,9 % (1:45). На основі досліджуваної частини міських жителів, охоплених церковними списками, можемо спостерігати значну чисельну перевагу українців над росіянами³.

Визначити чисельність росіян у містах Південної Бессарабії і їх співвідношення з українцями, можна на базі даних, наведених В. Кабузаном⁴. Вони вказують на те, що в середині 50-х рр. XIX ст. в Аккермані російська етнічна група становила 31,5 %, у Кілії — 11 %, Ізмаїлі — 37,4 % та Рені — 9,8 %. Співвідношення росіян і українців у цих містах було наступним: у Аккермані — 1:2, Кілії — 1:2,5, Ізмаїлі —

¹ Історія Одеси. — С. 123–124.

² РДІА. — Ф. 1290. — Оп. 4. — Спр. 84. — Арк. 1, 22–36; ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 5–452.

³ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 5-399; РДІА. — Ф. 1281. — Оп. 5. — Спр. 58. — Арк. 176.

⁴ Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области. — С. 145, 148, 151.

1:0,8, Рені — 1:2,3. Отже, за винятком Ізмаїла, у містах Південної Бессарабії росіяни чисельно поступалися українцям, як і в більшості міст регіону.

Таким чином, російське населення міст Південної України було досить чисельним і за кількісними показниками поступалося лише українцям. В переважній більшості воно належало до російської православної церкви. Росіяни відігравали важливу роль у соціально-економічному, громадському та культурному житті міст і сприяли посиленню впливу православ'я в регіоні.

Молдовани. Православне населення в містах Південної України було представлене молдованами, які разом із українцями проживали на землях, де виникали і розвивалися міста, або переселилися із Молдавії. А. Скальковський писав, що значна кількість молдован, вихідців із Бессарабії, одними із перших поселилась в Овідіюполі, Нових Дубосарах і Бобринці. Здебільшого вони були міщанами або купцями¹. В подальшому молдовани стали жителями й інших міст Херсонської губернії. Певна частина із них проживала в Ананьєві. Згідно з церковними документами, вони разом із українцями належали до парафії Свято-Миколаївської церкви, загальна чисельність парафіян якої на 1857 р. складала 5 161 особу².

У Вознесенську молдовани, разом із росіянами і українцями були занесені до парафіяльних списків Вознесенського собору. Вони належали до військового відомства. В Григоріюполі частина молдован була парафіянами Вознесенської церкви, де врахована разом із росіянами і українцями, а 713 осіб зареєстровано в документах Михайлівської церкви.

Певна кількість молдован поселилась в Одесі. Вони проживали, в основному, на околицях міста, про що свідчать записи в Михайлівській та Петропавлівській церквах³. Значну їх частину склали вихідці з Молдавії, які в передмісті утворили свій район проживання під назвою Молдаванка. Вони відрізнялися за своїм матеріальним становищем і належали до різних соціальних верств. У місті проживали молдавські бояри, міщани, купці, селяни. Вони займалися торгівлею, ремеслами, сільським господарством, працювали в катакомбах.

¹ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — С. 255.

² ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 181.

³ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 230, 344–359, 402, 403.

У Катеринославській губернії молдавського населення було зовсім мало. Лише у Слов'яносербську за парафіяльними списками Свято-Апостольської церкви їх налічувалось 45 осіб¹.

Переважаюча частина молдован проживала в містах Південної Бессарабії. Найбільша їх кількість поселилася в Кілії, де молдавська община утримувала провідні позиції впродовж досліджуваного періоду. Якщо в 1817 р. там проживало 1 466 осіб (42 %), у 1827 р. — 1 694 особи (46 %), то на середину 50-х рр. їх кількість зросла до 2 600 осіб (48 %).

Подібна ситуація спостерігалася в Рені. У 1817 р. там проживало 985 молдован (53 %), у 1827 р. їх чисельність дещо зменшилась і становила 669 осіб (32 %), а в 50-ті рр. молдавська община зросла до 2 730 осіб (32 %), значно випередивши усі інші етнічні групи.

За переписом, проведеним у 1819 р. в Аккермані, зареєстровано 179 родин молдован (16 %), у 1827 р. їх кількість становила 1 031 особу (10,3 %), а в середині 50-х рр. зросла до 2 381 особи (11 %). Проте молдавське населення не займало домінуючої позиції в місті, значно поступаючись українцям.

В Ізмаїлі на 1818 р. проживало 1 444 молдовани (19,5 %), у 1827 р. — 1 268 (13 %), а на середину 50-х рр. їх чисельність різко збільшилась і становила 4 288 осіб (14 %). Проте, як і в Аккермані, вони не представляли більшості серед населення міста². Основна частина молдавських жителів у містах Південної Бессарабії займалась сільським господарством, садівництвом, рибальством, торгівлею та ремеслами.

Греки. Серед іноземних переселенців православного віросповідання, які оселилися в Південній Україні, досить вагомо були представлені греки. Згідно з етнографічною картою Європейської Росії, складеною П. Кеппеном у 1853 р., найбільша їх кількість проживала в Катеринославській губернії (32 633 особи), значно менше в Таврійській (5 426 осіб) і Херсонській (3 500 осіб) та на півдні Бессарабії (3 353 осіб)³.

Активна еміграція греків до Росії, яка розпочалася наприкінці XVIII ст., продовжувалась і в першій половині XIX ст. Біженці на російських судах прибували до Одеси і селилися в місті або на його

¹ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 332.

² Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель. — С. 149, 156–157, 164, 169; Статистическое описание Бессарабии. — С. 112–113, 118, 375–380, 385–386; Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области — С. 145, 148, 151.

³ Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России. — С. 35–40.

околицях. Спочатку в місті поселилися 100 грецьких сімей, причому 27 із них — купецькі, а згодом ця кількість поступово збільшувалася. Російсько-турецька війна 1806—1812 рр. сприяла подальшому зростанню кількості грецьких і болгарських переселенців в Південній Україні. Остання хвиля грецького переселення припадає на 20-ті рр. XIX ст. Вона пов'язана з початком національно-визвольного руху в Греції і посиленням турецького терору. Протягом 1821—1831 рр. 2 569 біженців у пошуках порятунку прибули до Одеси¹.

Значна частина греків поселилася в південноукраїнських містах: Одесі, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі, Аккермані та Ізмаїлі. За рахунок грецької еміграції з Анатолії та задунайських переселенців наприкінці XVIII — в першій третині XIX ст., рееміграції приазовських греків, військових поселенців та нечисленних родин старожиливі сформувалися грецькі громади в Криму, зокрема в Керчі та Феодосії. За підрахунками дослідників, впродовж 1779—1820 рр. до Криму реемігрувало до тисячі греків-старожиливі, серед яких 800 — були міськими жителями. В 1789 р. вони відновили Успенську церкву поблизу Бахчисарая. Вона належала до Феодосійсько-Маріупольського вікаріату, який проіснував до 1799 р., а потім увійшов до складу Катеринославської єпархії².

Найбільша кількість греків у першій половині XIX ст. проживала в межах Херсонської єпархії. В 1860 р. там налічувалось 2 297 греків, які становили 0,2 % по відношенню до всього православного населення. Значна частина греків поселилася в містах. Грецька община у кінці XVIII ст. виникла в Херсоні. Про це свідчить уже той факт, що 16 червня 1780 р. на прохання греків закладено грецьку Софіївську церкву. 10 листопада того ж року її будівництво було завершено, чому значною мірою сприяв Ганнібал, який керував розбудовою міста. Церкву освятив архієпископ Херсонсько-Таврійський Никифор³. Проте на кінець дореформеного періоду вона налічувала лише 32 парафіянина-грека, що становило 0,3 % по відношенню до християнського населення міста. Вони зареєстровані в церковних списках як військовослужбовці.

¹ Пятигорский Г. М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII — первой трети XIX веков // Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.: Наука, 1985. — С. 46.

² Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов та інші. — К.: Либідь, 2000. — С. 76.

³ Гавриил, архієпископ. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — С. 154.

З 1817 р. почала діяти грецька церква в Миколаєві, яка освячена в ім'я св. Миколая. Грецька громада в місті складалася переважно з військовослужбовців і була досить чисельною. В церковних списках Миколаївського храму на 1858 р. зазначено 254 греки (3,7 %)¹.

Найбільша грецька община сформувалась в Одесі і фактично була ровесницею міста. Вже наприкінці 1795 р. в Одесі, крім чинів Грецького дивізіону (близько 300 осіб), проживало 224 греки (129 чоловіків і 95 жінок), серед яких було 27 купців із невеликими капіталами². У 1797 р. греки становили близько 15 % населення Одеси. Для задоволення їх духовних потреб у 1795 р. в грецькому форштадті — на розі сучасних Катерининської та Троїцької вулиць — був закладений храм Святої Трійці, який завжди відіграв важливу роль у житті одеських греків. На його будівництво Катерина II виділила 2 тис. крб із державних коштів, що свідчить про її прихильність до грецьких переселенців. Крім цього, архимандрит Діонісій, з дозволу митрополита, зібрав серед знатних греків, що проживали у різних містах Російської імперії, ще 2 250 крб. Незважаючи на досить сприятливі умови, будівництво не вдалося завершити за три роки, як планувалося. Більш того, в 1803 р. на прохання парафіян воно було перенесено на середину кварталу, де й зараз знаходиться Грецька церква. Лише в лютому 1808 р. священик Петро Куницький доповів Катеринославській Консисторії про готовність до освячення новозбудованого греками храму Святої Трійці, яке відбулося навесні 1808 р. Завдяки щедрій підтримці своїх парафіян, храм швидко розростався³. Цей процес мав продовження в другій половині XIX ст. У вересні 1873 р., напередодні приїзду до Одеси грецької королеви, церква отримала дозвіл від міської влади і змогла побудувати на своїй території Грецьке жіноче училище, яке закладено самою королевою на розі сучасних Катерининської та Успенської вулиць.

Впродовж першої половини XIX ст. грецьке населення Одеси значно виросло. За парафіяльними списками 1857 р. воно становило 4 345 осіб або 20 %⁴. Певна частина греків була купцями, а інша — міщанами, які займались рибальством, служили матросами, лоцманами або працювали в порту. На початку XIX ст. в місті з'явилися

¹ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 5–11, 15–18.

² Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. — С. 46–48.

³ Греческая церковь Святой Троицы в Одессе. 1808–1908 / Сост. Л. Россолимо. — Одесса: ОКФА, 1995. — С. 12–14.

⁴ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 344–359.

родинні фірми Г. Маразлі, Г. Папудоглу, А. Мавро, І. Раллі, Ф. Радоканакі та Д. Інглезі, які займали провідні позиції в зовнішній торгівлі. К. Скальковський писав у своїх спогадах, що ці багаті неогоціанти входили до аристократичного кола Одеси, яке очолював генерал-губернатор М. Воронцов¹.

Одеська грецька община мала характерну особливість, яка полягала в тому, що більшість її членів прийняли російське підданство і стали громадянами Російської імперії. При цьому вони залишалися вірними своїй національній мові та культурі. Про це свідчить велика кількість заяв від грецьких купців із проханням надати їм громадянство і записати до відповідної гільдії². Мотивація полягала в широких можливостях, які в даному випадку відкривала перед ними зовнішньо-торговельна діяльність.

Найбільшою в Одесі експортно-імпоротною компанією була фірма братів Раллі, яка успішно діяла впродовж 1815–1861 рр. і мала величезний вплив у міжнародній торгівлі. В 1850 р. фірма відкрила Одеський торговий дім, який був одним із найбільших у місті. Досліджуючи участь греків у розвитку дореформеної Одеси, В. Ващенко писав, що грецькі купці були серед піонерів банківської справи не лише в Одесі, але і в Росії в цілому³. Саме грецькі капітали були визначальними при заснуванні у 1806 р. Одеської державної облікової контори, яка стала одним із небагатьох органів кредитування торгівлі в Росії. Греки сприяли і створенню Біржової зали, яка у 1819 р. реорганізована в Одеську контору державного комерційного банку, що проводив кредитування зовнішньої торгівлі. Поряд із офіційними кредитними закладами діяли і приватні банкіри, самими заможними серед яких були грецькі купці А. Мавро, Д. Палеолог і Г. Маразлі, які давали в борг під великі відсотки значні суми грошей⁴.

Деякі купці вкладали свої капітали у землеволодіння та підприємництва. У 1814 р. грецьким купцям Г. Сарнакі та І. Сакеларі належали два підприємства по виготовленню мила. Вагомою була роль греків у розвитку водного транспорту. Вони були ініціаторами заснування морських страхових компаній «Чорне море» та

¹ Скальковский К. Воспоминания молодости. — С. 19.

² ДАОО. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 210. — Арк. 116.

³ Ващенко В. П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси. — С. 36–37.

⁴ Пятигорский Г. М. Греческие переселенцы в Одессе. — С. 51.

«Мінерва». Серед судновласників були купці 1-ї гільдії К. Маврокордато, С. Сурзакі, А. Мавро, К. Вальсамакі, І. Раллі, А. Секері та Д. Камбуроглу.

Дехто із купців уже в першій половині ХІХ ст. вкладав свої гроші у розвиток промисловості. До них належить грецький купець Родоکانакі, який побудував джутову фабрику, порцелянову мануфактуру та деякі інші підприємства¹.

У 1859 р. в Одесі проживало понад 50 грецьких купців, що становило 6 % по відношенню до їх загальної кількості. Причому 12 із них належали до 1-ї гільдії².

Греки зарекомендували себе хорошими ремісниками. Серед них були каменярі, булочники, столяри, кравці, ювеліри, складуви та майстри в галузі судноремонту. В Одесі, з ініціативи грецьких майстрів К. Дмитрієва, П. Капріоті, К. Теохорі та інших, у 1806 р. був організований окремий цех суднобудування.

Грецькі общини у південноукраїнських містах досягли значного економічного і національно-культурного піднесення. Вони зберегли свою національну, культурну і духовну самобутність, маючи свої церкви та освітні заклади. Найважливішим осередком грецької освіти і культури стала Одеса. Тут діяла низка шкіл та училищ, серед яких особливо виділялося Грецьке комерційне училище, що стало одним із самих визначних навчальних закладів того часу. Воно засноване 1817 р. на місці грецького початкового училища грецькими купцями і повністю утримувалося за їх рахунок. Для училища виділявся певний відсоток із усіх торгових операцій від імені Нового страхового грецького товариства, що було утворене в 1817 р. Крім цього, Г. І. Маразлі на користь училища особисто щороку відраховував 20 % від своїх прибутків. У цьому навчальному закладі не було ніяких національних обмежень. Там навчалися діти греків, українців, росіян та інших жителів України³.

Училище було чотирикласним і розраховане на 300 учнів, які отримували освіту безкоштовно. Високий рівень навчального процесу забезпечували відомі педагоги-просвітителі Г. Геннадіос, К. Вардалахос, Г. Лассаніс та інші. Діяльність училища строго контролювалась

¹ Герлігі П. Одеса. — С. 185.

² Список одесских купцов 1859 г. — С. 1–15.

³ Терентьева Н. А. Семья Маразли в Одессе // Одесі 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Одеса, 1994. — С. 132.

грецькою общиною, перед якою щорічно звітувало училищне керівництво.

Грецьке населення Одеси брало активну участь у створенні Рішельєвського ліцею (1817 р.), серед викладачів і вихованців якого було чимало греків: Григоріос Камбуроглу, брати Левідіси, Константінос Парадісопулос, Й. Флукі та інші¹.

Для підвищення рівня національної освіти представники грецької общини поставили за мету заснувати типографію, де видавалися б книги та підручники грецькою мовою. Для цього в 1818 р. була створена спеціальна типографська компанія, директорами якої стали К. Папахаджи, А. Кумбари та К. Артипов. Проте ця спроба на той час не увінчалась успіхом. Община отримала від уряду дозвіл на відкриття типографії лише в 1827 р. Типографія змогла розпочати свою роботу при грецькому комерційному училищі, налагодивши випуск книг грецькою мовою².

У 1861 р., за ініціативи відомого українського композитора П. І. Ніщинського, який добре знав грецьку мову та культуру, в Одесі почав виходити грецькою мовою літературно-комерційний журнал «Меркурій». Він видавався впродовж року, проте не знайшов широкій підтримки серед грецького населення. Уже в січні 1862 р. П. І. Ніщинський змушений був заявити про припинення видання в зв'язку з відсутністю коштів і передплатників³.

Члени грецької общини прагнули зберегти зв'язки із своєю батьківщиною, її мовою та культурою. Тому вони надавали великого значення періодичній пресі, систематично підписуючись на грецькі газети і журнали. Проте жорсткі цензурні правила, які панували в Росії, значно ускладнювали своєчасну доставку преси із Греції. Лише в середині ХІХ ст. уряд врахував прохання грецьких і болгарських переселенців, заснувавши в Одесі штатну посаду цензора грецької та болгарської преси, що значно полегшило процес отримання періодичної преси із Греції та Болгарії⁴.

Ліберальна політика, яка панувала в місті, створила сприятливі умови для національно-патріотичної діяльності, яку здійснювала

¹ Греки на українських теренах. — С. 72.

² Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII — 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр — регион): Монография. — Одесса: Астропринт, 2006. — С. 215.

³ Історія Одеси — С. 131.

⁴ Гребцова И. С., Гребцов В. В. Вказ. праця. — С. 216–217.

грецька община. У 1814 р. в Одесі була заснована таємна революційна організація «Філікі Етерія» (Дружнє товариство), на чолі із М. Скуфасом, Є. Ксанфосом та А. Цакаловим. Ця патріотична організація відіграла значну роль у розвитку національно-визвольного руху в Греції¹. До неї входили представники різних верств, в тому числі й члени аристократичних родин, зокрема сини колишнього господаря Молдови та Волощини Константина Іпсіланті: Олександр, Микола, Георгій та Дмитро, які перебували на військовій службі. Члени товариства, яке з 1820 р. очолив О. Іпсіланті, активно готувалися до повстання за визволення Греції від османського гніту, яке відбулося в 1821 р. Після його поразки представники грецької общини реорганізували «Філікі Етерія» і утворили Грецьке філантропічне товариство, яке проіснувало до 1851 р. Крім політичної діяльності, націленої на підтримку революції в Греції, воно займалось доброчинністю, що давало можливість діяти цілком легально.

Деякі члени грецької общини активно займалися науковою діяльністю. Частина із них згуртувалися навколо визначного авторитета в галузі історії Давньої Греції А. Панагїодора-Ніковулоса і створила передумови для виникнення нової для Росії науки — античної археології. Важливу роль відіграли греки у діяльності Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. До складу членів-засновників Товариства увійшов відомий дипломат, письменник, теолог і меценат Олександр Стурдза, який був греком по материнській лінії і підтримував зв'язки із грецькою общиною. Він став першим віце-президентом ОТІС. Дійсними його членами були М. Палеолог, А. Негрі, К. Ікономос, С. Дестуніс, О. Панагїодор-Ніковул та інші².

Зокрема, М. Палеолог більше двадцяти років активно співпрацював із Товариством і був серед ініціаторів заснування його наукового збірника. В подальшому він підготував ряд перекладів і публікацій, які опубліковано в другому, третьому та четвертому томі «Записок» ОТІС³.

Активним учасником, а з листопада 1844 р. віце-президентом Товариства був О. Негрі. Він значною мірою прислужився ОТІС, здійсню-

¹ Мазаракіс-Еніан І. К. Філікі Етерія // Музей Філікі Етерія. Одеса. Історичні нариси. Каталог. — Афіни, 1994. — С. 71.

² Дьомін О. Б. Одеса та грецька історична наука (XIX — початок XX ст.) // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 175.

³ ЗООИД. — 1850. — Т. 2. — С. 798–804; Там само. — 1853. — Т. 3. — С. 130–134, 135–143; Там само. — Т. 4. — С. 464–465.

ючи для нього переклади текстів із східних мов. Ним перекладено для «Записок» фрагменти турецького рукопису, що довгий час знаходився в Криму і належав мурзі Мурату Аргінському, список якого придбала бібліотека Товариства. О. Негрі став дослідником і перекладачем ряду турецьких актів, що зберігалися в міському музеї старовини і бібліотеці Товариства; арабського напису про будівництво в 1313 р. першої мусульманської мечеті в Криму; фірману, даного в 1757 р. турецьким султаном Мустафою митрополиту Гедеону на Кримську єпархію. Ним зроблені суттєві зміни до перекладу 158 арабських і турецьких написів, що знаходились у Бахчисараї. Праці дослідника увійшли до першого та другого тому «Записок»¹.

Активним учасником Товариства був також О. Панагідор-Ніковул. Він працював бібліотекарем, писав наукові статті та здійснював переклади давньогрецьких текстів, деякі з яких опубліковано в «Записках» ОТИС².

Тож представники грецької спільноти зробили свій внесок у розвиток історичної науки в Росії. Деякі із них, зокрема: С. Куманідис, П. Ламбро, К. Ікономос, В. Лагус та інші — стали в подальшому відомими грецькими істориками.

Значна частина греків проживала в межах Таганрозького градоначальства. Переважна більшість із них була зосереджена в побудованому греками місті — Маріуполі. У зв'язку із поверненням частини греків до Криму та переїздом на нові місця, там з'явилися й інші етноси: близько 400 українців і 30 поляків та італійців. На 1858 р. у Маріуполі діяло чотири православних церкви, парафіянами яких були 3 197 греків (88,2 %), що належали до казенного відомства³.

Історія розвитку маріупольської общини кардинально відрізнялась від одеської. По-перше, головним видом господарської діяльності приазовських греків було сільське господарство, зокрема тваринництво. Тож кустарна промисловість Маріуполя займалась переважно переробкою сільськогосподарської сировини, зокрема шкіри. Грецьке населення активно займалось рибальством. Тому не дивно, що впродовж 1795–1811 рр. відбулося стрімке зменшення кількості грецьких

¹ ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 378–382, 637–638; Там само. — 1850. — С. 680–684; Гребцова І. С. Періодична преса першої половини ХІХ ст. у соціально-культурному розвитку грецької общини Одеси // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2001. — Випуск 11. — С. 329.

² ЗООИД. — 1850. — Т. 2. — С. 232–244.

³ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 372, 401–405.

купців у місті: із 125 до 2 осіб. За цей період 75 греків стали банкрутами, 39 померли і 11 перейшли на державну службу.

У вересні 1820 р. у Маріуполі було відкрите міське парафіяльне училище, де спочатку працював один клас із викладанням грецькою мовою. Поступово кількість класів зростала і з'явилося російське відділення. В 1834 р. обидва відділення були об'єднані й налічували 109 учнів. У першій половині XIX ст. існували приватні школи. Так, у будинку бердянського купця А. Є. Палеолога, який проживав у Маріуполі, навчалось близько 10 дітей місцевих купців. Приватні уроки проводив впродовж 1851–1852 рр. грецький педагог Марк Маріо. В подальшому освітні потреби населення міста задовольнялися завдяки появі земських шкіл¹.

Велику общину в зазначений період часу в Таганрозі утворили грецькі міщани і купці. Здебільшого вони прийняли російське громадянство і лише 190 осіб із них зберігали статус іноземців. Община побудувала свою церкву, яка на середину XIX ст. налічувала 1 190 парафян-греків і 260 українців².

Греки, які поселилися в містах Південної Бессарабії, в переважній більшості займалися торгівлею. В 1817 р. в Аккермані проживала 61 грецька родина (6 %), в Ізмаїлі — 128 греків (2 %), в Кілії — 56 греків (1,6 %), а вже через десять років їх чисельність значно зросла і становила в Аккермані, Ізмаїлі та Рені відповідно 454 (4,5 %), 470 (5,3 %) і 269 осіб (13 %)³. З часом їх кількість продовжувала збільшуватись. Займались вони експортом зерна до Туреччини та імпортом турецьких товарів, якими торгували в різних регіонах, перш за все в Бессарабії.

Таким чином, греки посідали вагоме місце серед православного населення міст Південної України. Переважна більшість із них стали громадянами Російської імперії і розглядали її як свою нову батьківщину. Грецька діаспора зробила свій внесок у розвиток міст, їх економіку та культуру.

Болгари. Певну частину православного населення міст регіону складала болгари. Одеський градоначальник герцог де Рішельє у листі до управляючого новоросійськими колоніями С. Х. Контеніуса, датованому вереснем 1803 р., писав, що болгарські переселенці —

¹ Греки на українських теренах. — С. 74.

² ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 368–371.

³ Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель. — С. 149, 156, 157, 164, 169; Статистическое описание Бессарабии. — С. 113, 376, 383–385.

прекрасні люди. Він висловив сподівання, що багато із них залишаться в Одесі і принесуть неабияку користь місту¹.

На початку XIX ст. частина болгарських переселенців стала міськими жителями, але більшість із них утворила низку поселень поблизу міст. Біля Миколаєва виникла колонія Терновка, біля Одеси — Малий Буялик, Великий Буялик і Кубанка. Частина болгар було поселено на території колишньої Слов'яносербії — у Бахмутському повіті, де вже проживало болгарське населення.

Найбільша кількість болгар оселилася в містах Південної Бессарабії, куди вони почали переселятися під прикриттям російських гарнізонів ще в 1769–1791 рр. В цей час близько 2 тисячі болгарських переселенців проживало в Ізмаїлі, Кілії та Аккермані, а згодом їх кількість значно збільшилась². Там вони займалися сільським господарством, садівництвом, ремеслами та рибальством. У 1818 р. в Ізмаїлі налічувалося 399 осіб (5 %), у Кілії — 83 особи (2,4 %), у Рені — 229 осіб (12 %) та в Аккермані — 46 болгарських родин (4 %)³. Впродовж досліджуваного періоду в цьому регіоні спостерігається певне коливання щодо чисельності болгар у містах. Так у 1827 р. в Ізмаїлі їх кількість зменшилась і становила 294 особи (3,3 %), у Кілії їх не зареєстровано зовсім, у Рені чисельність болгар зросла до 336 осіб (16 %) і в Аккермані — до 378 осіб (3,4 %). За підрахунками В. Кабузана на середину 50-х років XIX ст. кількість болгар у всіх містах (крім Кілії) значно збільшилась. В Ізмаїлі вона становила 986 осіб (3 %), в Рені — 1 371 особу (16 %), в Аккермані — 870 осіб (4 %)⁴. Згідно з парафіяльними списками Бессарабської області 1858 р., у Георгієвській церкві Аккермана зареєстровано 737 болгар. У інших парафіях міста болгар, за церковними даними, не значились⁵. Ці відомості дещо відрізняються від підрахунків, зроблених В. Кабузаном.

Проживали болгар і в межах Херсонської єпархії, де на 1860 р. їх налічувалось 9 133 особи, що складало 0,8 % серед православно-

¹ Константинов В. В. Мой милый друг. Декабристы в Одессе. — Симферополь: Таврия, 1990. — С. 39.

² Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. — Одесса: Нейман, 1848. — С. 4, 14.

³ Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель. — С. 149; Статистическое описание Бессарабии или Буджака. — С. 112–113, 118, 385–386.

⁴ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья. — С. 145, 148, 151.

⁵ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 114–116.

го населення¹. Частина із них поселилась у Єлисаветграді, Бахмуті, Григоріюполі та інших містах. Значна болгарська община утворилась в Одесі. Серед перших поселенців міста згадуються болгари, виведені в 1791 р. з Ізмаїлу та поселені в кількості 33 осіб на вулиці, яка отримала назву Болгарської. Тоді ж болгарські колоністи з'явилися і на околицях Миколаєва².

29 вересня 1801 р. до Одеси на купецькому судні неофіційно прибули ще 19 болгарських сімей (148 душ) разом із своїм священником, яким дозволено було оселитися в місті³.

Болгари, що проживали в Одесі, належали до парафій Михайлівської, Петропавлівської та Богородицької церков, які знаходились у передмісті. Визначити їх чисельність за парафіяльними списками неможливо, так як болгари враховані там разом із українцями, росіянами, греками і молдованами. Лише два болгарських сімейства були зачислені до парафії Архангело-Михайлівської церкви, що знаходилась в центрі міста⁴. Це вказує на те, що переважна більшість болгар проживала на околицях Одеси. Здебільшого вони були фахівцями у садівництві та городництві. Проте чимало з них стали купцями і займалися зовнішньою торгівлею⁵.

Одеса була одним із центрів болгарського культурного життя. Члени болгарської общини успішно займалися освітянською та просвітницькою справами. Вони видавали книги болгарською мовою, готували реформу шкільної освіти, здійснювали підготовку болгарських вчителів.

Прогресивні кола болгарської еміграції на початку ХІХ ст. розгорнули активну діяльність з підготовки національних кадрів для культурного розвитку своєї країни. Завдяки їх клопотанням в Одеській духовній семінарії здобували освіту студенти з Болгарії. Серед найвідоміших вихованців семінарії цього періоду були З. Княжеський і Д. Чінтулов, які пізніше стали визначними діячами болгарської культури. Порфирій Успенський, який на той час був ректором цього духовного навчального закладу, згадував у листі до Г. Маразлі, що під

¹ Состав Епархии Херсонской // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — № 1. — С. 4.

² Мильчев В. Матеріали до історії болгарського населення України ХVІІІ століття. — С. 90.

³ Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии. — С. 7.

⁴ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 344–359.

⁵ Скальковский А. Опыт статистического описания. — Ч. 1. — С. 242.

час роботи в Одеській духовній семінарії він першим приймав до неї юних болгар¹.

Проблемою освіти для болгарської молоді опікувався відомий болгарський учений, історик і філолог Василь Априлов, який близько 20 років жив і працював в Одесі. Разом із іншими членами одеської общини В. Априлов неодноразово піднімав питання про виділення місць для болгарської молоді в навчальних закладах Росії. Ця наполегливість дала позитивні результати. Протягом 40-х рр. XIX ст. кількість постійних стипендій для болгарської молоді в навчальних закладах Петербурга, Москви, Києва та Одеси збільшилась до 37, а в 1867 р. — до 75. У 1848 р. газета «Одесский вестник» надрукувала статтю професора Рішельєвського ліцею К. Зеленецького, присвячену пам'яті В. Априлова. Охарактеризувавши нелегкий життєвий шлях великого болгарського вченого і просвітителя, автор зазначав, що відсотки із капіталу, який складав 60000 крб сріблом, В. Априлов виділяв на утримання народного училища в Габрово — болгарському містечку, де він народився, та на щорічні стипендії болгарам, які навчалися в одеській семінарії².

В одеський період життя В. Априлов активно займався науковою діяльністю. В цей час вийшли друком його численні праці, в тому числі й на шпальтах «Одесского вестника». Він плідно займався вивченням і публікацією болгарських історичних пам'яток. Зокрема, він опублікував середньовікові «Болгарські грамоти» та працю «Болгарські книжники або якому слов'янському племені належить кирилівська азбука?» Автор намагався довести, що просвітителі Кирило і Мефодій за походженням — болгары, які створили болгарську писемність і перекладали болгарською мовою Біблію і церковні книги. Тож болгары першими серед слов'ян прийняли християнство. Таким чином, твори В. Априлова пробуджували інтерес до історії та культури Болгарії і сприяли росту національної самосвідомості болгар³.

Працюючи над вивченням болгарського фольклору, В. Априлов підтримував наукові контакти із українськими дослідниками А. Метлинським та І. Срезневським.

¹ Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические заметки епископа Порфирия Успенского. — Т. VIII (часть 1861; 1862—1864; 1865—1878; 1878—1885 гг.). — СПб., 1902. — С. 522.

² Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе. — С. 220.

³ Станков Н. Н. Одесса и болгарское возрождение // Одесі 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Ч. I. — Одеса, 1994. — С. 118—119.

У 50–70-ті рр. XIX ст. на ниві болгарського просвітництва плідно працювали вчені-історики та філологи, які отримали освіту в Одесі: Іван Богоров, брати Микола та Спиридон Палаузови, Захар Княжевський, Ботьо Петков, Дмитро Мутев та інші¹. Зокрема, одним із найвидатніших випускників-болгар Рішельєвського ліцею був Спиридон Палаузов — основоположник болгарської медієвістики, історик, філолог, публіцист і громадський діяч. Після завершення освіти в Одесі він успішно продовжив її в університетах Німеччини, де в 1843 р. отримав ступінь доктора політико-економічних наук. Повернувшись до Одеси, активно зайнявся питаннями національно-культурного відродження Болгарії. В цей час він плідно спілкувався та співпрацював із відомими одеськими вченими В. І. Григоровичем і М. Н. Мурзакевичем, які значною мірою сприяли справі болгарського просвітництва. За рекомендацією останнього С. Палаузов вступив до Московського університету, де під керівництвом О. М. Бодянського займався славістикою. Там він отримав науковий ступінь кандидата історико-філософських наук за працю «Іоанн Гус і його послідовники».

У 1850 р. С. Палаузов продовжив наукову діяльність у Петербурзькому університеті під керівництвом І. Срезневського, який очолював кафедру славістики. Там він захистив магістерську дисертацію «Епоха болгарського царя Симона», присвячену історії Болгарії IX–XII ст.

Під час Кримської війни С. Палаузов був прикріплений до Генерального штабу в якості ад'ютанта князя І. Паскевича та брав участь у формуванні дружин болгарських добровольців і організації переселення болгар до Південної України.

У 1858 р. С. Палаузова як фахівця призначено цензором Т. Г. Шевченка, що давало можливість йому всіляко сприяти публікації творів відомого українського поета. Проте через рік він був звільнений з цієї посади за ліберальне ставлення до творчості Т. Г. Шевченка.

С. Палаузов ніколи не залишав своєї наукової діяльності, тісно пов'язаної з історією та культурою Болгарії. Домінуючою темою його наукових досліджень була боротьба слов'янських народів проти османського поневолення. Він став дійсним членом Російського географічного товариства, Російського археологічного товариства, Ар-

¹ Шайкевич Б. О. Одеса — огнище на българската култура. — Одеса: Маяк, 1995. — С. 4–5, 13–21.

географічної комісії, Московського та Одеського товариств історії і старожитностей¹.

У 40-х рр. члени болгарської общини Одеси налагодили видавництво книг болгарською мовою, які мали сприяти просвітництву болгарського народу. Література болгарською мовою користувалася попитом і серед одеської знаті. На неї підписувалися генерал-губернатор М. С. Воронцов, генерал Інзов, Херсонсько-Таврійський архієпископ Гавриїл та інші. Важливою подією стало видання у 1853 р. болгарського букваря². Протягом 40–50-х рр. була надрукована 21 книга болгарською мовою.

У 1858 р. один із визначних діячів болгарського визвольного руху Г. С. Раковський хотів започаткувати в Одесі видання друкованого органу болгарською мовою. Він звернувся в одеський цензурний комітет із проханням дозволити йому заснувати літературну газету «Дунавски лебед», надавши програму і пробний примірник. Не отримавши відповіді, він спробував отримати згоду на видання літературного вісника «Български древности». Але вирішення цього питання настільки затяглося, що Г. С. Раковський, не дочекавшись позитивної відповіді, залишив Росію і відбув до Белграда, де мав намір видавати газету за більш широкою програмою³.

У першій половині XIX ст. одеська болгарська община відіграла помітну роль у боротьбі за національне відродження Болгарії. Ю. Венелін та В. Тепляков не лише активно займались вивченням історії Болгарії, але й започаткували просвітницький рух серед своїх співвітчизників як у Росії, так і за її межами. З Одесою пов'язані життя та творчість поета-революціонера Христо Ботєва, який прибув до міста в 1863 р.

За ініціативою групи болгарських інтелігентів на чолі із М. Палаузовим, у 1854 р. засновано болгарське добротинне товариство в Одесі під назвою Болгарського училищного настоятельства. Його настоятелями були обрані С. Тошкович, М. Палаузов, М. Тошков і К. Палаузов. Мета товариства полягала в допомозі задунайським болгарам у розвитку освіти та просвітництва. Вже на початку діяльності новоствореного

¹ Малев Е. А. Жизнь и деятельность С. Н. Палаузова // Одесі 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Ч. I. — Одеса, 1994. — С. 120–122.

² Дизанова А. В. Помощь одесской общественности болгарскому национальному возрождению // Одесі 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Ч. I. — Одеса, 1994. — С.120.

³ Історія Одеси. — С. 131.

Настоятельства вдалося зібрати близько 7 000 крб. У роки Кримської війни одеські болгари робили пожертвування на користь російської армії, а після її завершення вирішили дещо змінити направлення своєї діяльності. В листопаді 1856 р. болгари звернулися до Херсонсько-Таврійського архієпископа Інокентія (Борисова) з проханням допомогти заснувати товариство для релігійно-морального виховання болгар і стати його попечителем. Спільно з архієпископом склали проект статуту, який відправили для затвердження до Петербурга. В 1858 р. одеське болгарське благодійне товариство було офіційно затверджене російським урядом як «Настоятельство одесских болгар, які збирають пожертвування в імперії для бідних болгарських православних церков і училищ». Згодом, у 1860 р., Настоятельство було підтримане російським Синодом, який вніс деякі корективи до його статуту. Мета і задачі Болгарського настоятельства були більш широкими, ніж у інших етнічних благодійних товариств. Одним із важливих напрямків його діяльності була допомога православним храмам Болгарії. З цією метою в Росії збиралися книги та різні церковні речі, які відправлялися через російську місію в Константинополі, російські посольства у Відні та інших містах до Болгарії. Важливе місце в роботі Настоятельства займала підготовка вчителів для болгарських шкіл, які мали піднімати рівень освіти серед болгарської молоді. Для цього виділялась матеріальна допомога для уже існуючих училищ і кошти для заснування нових. В області культури Настоятельство зобов'язувалось допомагати науковим і культурним діячам, що сприяли розвитку просвітництва в Болгарії. По мірі можливості планувалася й допомога бідним, які знаходились в тяжкому матеріальному стані. Попечителем Настоятельства Синод призначив архієпископа Димитрія (Муретова), який став наступником Інокентія на одеській кафедрі.

Впродовж 1854-1861 рр. Настоятельству вдалось зібрати 15 522 крб. Частина цих коштів була виділена для болгар, які були поранені в роки Кримської війни. Але більшість грошей йшла на закупку книг для шкіл, допомогу молоді, що навчалася в Росії, та бідним болгарським сім'ям. Для болгарських церков у цей час відправлено 122 посилки з книгами та необхідними церковними речами. Діяльність Болгарського настоятельства отримала гарячу підтримку з боку православного населення Південної України, яке прагнуло допомогти братам-болгарам визволити їх країну з під турецького гніту¹.

¹ Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе. — С. 220—222.

Таким чином, православні болгари гармонійно вписалися в життя південного регіону та зробили свій внесок у соціально-економічний і культурний розвиток міст. Але при цьому вони зберегли національну самобутність, мову та культуру і допомагали своїй історичній батьківщині — Болгарії у справі національного та культурного піднесення.

Серби. До православного населення південноукраїнських міст влилися серби. Вони разом із болгарами, волохами та іншими задунайськими слов'янами знайшли порятунком від османського поневолення на землях Південної України, де з середини XVIII ст. утворили військові поселення Слов'яно-Сербію та Нову Сербію, де займалися, в основному, військовою справою. На рубежі XVIII—XIX ст. загальна кількість сербів не перевищувала 1 000 осіб. В подальшому переважна більшість із них утворила свої колонії.

На початку XIX ст. з'явилась нова хвиля сербських переселенців. У 1804 р. до Одеси прибули 22 сімейства (97 осіб) сербів із Герцеговини. Їх лідер, Сердар Міне, отримав 500, а всі інші сімейства по 150 десятин землі в Одеському повіті на р. Балайчук, де утворили свою колонію, яку назвали Словено-Сербською. Трохи згодом, у 1819 р. декілька сімей багатих сербських емігрантів прибули до Бессарабії. Серед них була певна кількість досить освічених людей, зокрема: Обреновичі, Філіповичі, Тодоровичі, Живковичі та інші. Значна частина із них поселилась у Кишиневі, а решта після 1830 р. повернулася до Сербії або переселилась в Одесу, де зайнялась торгівлею та мореплаванням. За підрахунками А. Скальковського, до Південної України переселилося близько 1 200 сербів¹.

Наприкінці дореформеного періоду частина із них проживала в Новомиргороді. В парафіяльних списках місцевої Ільїнської церкви зареєстровано близько 453 осіб (10 %), які значилися військовослужбовцями².

Таким чином, православні серби стали складовою частиною населення південного регіону, що належало до російської православної церкви.

Вірмени. У містах Південної України поселилась значна кількість вірмен, переважна більшість яких була православними. Вірменська Апостольська Православна Вселенська Свята церква (така повна її

¹ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — С. 223–227.

² ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 238–239.

назва) — одна із найдавніших християнських церков. Вона була заснована св. Григорієм Просвітителем ще в 301 р. і з тих пір існує як незалежна автокефальна церква. На чолі вірменської церкви знаходяться патріарх — католикос усіх вірмен і Синод. Патріарх обирається на спеціальному Синоді в місті Ечміадзін, де присутні представники усіх єпархій Вірменської Апостольської церкви. Всі єпископи мають отримати висвячення лише від патріарха. 6 лютого 1798 р. Павло I видав грамоту вірменському Патріарху та усьому вірменському народу, якою підтверджував духовне підпорядкування вірмен відомству їх Патріарха¹.

Вірмено-григоріанські церкви мають певні особливості. Зокрема, богослужіння в них часто відбуваються вночі й здійснюються давньовірменською мовою — грабар, хоча проповіді читаються священником сучасною вірменською мовою. Вірменська церква завжди була невід'ємною від своєї діаспори. Коли вірмени опинялися за межами своєї країни, вони обов'язково утворювали общину і будували церкву, яка відігравала провідну роль в їх житті. Усі православні вірменські церкви, побудовані в Південній Україні, підпорядковувались Нахічевансько-Бессарабській Вірмено-Григоріанській Консисторії.

Вірменські поселення здавна існували на території України, зокрема в Криму. Приблизно з XI ст. численні общини, до яких входили ремісники і купці, знаходилися в містах: Феодосія, Судак і Старий Крим. У 1778 р. на заклик російського уряду 13 366 вірмен, разом із іншими християнами, залишили Крим і переселились на землі Північного Причорномор'я. Після довгих поневірянь, які забрали чимало людських життів, вони згідно з царським указом 1779 р. змогли побудувати своє місто Нахічевань². Впродовж першої половини XIX ст. воно мало найбільшу вірменську общину. Указ Павла I від 4 січня 1799 р. підтверджував усі права та привілеї, даровані Нахічеванській вірменській общині Катериною II, що сприяло її зростанню та розвитку³. Парафія місцевої вірмено-григоріанської церкви у 1859 р. налічувала 10 945 осіб, що становило 78 % від загальної кількості жителів міста⁴.

¹ ПСЗРИ-I. — Т. XXV. — № 18 402.

² Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в конце XVIII века. — С. 216.

³ ПСЗРИ-I. — Т. XXV. — № 18 811.

⁴ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 3.

Вірменське населення здавна проживало на території Молдавії та Бессарабії. В XIII–XIV ст. вірменські общини були в Аккермані та Кілії. В 1792 р. вірмени заснували місто Григоріополь, яке знаходилося недалеко від Дубоссар. Але його розташування виявилось не зовсім зручним для розвитку промислів і торгівлі, а тому населення, що там проживало, отримало дозвіл на переселення в інші міста. Проте у Григоріополі залишилась досить велика вірменська община, життєдіяльність якої простежується впродовж усього досліджуваного періоду. Вона мала дві церкви: Петро-Павлівський собор, до якого у 1859 р. належали 515 осіб, і церкву Пресвятої Богородиці, парафіянами якої були 294 особи¹. Частина вірмен належала до парафії місцевої Вознесенської церкви, загальна кількість парафіян якої на той час становила 2 106 осіб. Серед них були не лише вірмени, але й росіяни, українці та молдовани. Церковні документи не дають змоги визначити чисельність кожної з цих етнічних груп². Можна допустити, що кількість вірмен у місті була незначною і нараховувала понад 1 000 осіб, в той час як загальна чисельність населення становила 6 814 осіб³.

На початку XIX ст. більше 30 вірменських сімей переїхали із Григоріополя до Одеси і поселилися в південній частині міста. Серед них були торговці, майстри по виготовленню хутряних виробів, перукарі. Поступово чисельність цієї вірменської общини зростала. На її кошти у 1844 р. побудовано церкву, освячену в ім'я Святого Григорія Просвітителя, яка знаходилась на розі вулиць Катерининської та Базарної. При ній діяла 4-класна парафіяльна школа. Згодом церква була розширена та реконструйована. Так у 1853 р. був куплений будинок для притчу, а в 1894 р. на капітал, залишений Ф. І. Нацваловим, побудована колокольня⁴. Згідно з парафіяльними списками Нахічевансько-Бессарабської Вірмено-Григоріанської Консисторії, церква св. Григорія Просвітителя в 1859 р. налічувала 627 парафіян⁵.

У цей час вірменська община Аккерману була більш чисельна. За парафіяльними даними церква Пресвятої Богородиці, що знаходилась у місті, налічувала 857 вірменів⁶.

¹ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 4

² ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 402–403.

³ СПб РДІА. — Ф. 1288. — Оп. 25. — Спр. 78. — Арк. 2–6.

⁴ Калуст'ян Л. Х. Армянская диаспора Одессы. — Одесса: Астропринт, 1999. — С. 13.

⁵ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 4.

⁶ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 6.

У 1798 р. царським урядом був прийнятий маніфест про заселення Криму іноземними колоністами. Цей крок був викликаний необхідністю підняти економічний рівень життя на півострові, який різко понизився після виходу з нього християнського населення. Усі бажаючі могли оселитися в будь-якому місті, крім Севастополя, який був військовою гаванню. Згідно з маніфестом, переселенці мали право на свободу віросповідання і звільнялися від рекрутської повинності. Зважаючи на це, значна частина вірмен почала повертатись до Криму, утворивши там нову колонію. Особливо привабливим для них став Старий Крим, який почав інтенсивно заселятись на початку ХІХ ст. У 1807 р. там побудовано 160 будинків, де проживали 1 500 осіб, здебільшого вірмени. Їх кількість зростала за рахунок вихідців із Григоріополя. Вірменські общини виникли і в інших кримських містах, зокрема в Сімферополі, Євпаторії, Ялті та Феодосії. Їх члени активно займались торгівлею, ремеслами та сільським господарством і тим самим значною мірою сприяли розвитку економіки Криму. Вірменські купці, які мали торгові зв'язки з ринками Росії, Кавказу, Туреччини, Персії та інших країн, займались оптовою та роздрібною торгівлею, виступали ініціаторами різних торгових операцій.

Старокримська община, на відміну від інших православних вірменських общин Криму, отримала грамоту Павла І, яка давала право на внутрішнє самоврядування: запровадження власного магістрату та суду.

Вірменські общини Криму, які набули розквіту в ХІХ ст., зберегли і розвивали свою національну культуру. Вони відновили діяльність своїх храмів, що зазнали руйнації, та побудували нові. Прикладом може слугувати храм св. Нікогайоса (Миколая), побудований в Євпаторії у 1830-40-х рр. на місці спаленої раніше церкви. Він гармонійно поєднав традиції вірменської архітектури і російського класицизму. На його східній стіні характерна деталь — хачкар — рельєфне зображення хреста, що являється обов'язковим атрибутом вірменської культової архітектури.

Вірменські общини певною мірою піклувалися про розвиток освіти. Початкову освіту діти могли отримати в парафіяльних школах, що працювали при кожній церкві. Важливе значення мало відкриття Халібівського училища, засновником якого був Г. Айвазовський. Його програма носила світський характер і відповідала гімназійному курсу. Навчання в училищі було безкоштовним, а тому там могли отримати освіту діти з бідних вірменських родин. Навчальна програма передбачала вивчення вірменської, російської, французької і турецької

кої мов, арифметики, історії, географії, фізики, хімії, малювання та Закону Божого. В училищі працювали викладачі переважно з вищою освітою, що забезпечувало високий рівень викладання. У вечірній час там працювали навчальні курси для дорослого населення. З 1860 р. при училищі почала діяти типографія, яка мала сучасне обладнання, привезене із-за кордону.

Із середовища кримських вірмен вийшла ціла плеяда видатних діячів культури: художники І. К. Айвазовський та Е. Мехтесян, композитори Х. Кара-Мурза, А. Спендиарян, А. Кахцацян, скрипаль і музикознавець О. Налбандян. Особливе місце у вірменській та російській культурі посідає Іван (Оганес) Костянтинович Айвазовський, який народився і певну частину свого життя провів у Феодосії. Початкову освіту він отримав у місцевій парафіяльній школі, а потім продовжив навчання в сімферопольській гімназії та Петербурзькій академії мистецтв. Навіть ставши відомим художником, він завжди підтримував тісні стосунки із вірменською общиною. За його кошти була побудована церква для вірменської общини Старого Криму. Багато вірменських церков безкоштовно прикрашені його полотнами. Він неодноразово організовував виставки своїх робіт, кошти з яких йшли на допомогу співвітчизникам. Згідно з заповітом І. Айвазовського, він був похований у Феодосії на кладовищі однієї з найдавніших вірменських церков св. Саркіса (19 квітня 1900 р.)¹.

Таким чином, православне вірменське населення сприяло розвитку православної церкви та загальному піднесенню південноукраїнських міст.

Серед православних міських жителів регіону були представники й інших етносів, зокрема: румуни, турки, євреї, цигани та інші. Проте їх чисельність була не значною і дослідити їх діяльність досить складно.

2.3. СТАРООБРЯДЦІ

З кінця XVIII ст. в містах південного регіону поселилися розкольники. Слід зазначити, що в церковних документах під терміном «розкольники» часто фігурували як старовіри, так і представники ряду сект: молокани, духобори, скопці та інші. Офіційно до 1905 р. розко-

¹ Манучарян Ш. Г. Возникновение армянских поселений на полуострове // Сквозь века: народы Крыма. — Выпуск 1 / Ред. Н. Николаенко. — Симферополь: Академия гуманитарных наук, 1995. — Режим доступа: www.webmaster@crimea.edu

льниками називали прихильників старообрядництва або старовірів. Тож у даному дослідженні будемо керуватися саме цією термінологією. Попри те, що старовіри сповідували православ'я, офіційна православна церква, яка не хотіла допускати послаблення своїх панівних позицій в регіоні, знаходилась по відношенню до них у постійній опозиції. Зростання чисельності старовірів у Херсонській єпархії стало для неї небезпечним симптомом.

Старообрядці брали активну участь у процесі економічного освоєння Північного Причорномор'я. Вони стали одними із перших жителів Єлисаветграда, Ананьєва, Одеси та інших міст, що зумовлено політикою лібералізації, яку по відношенню до них здійснювала Катерина II. Їм дозволялось повернутися до Росії, де вони отримували право на вільний запис до купецтва та державного селянства і звільнялися від податку на носіння борід. У 1762 р. були надані певні пільги старовірам на чолі з Федором Сеньковським, який «вийшовши із Литви, оселився біля фортеці Св. Єлисавети для промислу купецького»¹. Ще до утворення міста вони заснували багаті селища на околицях фортеці й швидко налагодили ділові стосунки з купцями із Росії, Польщі, Туреччини і Молдавії та активізували внутрішню торгівлю².

В подальшому старообрядці отримали можливість активно займатись торгівлею в південноукраїнських містах. Їх основним експортним товаром до Туреччини та інших причорноморських країн були мішковина, мотузки, канати та олія.

Восени 1794 р. на будівельних роботах у Хаджибеї працювали чотири сім'ї розкольників, які отримали дозвіл на постійне проживання в місті³. В подальшому відбувалося поступове зростання їх чисельності, про що свідчить поява каплиці. Внаслідок поданого клопотання, 13 червня 1798 р. Новоросійською Духовною Консисто́рією був виданий указ, за яким дозволялось до існуючої вже каплиці добудувати вівтар і, таким чином, перетворити її у тимчасову старообрядницьку церкву. В кінці 1799 р. була побудована кам'яна церква, яка налічувала 320 парафіян, в основному, купців і міщан⁴.

¹ Ливанов Ф. Раскольники и острожники: Очерки и рассказы. — СПб.: Тип. Хана, 1872. — Т. 3. — С. 62.

² Соколов Г. О. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 387.

³ Коциевский А. С. О русском населении Южной Украины. — С. 5.

⁴ Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 годы. — С. 82–83.

Стосовно чисельності розкольників, які проживали в Одесі у першій половині XIX ст., існують дані, що значно різняться між собою. Зокрема, А. Коцієвський, посилаючись на архівні матеріали, стверджував, що кількість розкольників в Одесі у 1842 р. досягла 2 022 осіб¹. А. Шмідт вважав, що в місті на 1847 р. їх нараховувалось лише 382 особи². Матеріали 10-ї ревізії свідчать, що на 1857 р. в Одесі проживало 822 розкольника, серед яких було 103 купці і 719 міщан³. За статистичними даними 1860 р., у місті налічувалось 373 розкольника й 2 787 представників протестантського віросповідання⁴. Аналізуючи наведені цифри, напрошується двоякий висновок: або відбувалась постійна міграція розкольників, що мало ймовірно, або офіційна статистика була далеко недосконалою.

А. Шмідт підраховував чисельність розкольників у всіх містах Херсонської губернії⁵. За його даними, у 1847 р. в Єлисаветграді їх проживало 1 449 осіб, Олександрії — 163, Ананьєві — 32, Одесі — 382, Григоріополі — 12. На 1857 р. чисельність розкольників значно зменшилася. Так, у Єлисаветграді залишилось лише 711 осіб, в Олександрії — 104, Одесі — 181. У Григоріополі їх кількість вдвічі зросла й становила 22 особи, у Бобринці — 18 осіб, у Херсоні — 2 особи, у Миколаєві — 99 осіб.

Усього в межах Херсонської єпархії на кінець дореформеного періоду проживало 3 346 розкольників⁶. Це вказує на те, що переважна більшість представників цієї конфесії мешкала в сільській місцевості, де успішно займалась землеробством.

У межах Катеринославської губернії чисельність розкольників була значно меншою. Про це свідчить звіт Катеринославського губернатора за 1842 р., який містить дані про їх кількість лише у двох містах губернії: Катеринославі та Слов'яносербську, де налічувалось відповідно 167 та 42 особи⁷. На 1850 р. ситуація майже не змінилася. У Катеринославі в цей час проживало 174 розкольника, а в Слов'яносербську лише 39⁸.

¹ Коциевский А. С. О русском населении Южной Украины. — С. 5.

² Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. — С. 471.

³ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 33.

⁴ Там само. — Арк. 46.

⁵ Шмидт А. Вказ. праця. — С. 471.

⁶ Состав Херсонской епархии // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — № 1. — С. 3–4.

⁷ РДІА. — Ф. 1281. — Оп. 4. — Спр. 63. — Арк. 91–92.

⁸ Там само. — Оп. 5. — Спр. 58. — Арк. 176.

Деяка кількість старовірів мешкала в повітах. Так, у Новомосковському повіті в 1842 р., за свідченням губернатора, нараховувалося 52 особи, Павлоградському — 75, Бахмутському — 15 і Словоносербському — 4 502 особи¹. Вони займалися землеробством і вирощували елітні сорти зернових. Деякі з них, маючи сильних та витривалих коней, займалися перевезенням риби і солі з Одеси і Миколаєва до Поділля та Польщі.

Зменшення чисельності громад старовірів значною мірою обумовлюється утисками, які з другої чверті ХІХ ст. були відновлені по відношенню до них царським урядом і політикою, яку здійснювала синодальна православна церква.

Наглядним прикладом може слугувати доля Нікольського старовірського чоловічого монастиря, який існував впродовж 1812—1829 рр. біля Ізмаїлу. Він виник завдяки лояльній політиці Олександра І по відношенню до старовірів і, в свою чергу, мав сприяти поверненню на батьківщину козаків-некрасівців, які перебували на службі в турецького султана. Проте активність монахів, які налагодили стосунки із розкольниками по всій території Росії та за її межами, стала офіційною причиною ліквідації монастиря. Микола І перекреслив Олександрівську терпимість до старообрядців, показавши тим самим, яким невизначеним було їх становище в країні. Коливання урядової політики та переслідування старовірів змушували їх захищати свою віру, культуру та особливості побуту².

Старообрядці не мали однастайних поглядів на питання про взаємини із православною церквою. Частина із них свідомо ізолювалась, уникаючи будь-яких контактів із нею, а частина добивалась визнання своїх священників ієрархами офіційної церкви. Наслідком дій останніх стало виникнення певного компромісу у вигляді єдиновірства. Старообрядці могли приєднуватись до православної церкви, мати священника, який відправляв службу за стародруками і дотримувався старих обрядів. Уряд позитивно віднісся до появи єдиновірства, так як воно певною мірою послабило напругу, що виникла в стосунках із розкольниками, і сприяло залученню їх до Південної України. У 1800 р. імператор Павло І затвердив складені митрополитом Московським Платоном «Пункти, або правила, єдиновірства», які були

¹ РДІА. — Ф. 1281. — Оп. 4. — Спр. 63. — Арк. 91—92.

² Сапожникова Т. Д. Из истории создания и ликвидации Никольского старообрядческого монастыря в Придунавье // Записки історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2000. — С. 237—242.

досить лояльними. Єпархіальним архієреям заборонялось відбирати у старообрядців стародруки, які не містили положень, образливих для офіційної церкви. Старовірам уже не обов'язково було йти на компроміс із православним духовенством, а ті, в свою чергу, мали обмежені можливості для впливу на них¹.

На початку XIX ст. в деяких південноукраїнських містах почали виникати церкви єдиновірців. Зокрема, в 1814 р. в Одесі на місці молитовного будинку єдиновірцями була побудована Успенська церква, священиком при якій служив Василь Саміньов².

Єдиновірську Петро-Павлівську церкву Одеси закладено в 1828 р. в районі Молдованки в присутності генерал-губернатора та інших високопоставлених осіб міста. Будівництво храму здійснювалось за проектом архітектора Ф. Боффо при підтримці М. С. Воронцова і завершилось у 1839 р. Новозбудована церква вражала довершеністю класичного архітектурного стилю. Через 20 років, після обрання купця Серебреникова церковним старостою, вдалося красиво огородити церковну площу, що завершувало будівельний ансамбль церкви³.

Лояльна для старовірів ситуація в державі продовжувалась до настання Миколаївської епохи, коли були скасовані правила по відношенню до старовірів і православне духовенство отримало можливість посилити серед них свою місіонерську діяльність. Значних успіхів на цьому поприщі досягнув архієпископ Гавриїл (Розанов). У 1836 р. йому вдалося переконати частину розкольників Миколаєва прийняти єдиновірство, а у 1838 р. їх приклад, під впливом проповідей святого, наслідували херсонські безпопівці. В 1841 р. 3 537 розкольників Бобринецького повіту поселення Рівного звернулися до єпархіального керівництва з проханням приєднати їх до православ'я і дозволити мати при своєму храмі священно- і церковнослужителів із їх общини. Незабаром до єдиновірства перейшли старообрядці з міст Єлисаветграда і Новогеоргієвська, поселень Клинці, Калинівки та Красного Яру. Завдяки невтомній праці Гавриїла до православної церкви приєдналися 200 молокан, духобори із ряду сіл Херсонської єпархії⁴.

Слід зазначити, що єдиновірство розцінювалось як проміжний стан при переході від старообрядництва до офіційної церкви, а тому

¹ Лиман І. Російська православна церква. — С. 303–306.

² ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 4. — Спр. 78. — Арк. 38.

³ Донцова Т. Молдованка: Записки краєведа. — Одесса: Друк, 2001. — С. 31–36.

⁴ Петровский С., свящ. Семь Херсонских архиепископов. — С. 20–21.

єдиновірські церкви і монастирі поступово змінювали свій статус на православний.

Незважаючи на певні успіхи в боротьбі за зміцнення православної церкви, у неї залишалось ще досить невіршених проблем. Це спонукало уряд розпочати чергову хвилю репресій проти розкольників. 10 березня 1853 р. архієпископ Інокентій отримав таємне розпорядження з Міністерства внутрішніх справ, згідно з яким він повинен був створити спеціальний комітет для перегляду діючих постанов щодо розкольників. Членами комітету мали стати: Інокентій, дійсний таємний радник і статс-секретар граф Блудов, обер-прокурор Св. Синоду та міністр внутрішніх справ¹. Спільна політика уряду та вищого православного духовенства переслідувала мету — боротьбу з розкольниками і залучення їх до православної церкви. Для цього створено Херсонське вікаріатство, спеціальне місіонерське відділення при Херсонській семінарії з підготовки кадрів для боротьби з розколом і окрему Таврійську єпархію. Проте створення єпархії (1858 р.) співпало із наказом Міністерства внутрішніх справ про припинення переслідування старообрядців за їхні релігійні переконання, не допускаючи при цьому пропаганду ними свого вчення².

В умовах постійних утисків і нестабільності державної політики старовіри змушені були боротись за право свого існування. Попри всі негаразди, вони зуміли зберегти свою самобутність. Великого значення старообрядці надавали розвитку освіти. Рівень писемності у їх громадах становив близько 30 %, що перевищувало середній показник у Російській імперії. Вихованню дітей та їх освіті тут приділялося значно більше уваги, ніж у православному середовищі³. Це давало можливість вижити в умовах зловживань царських чиновників та тиску уряду на старовірські громади.

Таким чином, православне населення міст Південної України, яке представляло панівну церкву Російської імперії, складало переважно більшість. Воно було неоднорідним за своїм етнічним і становим складом. Найбільш вагомо представлені українці та росіяни, що мали значну чисельну перевагу над іншими етнічними общинами. Вони входили до різних станів і соціальних груп і сприяли розвитку торгівлі та ремесел. Серед православних жителів міст важливі позиції

¹ ДАОО. — Ф. 167. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 31.

² Лиман І. Російська православна церква. — С. 307.

³ Пругавин А. Старообрядчество во второй половине XIX века. Очерки из новейшей истории раскола. — М.: Сытин, 1904. — С. 98, 105.

займали греки, вірмени, болгари, серби та інші. Вони утворили свої етнічні общини, які здійснювали контроль над збереженням і розвитком національної культури та освіти. Економічна, культурна та наукова діяльність різних етнічних громад сприяла всебічному розвитку південноукраїнських міст. Незалежно від етнічної належності, православне населення зміцнювало позиції Російської православної церкви на півдні України.

Розділ 3

РИМО-КАТОЛИКИ

3.1. РОЗВИТОК РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

На рубежі XVIII–XIX ст. в містах Південної України поселилася значна частина католиків — вихідців із різних європейських країн. Це, насамперед, французи, поляки, італійці, частина німців, іспанці та інші. Їх поява обумовлена політикою російського уряду, який відводив іноземцям провідну роль в економічному освоєнні Північного Причорномор'я. Найбільша кількість католиків проживала в містах Херсонської губернії: Одесі, Херсоні, Миколаєві та Вознесенську, де були найкращі можливості для розвитку зовнішньої торгівлі, ремесел та підприємництва. Згідно з царським указом проголошувалося право на свободу віросповідання для іноземних переселенців, що давало їм можливість будувати католицькі костели в містах¹.

Для духовного управління католиками Російської імперії, за розпорядженням Катерини II, була створена Могилівська католицька єпархія, яка була визнана Святим Престолом лише в 1798 р. Вона стала митрополією для всіх католиків України, Білорусії, Прибалтики і Росії. Очолив її митрополит Станіслав Богуш Сестренцевич, який в своїй діяльності орієнтувався на політику Петербурга. За указом Павла I від 26 січня 1798 р. Департамент Римського віросповідання виходив із підпорядкування Юстиц-Колегії і підпадав під управління митрополита Сестренцевича².

Після приєднання до Росії Бессарабських земель, влада не допустила туди католицьких священників із Німеччини. За указом російського імператора, бессарабські католики були передані під юрисдикцію митрополита Станіслава Богуш Сестренцевича, який у 1814 р. підпорядкував їх єпископу Каменецькому Боргеушу Мацкевичу. Єпископ доклав чимало зусиль для організації і подальшого розвитку католицької церкви в регіоні. За розпорядженням царського уря-

¹ ПСЗРИ-I. — Т. XXIII. — СПб., 1830. — № 17 320.

² ПСЗРИ-I. — Т. XXV. — СПб., 1830. — № 18 345.

ду 1819 р. він контролював усі бессарабські парафії, в тому числі й утворені іноземними переселенцями¹. Кордони і назви католицьких єпархій впродовж першої половини ХІХ ст. змінювалися, в залежності від волі російських імператорів.

Найбільший католицький храм у першій половині ХІХ ст. був побудований в Одесі. Він закладений на кошти католиків міста в 1795 р. на вулиці Катерининській. Згодом його приміщення стало тісним і віруючі попросили міську владу надати їм землю для будівництва нового храму. У 1808 р. будівельний комітет виділив місце на воєнному форштадті Одеси для будівництва кам'яної церкви для католиків загальної площею 2 925 кв. сажень. Через рік італійським архітектором Франческо Моранді розпочалися будівельні роботи, які тривали до 1853 р.

У 1811 р. католицьке духовенство звернулося до Одеського будівельного комітету з клопотанням про видачу відкритого листа на офіційне володіння виділеною під потреби церкви землею. Це прохання було задоволене, і церква отримала право на вільне володіння землею у кварталі, який обмежувався вулицями Катерининською, Поліцейською (нині Буніна), Рішельєвською та Поштовою (нині Жуковського), за виключенням трьох будинків: лікаря Пешки, аптекаря Шуманського та купця Андрича, які знаходилися на розі відведеної площі².

Генерал-губернатор дюк де Рішельє сприяв утворенню римо-католицьких парафій в Південній Україні і допуслав до управління в них єзуїтів. Впродовж 1807–1819 рр. служба в одеській церкві також відправлялась священиками єзуїтського ордену, який продовжував діяти в Росії з дозволу Катерини ІІ при умові обмеження пропаганди католицького в країні. З 1811 р. була затверджена посада візитатора римо-католицьких церков у Новоросійському краї, який став одночасно й пробстом одеської церкви. Його діяльність підпорядковувалася архієпископу Могилівському. Із державної скарбниці йому виділялася платня в розмірі 2 600 крб на рік.

Першим візитатором призначено єзуїта абата Ніколя, який здійснював контроль за діяльністю всіх католицьких парафій краю, що знаходились в цей час у Херсоні, Одесі, Миколаєві та Северинов-

¹ Саганова Неля. Летопись римско-католической церкви в Республике Молдова. 1987-2002. /ANALEKTA catholica. I. Chisinau.2005. — Режим доступа: www.bessarabia.ru/biserica7.htm

² ДАОО. — Ф. 628. — Оп. 1.—Спр. 1. — Арк. 3.

ці. Але парафіяни належали до різних національностей, а священник володів лише однією, рідною для себе мовою, тому він не міг задовольнити духовні потреби всіх віруючих. У 1820 р., в зв'язку з порушенням заборони на проповідницьку діяльність серед православних, єзуїти були виселені з Росії. Місце Ніколя зайняв виходець із Баварії Ігнатій Ліндль, який став і пробстом римо-католицької церкви в Одесі. Через два роки його усунуто від посади і вислано з Росії. Офіційною причиною була проповідь ідей протестантизму серед правочинних католиків¹. У подальшому священники для німців-католиків запрошувались із німецьких країн і Австрії, що створювало певні незручності. Світська влада ретельно контролювала цей процес, прискіпливо розглядаючи кандидатуру того чи іншого священника на предмет благонадійності. Окрім усього іншого він повинен був надати письмове підтвердження, що не належить до єзуїтського ордену².

З 1821 р. до одеської церкви призначено чотирьох священників для здійснення богослужіння парафіянам німецької, італійської, польської та французької національностей. В 1844 р. богослужіння там здійснювали шість священнослужителів для 5 000 парафіян. У цей час в Південній Україні діяло 18 католицьких храмів, до яких належало 23 священники і 25 744 віруючих. Проте всі вони значно поступалися одеському. Так за парафіяльними списками католицького храму в Херсоні налічувалось 1 200 осіб, у Миколаєві — 1 000 осіб, в Ізмаїлі — 445 осіб, у Таганрозі — 300 осіб, у Севастополі — 190 осіб та в Сімферополі — 400 осіб. У кожній із цих церков було по одному церковнослужителю³.

Діяльність католиків у містах півдня України відбувалась на тлі репресивних дій російського уряду по відношенню до католицької церкви, які розпочалися після польського повстання 1830–1831 рр. Політика ліквідації католицької церкви і підпорядкування її православної посилилась з 1840 р. Згідно з указами Миколи I світська влада грубо вмішувалась у справи католицького єпископату, фактично ізолювавши його від Апостольського Престолу.

Це викликало обурення папи Григорія XVI та негативну реакцію у Західній Європі. 22 липня 1842 р. на зборах кардиналів папа звинуватив російського імператора у відсутності віротерпимості, гонінні на

¹ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. — С. 208–209.

² ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 197. — Спр. 118. — Арк. 10, 11.

³ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 3, 9.

католицьку церкву в Росії з метою її повного знищення. Для залагодження інциденту Микола I поїхав до Риму, де 12 грудня 1845 р. мав аудієнцію з папою. Григорій XVI вручив царю меморандум про стан католицької церкви в Росії, який складався з 22 пунктів і детально розкривав антикатолицьку політику царизму.

Наслідком цієї зустрічі стала домовленість про початок переговорів з метою укладання майбутнього договору між Петербургом і Апостольською Столицею. Ці переговори тривали майже два роки, впродовж яких велася дискусія стосовно договірних статей. Лише в 1847 р. був підписаний конкордат між російським урядом і Апостольським Престолом. Він скасовував царські укази, які обмежували владу єпископів у консисторіях і духовних семінаріях. З цього часу єпископ являвся єдиним суддею і адміністратором у церковних справах, зберігаючи залежність від Святого Престолу. Поряд із багатьма іншими стояло питання про впорядкування кордонів римо-католицьких єпархій і створення нової — для колоністів-католиків півдня Росії і Поволжя. Попередньо узгоджений в Петербурзі та в Римі проект утворення нової єпархії знайшов своє відображення в конкордаті та в спеціальній папській буллі, де зазначалось утворення Херсонської єпархії з центром у Херсоні. До неї увійшли: Грузія, Бессарабія, Херсонська, Катеринославська, Кримська, Саратовська і Астраханська губернії.

Слід зазначити, що повністю конкордат не був реалізований. Завдяки зусиллям Могилівського митрополита Ігнатія Головинського вдалося здійснити нове розмежування католицьких єпархій. З цього часу ієрархія католицької церкви в Росії була представлена архієпископством Могилівської митрополії, до якої увійшли: Віленська, Жмудська, Мінська, Луцька, Житомирська і новостворена Херсонська єпархії. Спеціальною буллою папа Пій IX в 1848 р. підтвердив реорганізацію католицької церкви в Росії і призначив шість єпископів на вакантні місця.

Після підписання конкордату Микола I зробив повідомлення в сенаті про утворення католицької єпархії в Херсоні. Папський посланець єпископ Ігнатій Головинський відправився до Херсона, де висвятив кафедральний собор в ім'я святих Миколая і Пія V, який мав стати кафедральним. Це викликало бурхливу реакцію серед населення Російської імперії та протести православної ієрархії. Позиція православного духовенства стосовно утворення нової римо-католицької єпархії виражена архієпископом Херсонським і Таврійським Інокен-

тієм (Борисовим)¹. Він вважав, що створення цієї єпархії є необдуманною і наївною поступкою Риму, шкода від якої більш ніж очевидна. Поява в Херсоні, де знаходилась незначна кількість католиків, тісний костюл і один ксьондз латинського біскупа зі свитою, викликала незадоволення не лише в православних, але й у євреїв, розкольників та єдиновірців. Це зумовлено діями католицького єпископа, який освятив костюл у кафедральний собор. При цьому він заявив, що незабаром до міста прибуде ще 2–3 католицьких єпископи з консисторією та семінарією і висловив упевненість, що Херсон стане столицею істинної (католицької) віри на півдні України.

Подібні перетворення, з точки зору архієпископа Інокентія, могли привести до активної місіонерської діяльності католицького духовенства, зростання чисельності католиків серед населення і посилення впливу папи Римського на Півдні. До того ж, його обурювали значні витрати, які держава брала на себе по влаштуванню та утриманню католицького духовенства і семінарії. Щорічно для Херсонської католицької єпархії виділялося 4 480 крб сріблом, в той час як щорічний оклад православного архієпископа складав не більше 600 крб сріблом. Члени католицької консисторії мали отримувати досить пристойну платню, а членам православної консисторії взагалі нічого не платили. Враховуючи те, що відмовитись від утворення католицької єпархії уряд вже не може, архієпископ радив не поспішати з її облаштуванням і розмістити в іншому місці, наприклад у Ставрополі, ближче до Саратовської губернії, де проживає значна кількість католиків.

Російський уряд не міг проігнорувати протести православної ієрархії і змушений був звернутися до папи з проханням про перенесення столиці католицької єпархії з Херсона до Тирасполя, де на той час проживало 125 католиків. Декретом папи Пія IX від 26 серпня 1852 р. столиця єпархії була перенесена до Тирасполя, а сама єпархія отримала назву Тираспольської і увійшла до складу Могилівської митрополії. Першим її єпископом призначено о. Фердинанда Гелануса Кана².

Єпископська резиденція і кафедра знаходилися в Одесі, де в 1853 р. відбулося завершення будівництва кам'яного кафедрального собору,

¹ Записка Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, о новоучрежденной епархии Римско-католической в Херсоне // Русский архив. — 1868. — С. 412–436.

² О. Болеслав Кумор. Российский конкордат от 3 августа 1847 г. и создание Тираспольской епархии. — Режим доступа: www.catholiconline.ru/node/51

освяченого в ім'я Успенія Пресвятої Діви Марії. Його настоятелем став священник Єжи Безутович, якому допомагали чотири капелани: для поляків, італійців, французів і німців. Крім собору, в місті діяла ще й каплиця, яка знаходилась на вул. Балківській. Згодом, у другій половині XIX ст. на її місці була побудована церква св. Климента¹.

Найбільша кількість католиків на кінець дореформеного періоду проживала в Одесі і становила 4 224 особи². Лідери католицької общини намагалися організувати добродійну діяльність, націлену на допомогу бідним одновітцям. У 1857 р. настоятель і активісти храму подали прохання у владні структури Новоросійського краю про заснування невеликого притулку для сиріт при католицькій церкві. Для цього вони почали збирати пожертвування серед парафіян, закликаючи їх до милосердя по відношенню до незаможних. Проте ця ідея була реалізована лише в 1873 р. завдяки коштам М. Микулича, які він заповів на створення притулку. Римо-католицька община міста не змогла, на відміну від інших конфесійних общин, у першій половині XIX ст. організувати благодійницьку діяльність. Перше добродійне товариство при католицькій церкві виникло лише в 80-ті рр. XIX ст. Цілком ймовірно, що причини такої пасивності полягають не в бідності общини, серед членів якої було достатньо багатих людей, а в національній та мовній роз'єднаності. Підтвердженням цієї думки є той факт, що римо-католики не стояли осторонь міської благодійності, але брали участь у ній від власного імені, а не від імені католицької общини³.

Незважаючи на слабкість католицьких общин впродовж дореформеного періоду, римо-католицька церква мала тенденцію до свого подальшого розвитку. Одним із доказів цього є будівництво католицького храму в Катеринославі у другій половині XIX ст. За проектом губернського інженера А. В. Бродницького за участі петербурзького архітектора П. П. Меркулова, він був побудований на Катерининському проспекті в 1877 р. на кошти, зібрані місцевими католиками. Парафія св. Йосипа в Катеринославі стала однією із найбільших католицьких общин на території Центральної України.

Католики, що проживали в південноукраїнських містах, були досить чисельними і відрізнялися значною етнічною строкатістю.

¹ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 68, 76.

² ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 46.

³ Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства. — С. 192–193.

3.2. РИМО-КАТОЛИЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТ

Німці. Провідну роль у процесі іноземної колонізації Південної України відіграли німецькі переселенці. На середину XIX ст. вони утворили свої колонії у всіх губерніях регіону. Найбільша кількість їх проживала в Херсонській (31 700 осіб) і Таврійській губерніях (22 324 особи), значно менше — в Катеринославській губернії (13 232 особи) та в Південній Бессарабії (10 200 осіб)¹. Значна кількість німців поселилась у містах, де вони зуміли зберегти свою самобутність. Вони відрізнялись від інших етносів більш високим рівнем розвитку економіки, освіти, організації побуту, формами самоуправління та відношенням до релігії. Характерною рисою німецьких емігрантів була належність до різних релігійних конфесій, вірність яким вони зберігали навіть у місцях спільного проживання.

Четверту частину серед усіх німецьких переселенців становили католики. За даними церковних документів німці в дореформений період належали до парафій римо-католицьких костелів Херсона, Миколаєва, Вознесенська, Одеси і Таганрога, де виникли церковно-католицькі общини, що об'єднували всіх католиків, незалежно від їх етнічної належності². Згодом католицькі храми були побудовані й в інших містах регіону.

В Одеському Успенському кафедральному соборі в німецьких католиків був власний священик — Леопольд Борія, який одночасно виконував обов'язки настоятеля. В 1859 р. у зв'язку з його від'їздом постала проблема знайти німецького священика на вакантне місце. Відсутність німців у Тираспольській римо-католицькій семінарії змусила синдиків Одеської римо-католицької церкви звернутися до генерал-губернатора О. Строганова з проханням про дозвіл запросити священика із-за кордону. Як з'ясувалось, необхідно було отримати ще й спеціальний дозвіл уряду, без якого прибулий австрійський підданий Петро Малі не міг бути допущений до виконання своїх духовних обов'язків. Проте виклик духовних осіб із-за кордону допускався лише за попередньою домовленістю Міністерства внутрішніх справ на основі прохання самих парафіян-іноземців або через російські місії. Щоб отримати паспорт для в'їзду в Росію, католицькі священики повинні були представити письмову довідку про благонадійність, де зазначалось, що вони не належать до єзуїтського ордену та інших

¹ Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России. — С. 35–40.

² ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 453; Спр. 18. — Арк. 401–405.

таємних товариств. Але в будь-якому випадку Міністерство віддавало перевагу духовенству, яке мало російське підданство. Тож кандидатура Малі, який не дотримався зазначеної процедури, була відхилена¹. Обережна політика уряду по відношенню до католицького духовенства свідчила про бажання запобігти впливу Ватикану та посиленню його позицій в межах Російської імперії. Тому пошуки римо-католицького священика для німецької общини Одеси, який задовольняв би потреби як уряду, так і парафіян, продовжувався ще певний період часу.

Громада німців-католиків, що сформувалась в Одесі, була найбільшою на півдні України. Її представляли купці, торговці, підприємці та ремісники. На початку XIX ст. німецькі купці стали найбільш багатими і впливовими в місті. В 1859 р. в Одесі проживало 28 німецьких купців (3,2 %). Із них 6 належали до 1-ї гільдії і 22 — до 3-ї². Дехто із них вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Зокрема, Карл Едвард Фальк у 1844 р. відкрив у Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. — підприємство по виготовленню чавуну.

Німці зарекомендували себе хорошими ремісниками, зокрема: вправними ковалями, столярами, слюсарями, теслярами, булочниками, майстрами по виготовленню ковбас тощо. А. Скальковський дав високу оцінку німецьким ремісникам, які утворили в містах ремісничі колонії, де були представлені всі види ремесел. Найбільші з них були в Одесі та Олександрівську³. Німецькі ремісники, які поселилися в Одесі, об'єднувалися у цехи і заселяли виділені їм ділянки землі, внаслідок чого виникла Реміснича вулиця. Вони не замикалися у межах етнічної корпорації, а навчали своєму ремеслу українців і росіян, які бажали стати їх учнями.

У 1835 р. в Одесі нараховувалось 135 сімей ремісників. Дев'ять німецьких цехових управ входили до загальноміської ремісничої управи. До цеху столярів у цей період часу належали 52 майстри, 43 з яких були німцями і 91 підмайстер, 57 з них — німці⁴.

В німецьких общинах значна увага приділялась питанню збереження своєї мови, звичаїв, культури і релігії. Перші покоління німецьких переселенців мали доволі тісні стосунки з історичною бать-

¹ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 197. — Спр. 118. — Арк. 10—11.

² Список одесских купцов 1859 г. — С. 1—15.

³ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. — С. 134.

⁴ Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803—1917. Библиографический указатель / Сост. В. В. Самодурова. — Одесса: Астропринт, 1999. — С. 33.

ківщиною. Про це свідчать документи Контори опікунства, зокрема, заповіти, довіреності, свідоцтва колоністів відносно надання прав на власність у Пруссії, отримання спадку за кордоном та інші.

Контора опікунства в Катеринославі отримувала книги і газети із Німеччини, які туди регулярно доставлялися. Якщо виникали перебої з їх надходженням, то це стало предметом конфліктної ситуації, яка потребувала спеціального вирішення¹.

Німецькі емігранти налагодили видання своєї місцевої преси, яка виражала та відстоювала їх суспільні та національні інтереси. Впродовж 1843–1863 рр. в Одесі виходили журнал «Untevhalfungs blassfën du deutschen Aussiedlev in Russland» і газета німецькою мовою, редактором якої був К. Вільгельм. В Олександрівську, де позиції німецької общини були досить значними, видавництво газети німецькою мовою очолював Пецольт².

Певна увага в німецьких католицьких общинах приділялась освіті, хоча вона була значно меншою, ніж у протестантів. У школах молоде покоління виховувалось у відповідності до принципів віри під пильним контролем католицьких священників³.

Із середовища німецьких колоністів вийшла ціла низка блискучих учених, викладачів, службовців і державних діячів. Вони займали посади професорів у Рішельєвському лицейі, а згодом у Новоросійському університеті, де забезпечували високий рівень викладання. Тож цілком закономірно, що випускники Новоросійського університету займали важливі державні посади в Російській імперії. Яскравим прикладом може слугувати С. Вітте, який свого часу очолював Міністерство фінансів Росії⁴. Німці обиралися до міських дум, земських органів управління.

Таким чином, німецькі католики були належним чином представлені в економіці та культурі міст південного краю.

Поляки. Після ліквідації польської державності значна кількість поляків переселилася на південноукраїнські землі. Найбільша їх кількість на середину ХІХ ст. проживала на території Катеринославської губернії (8 000 осіб), значно менше у Херсонській губернії (850 осіб)

¹ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины. — С. 164.

² Keller K. Du deutschen Kolonien in Südnessland: In 2 Bd. — Odessa, 1905–1914. — Bd. 1. — S. 20.

³ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины. — С. 164.

⁴ Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803–1917. — С. 43–45.

та у Південній Бессарабії (733 особи)¹. Поляки займали особливе місце серед населення півдня України і належали до вищих та середніх прошарків суспільства. Вони жили переважно в містах, де побудували свої костели. На кінець дореформеного періоду церковними документами в Катеринославі враховано 142 поляка (1,8 %), в Олександрівську — 40 (1,9 %), у Верхньодніпровську — 26 (1,2 %), у Павлограді та Новомосковську їх кількість становила відповідно 18 (0,3 %) та 14 осіб (0,2 %). Незначна кількість поляків проживала в Маріуполі, де всього зареєстровано 30 католиків². Серед міст Херсонської губернії поляки обрали для проживання Одесу, Херсон, Миколаїв, Вознесенськ і Ананьєв. Проте визначити їх чисельність неможливо, так як церковно-парафіяльними списками враховані разом представники усіх етносів.

Значна польська община знаходилась в Одесі. Процес її формування розпочався з кінця XVIII ст., коли в місті поселилися близько 50 поляків. У подальшому їх чисельність поступово зростала. Слід зазначити, що не всі поляки сповідували католицизм. Серед тих, хто вважав польську мову рідною, були й православні, протестанти, іудеї та представники інших віросповідань. Проте переважна більшість поляків дотримувалися римо-католицького віросповідання та належала до парафії Успенського католицького храму, де їхнім священиком був Петро Кантонович.

Представники польської общини брали активну участь у розвитку зовнішньої торгівлі. Вони дуже швидко оцінили переваги міжнародної торгівлі зерном через Одеський порт. А тому «Польське товариство», центр якого знаходився спочатку в Херсоні, граф П. Потоцький впродовж 1798—1803 рр. перевів до Одеси. Він став одним із найбільших торгових домів того часу в місті. До нього входили Прот і Северин Потоцькі, які очолювали це товариство, Ліпковські, Родоські, Држевецькі та Чацькі. Для подальшого розширення діапазону торгових операцій Држевецький і Чацький відновили судноплавство по Дністру, започатковане в 1785 р. польськими поміщиками Дзедушицьким і Віллямовецьким. Уже в 1803 р. по Дністру ходило судно «Тадеуш Чацький», яке займалося перевезенням не лише пшениці, а й горілки та турецьких фруктів³.

¹ Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России. — С. 35—40.

² ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 401—405.

³ Горун Д. О. Польська громада Одеси у XIX — поч. XX ст.: коротка характеристика етапів розвитку // Записки історичного факультету. — Випуск 13. — Одеса, 2003. — С. 73—74.

На присутність поляків у місті вказують унікальні по своїй архітектурі будівлі. Найбільш красиві палаци в Одесі або належали польській знаті, або були побудовані за проектами польських архітекторів. Зокрема, шахський палац побудований польським архітектором Феліксом Гонсіоровським, Сабанські казарми (нині Інститут внутрішніх справ) побудовані графом Сабанським як приміщення для зберігання зерна та іншої продукції для потреб торгівлі. Навіть назва вулиць в Одесі свідчить про наявність значної кількості поляків. На Польській вулиці та на Польському узвозі знаходились будинки та магазини польської шляхти. Відомі польські аристократи: Потоцькі, Собанські, Ржевуські, Маньковські, Чарторийські та інші — отримували відкриті листки на будинки, акти про виділення земельних ділянок під будівництво магазинів, складів і житлових будинків на Воєнному і Грецькому форштадтах міста. На честь дружини Потоцького — Софії — була названа вулиця Софіївська, на якій знаходився їх палац. Назва вулиці Колонтаївської пов'язана з іменем місцевого інженера — племінника польського суспільного діяча Гуго Колонтая.

За часів генерал-губернатора Новоросійського краю і намісника Бессарабської області М. С. Воронцова життя польської общини в Одесі значно активізувалось. Проте вона не відрізнялася своєю монолітністю та спільною метою, як це було в інших етнічних общинах краю. Основна причина цього полягала у відсутності єдності в політичних поглядах щодо політики Росії в польському питанні. Деякі поляки були налаштовані явно проросійськи, частина знаходилась в постійній опозиції і мріяла про відновлення Речі Посполитої, а решта просто дотримувалась нейтралітету. До аристократичного кола Одеси, яке очолював генерал-губернатор М. С. Воронцов, крім російських дворян і багатих негоціантів, входили й польські шляхтичі, що говорило про їх ліберальне відношення до російської влади¹.

Сам М. С. Воронцов був одружений на Єлизаветі Ксаверіївні, яка походила із знатного польського роду Браницьких. Вона дотримувалась православного віросповідання і прославилась своєю активною доброчинною діяльністю, дещо випередивши в цьому своїх колишніх співвітчизників. Разом із сестрою теолога Олександра Стурдзи — Роксандрою Едлінг, вона в 1829 р. заснувала «Новоросійське жіноче товариство піклування про бідних», яке згодом було перейменоване в «Одеське жіноче доброчинне товариство». В його діяльності, наці-

¹ Скальковский К. Воспоминания молодости. — С. 19.

леній на допомогу бідним, хворим і сиротам, брали участь представниці найбільш багатих сімейств Одеси: Г. А. Ланжерон, О. С. Нарішкіна, Г. М. Толстая, Ю. М. Титова, І. К. Іпсіланті, М. І. Репнінська та інші. В 30–50-ті рр. товариство було організатором в Одесі будинків для людей похилого віку, лікарень для бідних, притулків для сиріт. У 1859 р. Є. К. Воронцова на свої кошти побудувала будинок для хлопчиків-сиріт, назвавши його в пам'ять про свого чоловіка Михайло-Семенівським сирітським будинком¹. Проте її добродійна діяльність носила індивідуальний характер і не була пов'язана із діяльністю польської общини. Впродовж першої половини ХІХ ст. поляки, на відміну від інших етнічних общин міста, не змогли створити своє благодійне товариство. Можливими причинами можуть бути політична роз'єднаність та незначна чисельність общини. Перше католицьке добродійне товариство було засноване уже в другій половині ХІХ ст. (1882) поляком Костянтином Володковичем. Його діяльність значною мірою сприяла національно-культурному піднесенню польської громади у цей період.

Впродовж досліджуваного періоду поляки брали активну участь у культурному житті Одеси. Яскравим доказом цього слугує наявність польського театру, який був одним із перших аматорських театрів у місті. В 1806 р. для його театральних вистав перебудували приміщення зернового складу, що належало графині Ржевуській. В подальшому, коли в Одесі завершилося будівництво першого оперного театру (1809), його сцена надавалася не лише французьким та італійським, але й польським гастролерам.

У 1825 р. на заслання до Одеси прибув відомий польський поет і громадський діяч Адам Міцкевич, який оселився у квартирі Рішельєвського ліцею. В місті він познайомився із Кароліною Собанською, кохання до якої надихнуло його на написання нового циклу поезій.

Влітку 1843 р. Одесу відвідав польський письменник Ю. І. Крашевський. Тут він знайшов приємне товариство для спілкування, до якого входили професори Рішельєвського ліцею В. Линовський, В. Григор'єв, М. Мурзакевич та інші. Особливо близькі стосунки склалися у нього із А. Скальковським та М. Мурзакевичем. За рекомендацією останнього його обрано до Одеського товариства історії та старожитностей. Хоча Ю. І. Крашевський не зробив жодної пуб-

¹ Історія Одеси. — С. 116.

лікації в «Записках» Товариства, але своїм іменем сприяв зростанню його авторитету. В 1845 р. він надіслав ОТІС примірник своїх спогадів про Одесу, один із розділів якого присвячено Товариству та Публічній бібліотеці¹.

Польські громади інших міст південного регіону займали досить активну позицію в їх економічному та культурному житті. Одним із яскравих представників херсонської общини був колишній підполковник польської армії Балтазар Балтазарович Скадовський, який значний період часу займався питанням чорноморської торгівлі. Його племінник Яків — майор польських військ — спочатку працював у тій же торговій компанії, що й дядько. Коли пішов у відставку, то придбав значну кількість земельних угідь і поблизу Каховки заснував село Скадовку та декілька хуторів. В подальшому він переїхав до Таврійської губернії, де став основоположником Таврійської гілки Скадовських.

У 1813 р. підтверджено дворянські права Скадовських і занесено їх до оксамитової (дворянської) книги Херсонської і Таврійської губерній. Балтазар і Яків присягнули на вірність Російській імперії і прийняли її підданство. Впродовж ХІХ ст. представники цієї великої родини зробили значний внесок у розвиток економіки, торгівлі, науки і мистецтва².

Помітний слід в історії краю залишили й інші польські родини, зокрема: Шеміоти, Грохольські, Комаровські, Грабовські та інші.

У 30-ті рр. ХІХ ст. частина патріотично налаштованих поляків, що проживали в Південній Україні, підтримали польське повстання. Поразка повстання негативно відбилася на становищі його учасників. Підтвердженням цього є низка документів у Державному архіві Одеської області про реакцію російського уряду на національно-визвольний рух у Польщі в цей період³. Це документи про висилку за кордон галицьких уродженців і заборону «польським емісарам» в'їздити до Росії (зокрема, Кароліні Накваській-Потоцькій, Ленчковським, Вассоевичу та іншим). Постраждали родини Потоцьких, Собанських і Чарторийських, які були причетні до повстання, а їх майно конфісковано і передано у військово-відомство. Зокрема, в Одесі був кон-

¹ Хмарський В. М. Письменник і наукова установа: до членства Ю. І. Крашевського в Одеському товаристві історії та старожитностей // Поляки на півдні України та в Криму. — Одеса — Ополе — Вроцлав, 2007. — С. 206–209.

² Иванов-Остославский П. Русские поляки. — Режим доступа: www.obshelit.com/users/ostoslavskij/

³ Білоусова Л. Г. Українська Полоніка в документах Державного архіву Одеської області // Інформаційний бюлетень. — 2007. — №1. — С. 52, 54.

фіскований будинок Потоцьких і переданий у духовне відомство. Там розмістився Архієрейський дім православного Херсонсько-Таврійського архієпископа, Хрестова церква при ньому та архів Херсонської Духовної консисторії. В 1839 р. згідно з імператорським указом будинок назавжди передано Херсонському архієрею і консисторії¹. Тож коли у 40–50-х рр. поляки знову отримали можливість мати нерухомість у місті, будинок Потоцькому вже не повернули.

В цілому життя польських громад у південноукраїнських містах відзначалося насиченістю. Поляки прагнули зберегти свої культурні традиції. Вони створювали свої навчальні заклади, будували храми, культурно-громадські установи, випускали газети і журнали. Їх діяльність певною мірою впливала на економічне та культурне піднесення краю.

Італійці. На запрошення російського уряду на землі Північного Причорномор'я переселилася певна кількість італійців. Частина з них зробила це в пошуках кращої долі, з метою покращення свого матеріального становища. Інша частина прагнула примножити свої капітали, вбачаючи вигідну перспективу від занять чорноморською торгівлею. Процес італійської міграції розпочався з кінця XVIII ст. Переселенці селилися в портових містах Криму та Херсонської губернії, зокрема: Херсоні, Миколаєві та Одесі. Вони були ремісниками і купцями. Італійці прославились як кваліфіковані рибалки, мореходи, перукарі, майстри по виготовленню макаронів. Вони працювали в галузях медицини, банківської справи, архітектури. Італійські переселенці утворили свої етнічні общини в містах поселення. Вони належали до римо-католицької церкви і разом із віруючими інших етносів брали участь у розбудові костелів.

Поява італійців у Херсоні пов'язана з 1783 р., коли до міста прибули 60 корсиканських солдатів та італійських переселенців. Військових зараховано до гарнізону, а ремісників поселено в місті. Через рік на російському фрегаті «Борисфен» було перевезено до Херсона ще 216 італійських колоністів. Чисельність іноземних поселенців тут поступово збільшувалась і на 1784 р. досягла 912 осіб².

Г. Писаревський звертав увагу на те, що до південноукраїнських міст намагались переселитись і неблагонадійні елементи з Європи, доказом чого була конфліктна ситуація, що виникла під час перевезення

¹ Петровский С., прот. Одеський Архиерейский дом и Крестовая при нем церковь. — С. 7–9.

² Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 г. — С. 19, 20, 25.

італійських переселенців з Ліворно. Вони підняли бунт на фрегаті «Борисфен», убили капітана і зробили спробу заволодіти судном. Призвідники були покарані й за наказом Г. Потьомкіна відправлені на каторжні роботи¹. Проте подібні випадки носили поодинокий характер.

Найбільша італійська община утворилась в Одесі, де наприкінці XVIII ст. мешкало 1 600 італійців. Серед них були купці, ремісники, підприємці, діячі культури і освіти. Дехто став власником модних готелів і ресторанів у місті. Італійських купців, як і решту емігрантів із європейських країн, вабили можливості зовнішньої торгівлі, яка велася через Одеський порт.

Вагомі позиції в місті займали купці, переважну більшість яких становили іноземні переселенці. У 1799 р. із 208 одеських купців 126 були іноземцями і лише 82 — росіянами. Про вагомі позиції у торгівлі іноземних купців свідчить і той факт, що із 15 211 суден, які побували в Одеському порту протягом 1848–1859 рр., лише близько 11 % ходили під російським прапором. Серед іноземних суден 20 % прийшли в порт під італійськими прапорами².

Італійські купці зайняли помітне місце серед купецького загалу міста. В 1807 р. в Одесі з'явилося декілька торгових будинків, заснованих вихідцями із Генуї. Спочатку в місті відкрили свої контори негоціанти Гаторіо та Андрич, а згодом їх кількість різко зросла, що сприяло поживленню чорноморської торгівлі³.

Переважна більшість купців, в тому числі й італійських, з метою отримання певних пільг і можливості вільно пересуватися в межах імперії, прийняла російське громадянство. Це спричинено урядовим указом від 1 січня 1807 р., який обмежував права іноземних купців. Ті із них, хто більше року проживав в Росії, не прийнявши її громадянства, відносились до категорії «іноземних гостей». Вони не мали права записуватись до купецьких гільдій і змушені були сплачувати митні збори і значні відсотки зі своїх капіталів⁴.

Уже в 1827 р. серед 32 995 жителів Одеси 29 497 (89,4 %) мали російське громадянство і лише 3 498 осіб (10,6 %) його не прийняли. Серед них — 159 осіб (0,45 %) становили вихідці із Італії⁵.

¹ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России. — С. 245–254.

² Ващенко В. П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси. — С. 38–39.

³ Скальковский А. Опыт статистического описани. — С. 271–272.

⁴ ПСЗРИ-I. — Т. XXIX. — № 22 418.

⁵ РДИА. — Ф. 1290. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 42; ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9–10.

У 1859 р. в Одесі проживали понад 30 італійських купців, що стали російськими громадянами. Це становило 3,6 % по відношенню до загальної кількості купців міста. Вони були представлені у 1-й гільдії (7 осіб), у 2-й (5 осіб) і у 3-й (19 осіб)¹.

Характерною особливістю італійської громади Одеси був її високий інтелектуальний та культурний потенціал. Це дало можливість її членам проявити себе не лише в торгівлі та підприємницькій діяльності, але й залишити помітний слід на поприщі культури і освіти. Місто славилось знаменитою в Європі італійською оперою, любов до якої об'єднувала представників різних етнічних общин. На рубежі 1810–1820-х років примадонною італійської опери в Одесі була Анеліна Аррігі — одна із перших популяризаторів творчості Россіні. Виконані нею в театрі арії наспівували потім візники на міських вулицях і вантажники в порту. В подальшому примадоннами італійських труп, які формувались в місті, стали Катерина Амати, Аделаїда Басседжо, Єлизавета Бельтрамі-Барроці, Больдріні, Мансуї. Вихідці з Італії мали причетність до різних професій, що пов'язані з театральною діяльністю. Серед них були відомі хормейстери: Сабателлі, Кавалліні, диригенти і композитори: Річчі, Моранді, Серматтеї, Барбіні, Тоніні, Альбертвіні та інші. Одеса підтримувала постійні культурні зв'язки з італійськими містами: Римом, Міланом, Флоренцією, Венецією та іншими, що сприяло поширенню італійської культури в Україні².

Значна кількість італійців належним чином зарекомендувала себе в галузі освіти. Вони працювали викладачами в різних навчальних закладах міста. Зокрема, в Рішельєвському лицейі впродовж 1827–1842 рр. Закон Божий для студентів-католиків читав пресвітер капуцинського ордену Ансельмо Бернуцці³.

У навчальних закладах Одеси викладалась італійська мова. Серед викладачів варто відзначити Джіроламо Пеццолю, який у 1806 р. викладав італійську мову в приватному пансіоні де Вольсея-Рішельє та Фаррарі й зарекомендував себе одним із кращих фахівців своєї галузі. Певну частину серед італійських освітян становили вокальні та музикальні педагоги, які давали фахову освіту вихованцям лицейі, приватних пансіонатів, музичних училищ тощо. Одним із прикладів

¹ Список одесских купцов 1859 г. — С. 1–15.

² Варварцев М. М. Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури. — К., 1994. — С. 6, 7, 16, 18, 22, 28, 35, 105, 115, 141, 159.

³ Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея. — С. 71–72.

може слугувати італійський емігрант Поцці. В 1804 р. він заснував в Одесі приватний пансіон для дівчат із заможних родин, де викладав музику. Через рік пансіон об'єднався із приватним пансіоном де Вольсея під назвою Дворянського інституту, який перебував під патронатом градоначальника Рішельє¹.

В Одесі жили і працювали талановиті італійські архітектори. Деякі із них, зокрема, Джованні Баллакка та Джованні Скудієрі, входили до міського будівельного комітету, де займались плануванням жилих будинків і магазинів. Біля витоків розбудови Одеси стояв архітектор Франческо Фраполлі (1808–1818). За початковими планами петербурзького архітектора Тома де Томона, в які він вносив зміни, споруджено театр (1804–1808 рр.), собор та інші будівлі.

У 1823–1843 рр. в Одесі працював Джорджо Торрічеллі — один із перших авторів забудови міста монументальними спорудами у стилі класицизму і Ренесансу. За його проектами зведено Михайлівську церкву (1828–1835), Сабанєєв міст через Військову балку (1834), торговельні ряди на Старобазарному майдані (1830-ті рр.), музей історії і старожитностей (1836), будинок Англійського клубу (1841), Сре-тенську церкву (план 1841 р.) та інші видатні споруди.

Впродовж 1822–1844 рр. посаду міського архітектора обіймав видатний зодчий Франческо Боффо. Його проекти відзначались індивідуальною композицією, світлим колоритом і високохудожнім виконанням. З його іменем пов'язана реконструкція міського театру (1822) — одного з краших у Європі. Справжньою прикрасою міста став створений ним ансамбль Приморського бульвару, до якого увійшли палац Воронцова (1826–1828), Стара біржа (1829–1834), будинок Шидловського, монументальні сходи до моря (1837–1841). За проектами Боффо в місті побудована низка прекрасних будівель, чільне місце серед яких займають лютеранська церква св. Павла (1824–1827), Інститут шляхетних дівчат (1829–1833), будинки Фундуклея, Маразлі та інші. Він відіграв провідну роль у зведенні пам'ятника де Рішельє, здійснив проект пам'ятника М. С. Воронцову.

З 1839 р. в Одесі оселився видатний італійський архітектор і живописець Франческо Моранді. Він працював міським архітектором і здійснював забудову міста, приділяючи увагу спорудам громадського

¹ Скальковский А. Материалы для истории общественного образования в Одессе. — Одесса, 1867. — С. 6, 22.

та культового призначення. Як талановитий митець Ф. Моранді проявив себе і в галузі декоративно-прикладного мистецтва¹.

З Одесою пов'язане життя Михайла Феліксовича де Рібаса — не-божа адмірала де Рібаса. Він зарекомендував себе як освітянин, журналіст, дипломат і музичний критик. Прекрасно володів декількома іноземними мовами, що дало можливість працювати у газеті «Journal d'Odessa» приватно давати уроки французької мови дітям із заможних родин. Перебування в Одесі надихнуло де Рібаса написати спогади про місто, які він опублікував наприкінці 1870-х рр.²

Італійська громада дала місту ряд художників: Манцоні, Нанніні, Рампіні, Фацарді, Боссолі, Боккачіні та інших, які прославили її своїм мистецтвом.

Одним із перших жителів Одеси став військовий лікар Вітторіо Поджіо, який, перебуваючи на російській службі, брав участь у російсько-турецькій війні. Він користувався заслуженою повагою в місті, був обраний до міського магістрату. Займався підприємницькою діяльністю. Отримав будівельний підряд на будівництво театру, яке здійснив впродовж 1804—1809 рр.³

Таким чином, італійці, які здебільшого проживали в Одесі, відігравали важливу роль в економічному та культурному житті міста. Вони сприяли встановленню торгових зв'язків із країнами Середземномор'я та розвитку культури в Південній Україні в руслі загальноєвропейських тенденцій.

Французи. До римо-католицького віросповідання належали французи, які на початку XIX ст. поселилися в портових містах Південної України: Херсоні, Миколаєві та Одесі. Здебільшого вони були купцями, ремісниками і службовцями.

Французькі купці зайняли вагомі позиції в міжнародній торгівлі. Одним із перших іноземних купців в історії торгівлі Франції із Південною Україною був французький негоціант Антоніо Антуан. Його пропозиція про налагодження торгівлі через Чорне море викликала схвальну реакцію російського уряду. Указом від 4 січня 1783 р. іноземним купцям надавалась можливість піднімати російський прапор на своїх торгових суднах і заходити в Чорне море, торговельні шляхи через яке контролювала Порта⁴. Антуан заснував торговий дім у Хер-

¹ Варварцев М. М. Італійці в Україні. — С. 41, 64, 116, 165, 170, 184.

² Там само. — С. 72.

³ Там само. — С. 132.

⁴ ПСЗРИ-I. — Т. XXI. — № 15 627.

соні, встановив торговельні стосунки із Росією і проклав шлях для франко-польської торгівлі через Чорне море¹.

У Херсоні поселились деякі збіднілі французькі дворяни. Одним із них був Луїз-Людовик (Лев) Д'Альбрант. Спочатку він займався торгівлею та підрядами, а впродовж 1800-1821 рр. обіймав посаду міського голови. За свої заслуги був нагороджений золотою медаллю «За усердие» та орденом св. Володимира 4-го ступеня, а в 1821 р. його прізвище занесено до дворянської книги по Херсонському повіту. Родина Альбрантів породнилась із Скадовськими і їх нащадки значною мірою прислужились Херсонщині².

Французька община на початку ХІХ ст. сформувалась в Одесі. Переважна більшість французів дотримувалась римо-католицького віросповідання і лише незначна частина, разом із німцями, належала до євангельсько-реформатської церкви. Тож основним духовним центром громади став Успенський римо-католицький собор, де службу Божу для французів-католиків відправляв їх співвітчизник — священик Франциск Салезій Конускій. Своєму розвитку французька громада завдячує герцогу де Рішельє, якого призначено на посаду градоначальника і генерал-губернатора Новоросійського краю (1803–1814). З його іменем пов'язаний період піднесення та розквіту Одеси. Молодий французький католик-аристократ заслужено користувався великою популярністю серед багатоетнічного населення міста. Значні зусилля він направив на зростання економічного потенціалу Одеси, що базувалось на розвитку зовнішньої торгівлі. Рішельє ініціював впровадження режиму порто-франко, який мав сприяти розширенню торгівлі й залученню іноземного купецтва. Цей проект втілено в життя лише в 1817 р. його наступником — французом-католиком Ланжероном. У період адміністративної діяльності Рішельє Одеса швидко досягла міжнародної значимості, що сприяло зміцненню торгових зв'язків з країнами Середземномор'я та Близького Сходу. Стрімкий розвиток міста приваблював французів, які сподівались швидко розбагатіти. У 1827 р. на правах «іноземних гостей» в Одесі проживало 249 французьких купців (0, 7 %)³. Лише деякі з них прийняли підданство Росії і зали-

¹ Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 г. — С. 15.

² Иванов-Остославский П. Русские поляки. — Режим доступа: www.obshelit.com/users/ostoslavskij/

³ РДІА. — Ф. 1290. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 42; ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9–10.

шилися в Одесі. Проте їх кількість була зовсім незначною і на 1859 р. становила близько 10 осіб¹.

У 1836 р. французький консул писав у своєму звіті в Париж, що в Одесі є невелика французька колонія, яка налічувала від 350 до 400 осіб. До неї входили лікарі, купці, годинникарі, книготорговці, які були досить заможними людьми².

Серед членів французької громади знаходилося чимало освітян, які працювали в різних навчальних закладах. На запрошення одеського градоначальника до міста прибув французький емігрант — абат Ніколь, який мав допомоги в організації діяльності навчальних закладів. Маючи значний досвід педагогічної роботи, абат у 1814 р. склав «Начерк правил виховання в обох Шляхетних інститутах» (чоловічому та жіночому, які були засновані за ініціативою де Рішельє у 1804—1805 рр. для дітей дворянства). Ніколь був призначений директором чоловічого Шляхетного інституту, на базі якого в 1817 р. був відкритий Рішельєвський ліцей. Він став першим вищим навчальним закладом на теренах України, де отримували освіту вихідці з різних регіонів Росії і навіть із-за кордону. Серед вихованців і викладачів ліцею були представники різних віросповідань, в тому числі й католицького. До правління цього навчального закладу входили спочатку Херсонський генерал-губернатор граф Ланжерон, одеський комендант — генерал-майор Кобле та неогоціант — Людовик Пещер. Нагляд за навчальною та виховною частиною здійснювали директор — абат Ніколь (1817—1820) та його помічник і перший інспектор — Реммі-Жильє. Про значний вплив єзуїтів свідчить наявність в ліцеї католицької церкви із власним священиком, який викладав богословські дисципліни для вихованців католицького віросповідання³.

Про вагомій позиції французької громади в Одесі свідчить поява періодичної преси, що виходила французькою мовою. Впродовж 1820—1823 рр. французький емігрант Ж. Даваллон видавав і редагував газету «*Messenger de la Russie meridionale ou feuille commerciale publiee avec L'autorisation du gouvernement*» («Вісник Південної Росії або комерційний листок, що видається з дозволу начальства»). Здебільшого вона носила інформаційно-рекламний характер і розміщувала відомості про умови навігації, ціни на товари, рух кораблів тощо. Лише

¹ Список одесских купцов 1859 г. — С. 1—15.

² Герлігі П. Одеса: Історія міста. — С. 129.

³ Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея.— С. 70—71.

інколи публікувались статті про розвиток торгівлі та театральне життя в Одесі. Це привело до скорочення кількості передплатників.

Незабаром почала виходити нова газета «Journal d'Odessa ou Courrier de la Nouvelle Russie» («Одеський вісник або кур'єр Нової Росії»), яку редагував К. Сейтц. Вона була більш різносторонньою та цікавою.

У 1827 р. за ініціативи генерал-губернатора М. С. Воронцова «Journal d'Odessa» отримав назву «Одесский вестник» і почав виходити французькою та російською мовами. Лише в 1831 р. газета розпалась на два окремих видання — російське і французьке¹.

Французька громада в Одесі відзначалась не лише своїм економічним і культурним розвитком, але й згуртованістю своїх членів, готовністю прийти на допомогу своїм співвітчизникам. У 1856 р. вона заснувала «Доброчинне товариство на користь французів», яке в 1871 р. перейменоване у «Французьке доброчинне товариство». Його комітет, що складався із 9 членів, очолював французький консул. Членами комітету могли стати лише ті особи, що прожили в Одесі не менше 3-х років. Серед них виділявся відомий в місті підприємець Ф. Нуво, який у 1857 р. побудував завод по виробництву вин. Деякі члени комітету — А. Шапеллон і А. Сорон — брали активну участь у житті католицької общини міста і були членами Попечительного комітету.

Товариство мало за мету надання допомоги французам, які її потребували, незалежно від того постійно чи тимчасово вони проживали в краї. Форма допомоги могла бути щомісячною або одноразовою. Іноді вона проявлялась у наданні безвідсоткового кредиту. Кошти на користь товариства надходили за рахунок щорічних внесків його членів, кількість яких на 1859 р. складала 100 осіб².

Таким чином, французькі переселенці, що оселились в південноукраїнських містах, відіграли позитивну роль у розвитку економіки та культури. Частина із них, заробивши значні капітали завдяки зовнішній торгівлі, повернулась на батьківщину, а певна кількість залишилась на постійне проживання в південному регіоні.

Крім розглянутих великих етнічних громад, що належали до римо-католицької церкви, в південноукраїнських містах проживали й представники інших етносів, які сповідували католицизм, але чи-

¹ Історія Одеси. — С. 128–129.

² Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства. — С. 225–226.

сельність їх була незначною. Помітне місце серед них займали іспанці та вірмени-католики.

Іспанці поселились у портових містах, здебільшого в Одесі. Безпосереднє керівництво розбудовою міста впродовж 1794–1797 рр. здійснював іспанець за походженням Хосе де Рібас, який знаходився на російській службі. В цей час до Одеси переселилась незначна кількість його співвітчизників, що прагнули досягти успіхів на нових землях. Дехто із них, щоб отримати відповідні права та привілеї, прийняв російське громадянство. Проте певна частина переселенців із Іспанії проживала на правах «іноземних гостей» і не стала підданими Російської імперії. На 1827 р. у такому статусі перебувала 31 особа (0,1 %)¹. У подальшому переважна більшість із них повернулась на свою батьківщину.

Незначні за чисельністю общини утворили **вірмени-католики**. Внаслідок розколу, який пережила вірменська церква, частина її парафій наприкінці XVII ст. проголосила свою єдність з Римом і перейшла під зверхність папи римського. Тоді ж була утворена Львівська архієпархія вірмено-католицького обряду, яка проіснувала до середини XX ст. Вірмени-католики проживали здебільшого в Криму. За повідомленням настоятеля Феодосійської римо-католицької церкви, у 1844 р. в місті була одна вірмено-католицька церква Успенської Божої Матері, до якої належали 107 парафіян. Через рік їх чисельність зросла майже вдвічі і становила 245 осіб. У цей час аналогічні церкви діяли в Євпаторії, Сімферополі та Керчі, де налічувалось відповідно 100, 80 і 40 парафіян².

Таким чином, значна кількість іноземних переселенців, що проживали в південноукраїнських містах у дореформений період, належали до римо-католицького віросповідання. Вони звели свої храми, при яких діяли церковні общини і парафіяльні школи. Католицьке населення відрізнялося своїм поліетнічним складом. Це спричинило утворення етнічних общин у містах, які дбали про розвиток національної культури, освіти та добродійності. Представники усіх етнічних громад зробили свій внесок у розбудову міст, сприяли їх економічному, культурному та духовному розквіту.

¹ РДА. — Ф. 1290. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 42; ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9–10.

² ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 8, 11.

4.1. ПРОТЕСТАНТИ

З кінця XVIII ст. на південноукраїнських землях спостерігалось значне поширення протестантизму. Його носіями стали європейські, здебільшого німецькі переселенці: меноніти, лютерани, реформати, баптисти, штундисти та інші. Будучи складовою частиною християнства, протестантизм має свої особливості, які кардинально відрізняють його від православ'я та католицизму. Найбільш важливі з них: спасіння завдяки особистій вірі, священство всіх віруючих і повернення до Священного Писання як до єдиного джерела віровчення. Біблія вивчається не латинською мовою, а перекладається на відповідну до національності віруючих. У протестантів відсутня церковна ієрархія, а їх общини управляються вибраними на загальних зборах пасторами чи пресвітерами із числа мирян. Вони вважаються першими серед рівних, а тому не мають особливих прав і є підзвітними общині. Протестантизм урівнює всіх людей перед Богом, які є в більшій чи меншій мірі грішними¹.

Популярністю серед певної частини українського населення користувався **штундизм**. Нове віровчення приваблювало своєю простотою і демократичністю і давало надію на позитивні зміни в земному житті. Його послідовники відмовились від церкви і священників, не визнавали релігійної атрибутики. Пишні богослужіння вони замінили молитовними зібраннями, на яких читали і обговорювали Біблію. Особливу симпатію штундизм викликав у селян, які потерпали від свавілля православних поміщиків і не знаходили відповідної підтримки у православних священників.

Появу штундизму в Україні пов'язують із діяльністю німецьких пасторів Іоганна Бонекемпера та його сина Карла. У 1824 р. І. Бонекемпер прибув до Одеси, звідки направився в колонію Рорбах, а потім Ворс. Його проповіді слухали селяни з села Основа Одеського повіту Херсонської губернії Ф. Онищенко та М. Рагушний, які знахо-

¹ Религиоведение: Учебное пособие /Под ред. проф. Лобазова П. К.. — Одесса: ВМВ, 2007. — 117–118.

дилися на сезонних роботах в колонії Рорбах. Саме вони сприяли поширенню штундизму серед селян півдня України, звідки він швидко поширювався в інші регіони. Після від'їзду К. Бонекемпера із Росії (1877) вплив штундизму значно ослаб¹.

Завдяки місіонерській діяльності із німецьких колоній в Україну проникав **баптизм**. Початок його розповсюдження припадає на другу половину XIX ст. В 70-ті рр. утворилась баптистська община в Одесі, яка виступала за відкритий вихід із православної церкви. В цьому їх активно підтримували штундисти, за що обидві релігійні течії стали об'єктом серйозних переслідувань з боку влади.

Численні документи Херсонської духовної консисторії вказують на загрозу широкого розповсюдження цих протестантських течій на території єпархії та серйозність ситуації для православної церкви, яка змушена була розпочати з ними активну боротьбу.

У південноукраїнських містах основними представниками протестантських церков у першій половині XIX ст. залишалися іноземні переселенці з німецьких держав. У даному дослідженні розглядаються позиції найбільших релігійних конфесій, що діяли в містах регіону.

Лютерани. Серед німецьких переселенців більшість в конфесійному відношенні складали віруючі євангельсько-лютеранської та євангельсько-реформатської церков. Їх віровчення виникло в період Реформації і має багато спільного, але є й певні відмінності. Лютерани не визнають рішення Вселенських Соборів, вважають, що спасіння досягається лише завдяки вірі і дотримання трьох таїнств: хрещення, євхаристії та сповіді. У них немає культу поклоніння святым, іконам і мощам, відсутнє чернецтво. Вони поклоняються лише хресту з розп'яттям.

Реформати є представниками кальвінізму, який більш радикально, порівняно з лютеранством, відмежувався від католицизму. Їх головний догмат полягає у тому, що Бог прийняв рішення врятувати одну частину людства, без будь-якої заслуги цих людей, і осудити іншу — без будь-якої провини. До того ж кальвіністи не визнають таїнств. У відповідності до їх віровчення, Бог ніколи не заповідав любити ближнього свого більше, ніж самого себе².

Євангелісти Південної України підпорядковувались Генеральній Євангельсько-Лютеранській консисторії Департаменту закордонних віросповідань Міністерства внутрішніх справ. Традиційна лояль-

¹ Шевчук Н. А. Немцы на Юге Украины. — С. 45, 46.

² Религиоведение. — С. 123–124.

ність лютеранської церкви по відношенню до світської влади, значна кількість віруючих, в тому числі й серед правлячої еліти та оточення царя, дозволили їй отримати в Росії статус «офіційної», що давало можливість мати свої навчальні заклади для підготовки священнослужителів. Разом із цим діяльність лютеранського духовенства контролювалась владою: воно не могло без дозволу відкривати молитовні будинки і церкви, брати участь у роботі закордонних євангельських місій тощо¹.

На 1844 р. євангельсько-лютеранська церква мала в південному регіоні 11 парафій, до яких належали 29 506 віруючих. Найбільша кількість лютеран оселилась в Херсонській губернії, де вони утворили чисельні колонії біля Одеси, Херсона та Миколаєва. Проте певна частина із них проживала і в містах. Великі парафії утворилися в Одесі (3 000 осіб), Тарутіно (2 900 осіб), Арцизі (2 340 осіб) та Сараті (1 480 осіб)².

Одеська община євангелістів заснована в грудні 1803 р. Для неї, за проектом архітектора Ф. Боффо, в 1827 р. здійснено будівництво євангельсько-лютеранської кірхи. Протягом усього XIX ст. спостерігалось значне зростання чисельності цієї общини. Якщо в 1842 р. у ній перебувало 400 сімей, у 1858 р. — 2 578 осіб то на кінець 80-х років XIX ст. нараховувалось близько 8 тисяч осіб³.

Слід зазначити, що в лютеранських громадах великого значення надавалось питанню освіти. Однією із вимог віри була необхідність освіти для парафіян, що в значно меншій мірі притаманно католикам. Тому ще з 1804 р. при молитовному домі діяла невелика церковно-парафіяльна школа. Завдяки зусиллям і коштам пастора Карла Беттігера та допомозі колезького асесора К. фон Флегена її в 1825 р. перетворено на училище св. Павла, яке призначалось для дворічного навчання дітей. Училище користувалось значним успіхом, про що свідчить стрімке зростання кількості учнів: від 7 хлопчиків і 4 дівчаток у 1825 р. до 95 хлопчиків і 88 дівчаток у 1827 р. Причому діти із бідних сімей навчалися безкоштовно, а із заможних — вносили щомісячну плату в розмірі 3 крб. В училищі навчалися діти 9 національностей, а тому там дотримувалися принципів віротерпимості, навіть під час вивчення катехізису. Проблема підготовки викладачів для училища

¹ Очерки истории немцев и меннонитов. — С. 125.

² ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 10.

³ Bienemann F. Geschichte der evangelisch — lutherischen Gemeinde zu Odessa — Odessa, 1890. — S. 71, 72.

була вирішена завдяки заснуванню вчительської семінарії та домашньої підготовки дівчат.

У 1848 р. при лютеранській общині відкрито світський навчальний заклад із шестирічним курсом навчання, де могли навчатися діти з різних конфесій, що вільно володіли німецькою мовою.

Збільшення чисельності общини обумовило потребу в заснуванні нового навчального закладу. В 1858 р. на базі училища св. Павла за рішенням церковної ради відкрито перше реальне училище в Одесі, розраховане на 320 учнів. Директором став пастор Ф. Флетницер, який доклав чимало зусиль для його появи. Престиж училища постійно зростав, і в 1863 р. воно налічувало вже 600 учнів та відповідало рівню повітового училища¹.

Вищу освіту діти із німецьких родин отримували в Дерпському, а потім і в Новоросійському університеті, який виник у 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею.

Із середовища німецьких лютеран вийшла ціла низка блискучих вчених, викладачів, службовців, державних діячів. Серед них брати Генріх і Пилип Бруни, які мали блискучу європейську освіту. Старший із них — Генріх Карлович Брун (1802—1854) у 1831 р. став професором математики Рішельєвського ліцею. Одночасно він викладав арифметику та геометрію в головному училищі садівництва, міському дівочому училищі, був інспектором у жіночому Шляхетному інституті. Його завжди поважали колеги і учні за глибокі знання та людську доброту.

Пилип Карлович Брун (1804—1880) прибув до Одеси в 1834 р. і став спочатку викладачем історії в Рішельєвському ліцеї, а в 1836 р. його затверджено професором історії та статистики. Згодом, у 1868 р. П. К. Бруна запрошено до Новоросійського університету, де йому присвоєно ступінь доктора всесвітньої історії. В Новоросійському університеті протягом 40 років працював син П. Бруна — Людвіг, спочатку секретарем у справах студентів, а потім бібліотекарем².

Серед членів лютеранської общини була певна кількість купців, в тому числі й тих, що займались зовнішньою торгівлею. Найбільш вагомим місцем посідали Е. Вальтер та Л. Філіберт.

Людвіг Філіберт прибув до Одеси у 1803 р. із значними капіталами, що дало йому можливість записатися до 1-ї гільдії одеського купецтва. Він займався не лише активною зовнішньою торгівлею, але й

¹ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. — С. 243; Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства. — С. 189—190.

² Шевчук Н. А. Немцы на Юге Украины. — С. 50—52.

громадською діяльністю. В 1823 р. Комітет міністрів нагородив його золотою медаллю «За усердие» «за содействие... к скорейшему взносу пошлин, городу предоставленных». Л. Філіберт неодноразово обирався до церковної ради євангельської общини.

Е. Вальтер займався внутрішньою торгівлею. Він успішно торгував овечою вовною, скупаючи її у колоністів.

Велика торгова фірма, що на почату 60-х рр. XIX ст. носила назву «Белліно-Фендеріх», утворилась із невеликого магазинчика, відкритого в 1810 р. на Олександрівському проспекті в Одесі подружжям Севастіаном Фендеріхом та Крістіною Курц. Торгівля стала сімейним бізнесом, який з часом набував все більш широкого розмаху. Фірма здійснювала торгівлю мануфактурою, високоякісним посудом, знаряддями праці для сільського господарства. Згодом вона налагодила власне виготовлення сільськогосподарських машин¹.

Надзвичайно важливу роль німці відіграли в розвитку промисловості в регіоні. Серед них варто відзначити Іоанна Гена, який народився в сім'ї німецьких колоністів і значився в списках одеської євангельсько-лютеранської общини. У 1854 р. він відкрив в Одесі на вулиці Розумовській невелику слюсарну майстерню, яка згодом стала виготовляти плуги для сільського господарства, що отримали назву «колоністські». У другій половині XIX ст. син Іоанна — Іоганн — значно розширив виробництво і побудував два заводи по виготовленню сільськогосподарських машин².

Звертає на себе увагу той факт, що поява та розвиток промислових підприємств, в тому числі й німецьких, здебільшого припадає на пореформений період, коли в Росії почали діяти буржуазні реформи. Проте німецькі колоністи, в тому числі й купці, вкладали свої капітали у розвиток промисловості уже в першій половині XIX ст., на відміну від інших етнічних груп, де такі дії носили поодинокий характер.

Євангельсько-лютеранська община презентувала значну кількість ремісників, що відзначались високою професійною майстерністю. Вони виготовляли чудові меблі, які користувались значним попитом не лише в Російській імперії, але й за її межами. У 1843 р. до Константинополя з Одеси було доставлено меблів на суму 600 000 крб, які не поступалися своєю якістю московським та петербурзьким. Лютеранський пастор Ф. Бієнеман був переконаний, що в цьому велика заслуга німецьких майстрів.

¹ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. — С. 65, 66.

² Там само. — С. 99–101.

Одним із кращих майстрів по виготовленню меблів по праву вважався Фрідріх Гемерле — син одного із перших ремісників переселенців, що прибув до Одеси в 1803 р. Він був занесений до списків ремісників міської управи по німецькому цеху столярних, токарних, інструментальних робіт. Його вироби відзначались високою якістю, а сам майстер — порядністю при визначенні ціни. В 1837 р. будівельний комітет закупив у нього дюжину стільців для новозбудованого приміщення одеської біржі за досить високу ціну — 260 крб асигнаціями¹.

Щорічно до 200 українців та росіян ставали учнями німецьких ремісників і під їх керівництвом оволодівали різними ремеслами. Згодом багато із членів сімей німецьких ремісників ставали купцями, що цілком відповідало торговому характеру міста.

Таким чином, німці, що належали до євангельсько-лютеранської церкви, представляли найбільш чисельну общину серед німецьких переселенців. Вони зарекомендували себе якнайкраще в галузях економіки, науки і освіти.

Реформати. Перші німецькі протестанти, які поселилися в Одесі утворили євангельську общину, до якої входили представники євангельсько-лютеранського та євангельсько-реформатського віросповідань. Реформати серед них склали меншість, але вони разом із іншими членами общини утримували лютеранського пастора, який відправляв богослужіння німецькою мовою. В основному вони були переселенцями із Франції, що мали німецьке походження, а тому воліли б слухати проповіді французькою мовою. З часом парафія збільшилася за рахунок іноземних купців, консулів, чиновників, професора ліцею, що приїхали із німецьких країн. Значну кількість серед них становили реформати, що відзначалися заможністю та схильністю до благодійництва. Вони обиралися до церковної ради нарівні з лютеранами.

Із зростанням чисельності общини постало нагальне питання про необхідність додаткового пастора, який би здійснював богослужіння французькою мовою. Воно викликало довге обговорення в зв'язку з розбіжністю в поглядах лютеранського пастора Флетниціера та представників світської влади. У 1842 р. реформати, не дочекавшись вирішення проблеми, за ініціативи пруського консула — купця І. Бока утворили свою євангельсько-реформатську общину, члена-

¹ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. — С. 61–62.

ми якої здебільшого були німці, французи, австрійці та швейцарці¹. Спочатку вона була невеликою і на 1845 р. нараховувала 199 членів². У 1848—1851 рр. вони за власні кошти збудували свою церкву, чисельність парафіян якої поступово зростала. За даними євангельсько-реформатських парафіяльних списків 1857 р. вона була єдиною в Херсонській губернії і налічувала 525 осіб³.

Особливу роль серед парафіян церкви відігравав купець першої гільдії Е. Мас, який значний час очолював церковну раду общини. Він відзначився на дипломатичній службі, отримав визнання та повагу жителів міста завдяки своїм діловим якостям і філантропічній діяльності. Не афішуючи свою добродійність, він надавав допомогу нужденним, підтримував талановиту молодь, грошима і хлібом допомагав російській армії в роки Кримської війни. Після смерті Е. Мас залишив 15 000 крб для завершення будівництва і утримання сирітського притулку при лютеранській кірсі.

Церковна рада євангельсько-реформатської общини виконувала функції благодійного товариства при реформатській церкві, надаючи матеріальну підтримку людям, що її потребували, незалежно від їх релігійних переконань.

Опікувалась община й розвитком освіти. З 1854 р. при євангельсько-реформатській церкві діяла трирічна школа для дітей, а при молитовному домі — парафіяльне училище. Майже половину учнів склали іноземці, що зумовлено наявністю значної кількості іноземних підданих серед членів общини. В училищі навчалися представники різних станів і віросповідань, у тому числі: православні, католики, реформати, меноніти, іудеї та інші. Навчальний процес забезпечували три законовчителі та сім учителів, що викладали світські дисципліни: російську, німецьку та французьку мови, історію, географію, краснопис, малювання для хлопчиків та рукоділля для дівчаток. Училище знаходилось під управлінням ради общини на чолі з швейцарським консулом Ф. Х. Тритоном. У 1864 р. після прийняття статуту про народні училища цей навчальний заклад трансформовано в класичну прогімназію⁴.

Таким чином, більшість серед представників євангельсько-реформатського віросповідання склали іноземці німецького походження.

¹ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. — С. 182—184.

² ДАОО. — Ф. 457. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 2.

³ ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 453.

⁴ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. — С. 257—259.

Вони утворили свою церковну общину в Одесі та побудували церкву. Важливу роль реформати приділяли розвитку освіти. Серед членів общини були купці, ремісники, чиновники і консули, що своєю діяльністю прислужилися місту.

Меноніти. Третину німецьких протестантів становили меноніти. Ця протестантська течія, що заснована Менно Сіменсом, є радикальною гілкою кальвінізму. Особливості їх віровчення (крім загальноприйнятих у протестантизмі) полягають у відмові від носіння зброї, приношення присяги і заняття державних посад. На відміну від кальвіністів, меноніти проповідують хрещення лише в дорослому віці через обливання водою або занурення в неї. Для них притаманні тенденції відособленості, навіть від інших німецьких релігійних громад. Основним регіоном проживання менонітів до середини ХІХ ст. був південь України, де вони утворили три комплекси компактних поселень: Хортицький і Маріупольський округи в Катеринославській губернії (35,4 % всіх менонітів регіону) і Молочанський округ у Таврійській губернії¹. Кожна менонітська община мала право повного самоуправління, в тому числі й в релігійних справах. Згідно з договором, підписаним менонітами з імператором Павлом І, вони не підлягали юрисдикції Департаменту іноземних сповідань, на відміну від усіх інших «іноземних» християн Російської імперії. Частина найбільш консервативних менонітів бачила в переселенні на степові землі Південної України можливість повернення до первозданної природи і заповітів батьків (реалізації знаменитого анабаптистського принципу «воза і коня» як найрадикальнішого способу збереження непохитності віри)².

У менонітських колоніях успішно розвивалось не лише сільське господарство, а й ремесла. У 1855 р. майстрами Молочанської округи було виготовлено плугів, возів і машин на суму 34 638 крб³. Менонітські ремісники ремонтували і копіювали завезену з Європи техніку, вдало модифікували деякі вироби та винаходили власні моделі. Зокрема, колоніст Дірк Дік із Хортиці виготовив глибокий плуг, за що отримав золоту медаль сільськогосподарської виставки 1844 р.

¹ Очерки истории немцев. С. 127.

² Безносова О. Особливості церковного облаштування менонітів в українських губерніях Російської імперії в колоністський період (1786–1874) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга І. — Львів: Логос, 2007. — С. 163.

³ Клаус А. Наши колонии. — СПб., 1869. — С. 163.

Підприємці сприяли розвитку машинобудівного виробництва, засновуючи в 50-ті роки промислові підприємства на базі діючих ремісничих майстерень. Одними з перших сільськогосподарську техніку стали виготовляти заводи П. Леппа (1850) та А. Копа (1861), засновані на Хортиці¹. Представник сімейства Леппа — Йоганн Лепп був почесним громадянином м. Олександрівська².

Меноніти створили цілу низку господарсько-культурних організацій, що сприяли їх подальшому розвитку. Прикладом може слугувати «Союз товариств і груп менонітів Півдня Росії».

Німці-меноніти зуміли зберегти свої національні, культурні та релігійні особливості. У менонітських общинах відкривалися школи, просвітницькі та науково-культурні заклади, лікарні, притулки для сиріт і пристарілих, що робило їх центрами освіти й культури не лише для німців, але й для інших етнічних груп. Освіта в житті менонітських общин відіграла надзвичайно важливу роль, що було привнесено з їх історичної батьківщини. Школа розглядалася як вагомий фактор виховання молодого покоління згідно з принципами віри. Це було обумовлено тим, що протестантські пастори, католицькі священники, менонітські духовні проповідники з самого початку переселення до Південної України контролювали практично всі питання, які мали відношення до освіти, у своїх колоніях чи общинах впродовж усієї першої половини XIX ст. Таким чином, німецькі переселенці перенесли на нове місце проживання взірць ортодоксально-конфесійної школи, із притаманними їй характерними рисами. Вона передбачала загальне обов'язкове навчання для усіх дітей шкільного віку, керівництво школи з боку пастора, тісний зв'язок школи з общиною, яка без допомоги уряду утримувала її на свої кошти, а значить і керувала нею.

Шкільна програма в менонітських школах відрізнялась від інших німецьких шкіл практичною направленістю навчання, що було зумовлено потребами економіки. У 1850 р. вона включала географію, відомості практичного характеру: курси валют, назву та співвідношення мір та ваги³.

Православна церква здійснювала серед протестантів місіонерську діяльність з метою залучення їх до православ'я. Певною мірою цю-

¹ Венгер Н. Менонітське підприємство і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX ст. — 1914 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. — Випуск 16. — К.: УНІСЕРВ, 2004. — С. 30–31.

² Шевчук Н. А. Немцы на Юге Украины. — С. 41.

³ Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья. — С. 42.

му сприяла робота Комітету Російського Біблійного товариства. Воно здійснювало видавництво книг Святого Писання різними мовами, які розповсюджувалися відділеннями комітету серед іновірівців. Активна робота в цьому напрямі у 1821 р. проводилась і на Молочних водах серед німців-менонітів. Про діяльність Біблійного товариства в Катеринославській губернії свідчать звіти комітету про кількість вилучених грошей за продані книги. Лише за період із 1 лютого по 10 травня 1822 р. Катеринославським комітетом продано книг Св. Писання на суму 4 575 крб.¹ Проте подібна діяльність серед менонітів не давала бажаних результатів. Вони відрізнялись серед інших поселенців особливою строгістю в дотриманні свого віровчення. Стосунки між членами общини та сім'ї, трудова етика, внутрішнє оздоблення помешкань, зовнішній вигляд і навіть манера одягатися були дивним чином пов'язані з догматами їх церкви. Молитовні дома мали дуже простий вигляд: вони були довгими, дерев'яними і часто навіть не пофарбованими. Знайомство з не менонітськими книгами вважалося небезпечним для душі. Дозволялося читати Біблію, Катехізис, «Фундамент істинної християнської віри» Менно Сімонса та деякі інші книги, що знаходились в обмеженій кількості. Меноніти самі не займалися місіонерською діяльністю і не піддавалися впливу інших релігій².

Таким чином, меноніти в Південній Україні на основі свого віровчення створили своєрідну замкнену соціальну систему, не допускаючи впливу інших духовних культур. Проте в господарстві успішно використовували найману працю українських селян.

4.2. ІУДЕЇ

Іудаїзм — одна із найдавніших релігій світу. Вона включає догмати про Бога Яхве, «боговибраність» євреїв, прихід спасителя — Месії, загробне життя та безсмертя душі. На кінець XVIII ст. повністю сформувалася форма іудаїзму, яка вважалася ортодоксальною або традиційною. Її можна охарактеризувати ще й як рабіно — талмудистську. Рабинами (законовчителями) на основі тлумачення Тори (закону, що Бог передав для євреїв через пророка Мойсея) впродовж III—V ст. н. е. було завершено складання другого після Біблії джерела віровчення —

¹ ДАОО. — Ф. 272. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 16, 18, 19.

² Очерки истории немцев и меннонитов. — С. 133, 134.

Талмуда. Талмуд закріпив систему релігійної обрядовості, яка регламентувала поведінку віруючих 613 приписами.

Переважає більшість єврейського населення, що поселилось в містах Південної України, сповідувала іудаїзм, а тому національну ознаку часто ототожнюють із віросповіданням, що не завжди відповідає дійсності. Незначна частина євреїв належала до інших, здебільшого християнських конфесій. Для зручності дослідження під терміном «єврей» будемо розглядати лише тих із них, хто дотримувався іудаїзму.

Більшість євреїв переселилась на південь України із колишньої Речі Посполитої. Певна частина з них, ще до офіційного дозволу, нелегально проживала в передмісті Запорозької Січі. А. Скальковський називав їх польськими євреями або талмудистами і вважав хорошими торговцями і банкірами, на відміну від тих, які переселилися із Криму¹.

Спочатку політика царського уряду по відношенню до євреїв носила елементи лібералізму. З 1780 р. вони отримали право записуватись до міщанського та купецького станів і брати участь у міському управлінні. Проте, теоретично визнаючи євреїв рівноправними членами суспільства, спеціальним указом від 23 грудня 1791 р. Катерина II обмежувала їх розселення, надаючи право громадянства лише в Білорусії, Катеринославському намісництві й Таврійській області, з можливістю записуватись до купецького стану². Це можна розцінювати як початок формування межі єврейської осілості. Указ від 23 квітня 1794 р. її дещо розширював за рахунок білоруських і українських губерній, але разом із цим впроваджував економічний тиск на єврейське населення. Ті, хто був записаний у містах до міщанського чи купецького станів, обкладалися податком вдвічі більшим, ніж представники християнського віросповідання. Незадоволені могли залишити міста, сплативши попередньо трирічний подвійний податок і виїхати з Росії³. Обмеження на проживання в сільській місцевості приводило до того, що євреїв записували як міських жителів невеликих міст чи містечок, розташованих біля значних міських центрів.

Єврейську громаду містечка очолював кагал, який вирішував усі питання національного життя, а в разі потреби звертався за допомогою до інших кагалів чи властей. Містечка, як правило, підлягали найближчому міському або військовому управлінню. У 1802 р. був

¹ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 1. — С. 315.

² ПСЗРИ-І. — Т. XXIII. — № 17 006.

³ Там само. — № 17 224.

створений перший державний Комітет благоустрою євреїв, у роботі якого брали участь відомий державний діяч М. Сперанський, міністр юстиції Г. Державін і представники єврейських громад¹.

Можливість займатись ремеслами і торгівлею, в тому числі й міжнародною, спонукала єврейських торговців оселитись у важливих торгово-промислових центрах: Одесі, Херсоні, Єлисаветграді, Миколаєві та інших. Впродовж досліджуваного періоду їх кількість там значно зросла. Виключенням став лише Миколаїв, де в 1792 р. налічувалось близько 289 євреїв². У зв'язку з тим, що торгівля і господарська діяльність міста стали підпорядковуватись інтересам флоту, з 1829 р. перебування євреям там заборонялося³.

Одним із значних центрів проживання євреїв став Херсон, де їх чисельність мала тенденцію до постійного зростання. Якщо в 1799 р. у місті проживало 219 євреїв, то в 1847 р. їх кількість збільшилась до 3 832 осіб. Єврейська община займала вагомі позиції і мала свою досить розвинену інфраструктуру. З 1816 р. у Херсоні діяла єврейська лікарня з богодільнею при ній. Впродовж 1848–1850 рр. були відкриті єврейське жіноче і чоловіче училища. В середині XIX ст. Херсон став одним із основних центрів Хабада в південних губерніях Росії. Цьому певною мірою сприяла діяльність відомого рабина Хабада Шломо-Залман Пінскера, який проживав на той час у місті.

Єврейські купці відігравали значну роль в економічному розвитку Херсона. Багато з них володіли не лише значними капіталами, але й були досить освіченими, мали досвід міжнародної торгівлі й користувались повагою в місті. Значна єврейська община, яка налічувала 287 осіб, знаходилася і в містечку Бериславі Херсонської губернії.

Особливу привабливість для єврейських купців представляла Одеса, яка на початку XIX ст. стала провідним чорноморським портом. Єврейське населення проживало тут ще за часів Хаджибею, що підтверджує стародавній єврейський напис, датований 1770 р.⁴ Перепис населення Одеси 1795 р. дає підставу стверджувати про значне зростання чисельності євреїв у місті, питома вага яких на той час досягла 10,2 %⁵.

¹ Найман О. Я. Історія євреїв України. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 186.

² Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края / Сост. А. Негри, Г. Соколов, И. Михневич, Ф. Лямков, Е. Шевелев // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). — 1850. — Т. 2. — Ч. 2, 3. — С. 772.

³ ПСЗРИ-2. — Т. IV. — № 3286.

⁴ Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996. — С. 11.

⁵ Шмидт А. Материалы для географии и статистики России. — Ч. 2. — С. 834.

На початку XIX ст. почалася нова хвиля єврейської міграції до Південної України. Цьому сприяв указ Олександра I від 9 грудня 1804 р., який включав «Положення про улаштування євреїв»¹. Він передбачав низку пільг для єврейського населення, що проживало в містах регіону. Передусім це скасування подвійного податку, яким раніше обкладалися євреї, і можливість записатись до стану купецтва чи міщанства. При цьому вводилася заборона на оренду шинків та інших питних закладів, продаж вина та проживання у сільській місцевості. Фабрикантам, купцям і ремісникам дозволялось виїжджати за межі осілості для потреб, які виникали в процесі їх діяльності. Єврейські діти могли отримати освіту у державних школах, гімназіях і університетах або у своїх національних навчальних закладах.

Після публікації імператорського указу до Одеси переселилось близько 300 купців із міста Броди, де відкрили свої торгові контори². За свідченням дослідників, вони володіли значним капіталом, мали досвід міжнародної торгівлі та широкі контакти із представниками фінансової аристократії Росії та Європи. Бродські купці швидко освоїлись в Одесі і зайняли провідні позиції серед посередників і агентів у хлібній торгівлі. Зовнішньоторгові операції із зерном залишалися на той час у руках греків та італійців, а тому єврейські купці спочатку займались налагодженням зв'язків із виробниками, підписанням договорів про продаж зерна і контролювали його доставку в порт. Успішність такої діяльності була очевидною — протягом десяти років їм вдалось заробити капітал у розмірі 2 млн крб³.

Згідно із «Іменним списком купців», у січні 1809 р. в Одесі зареєстровано 220 купців. Зокрема: купців 1-ї гільдії — 32, 2-ї — 30 і 3-ї — 158 (йдеться не про осіб, а про капітали). Серед них єврейських купців — 34. В тому числі: 1-ї гільдії — 4; 2-ї — 1 і 3-ї — 29⁴. Кількість єврейських капіталів становила 16 % від їх загальної суми. Протягом 1808–1811 рр. відбулося значне збільшення євреїв у всіх купецьких гільдіях, особливо у 3-й, а загальна їх чисельність зросла до 51 особи. У 1822 р. серед 96 одеських купців 1-ї гільдії нараховувалось 33 єврейських купця, що становило 34 % від їх за-

¹ ПСЗРИ-I. — Т. XXVIII. — № 21 177.

² Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. — С. 143.

³ Ципперштейн С. Евреи Одессы. — С. 50.

⁴ ДАОО. — Ф. 4. — Оп 1а. — Спр. 130. — Арк. 69–74.

гальної кількості. Причому, 10 із них займались міжнародною торгівлею¹.

Багаті єврейські купці, які прибули до Одеси із Галичини, уже на рубежі 20–30-х рр. зайняли чільне місце в єврейській общині. У 1844 р. їм належав 221 торговий будинок, а з кінця 1850-х рр. вони відігравали провідну роль у міжнародній торгівлі, витіснивши із неї греків.

Документальні матеріали дають можливість розглянути позиції єврейського купецтва на 1848 р. лише у містах Херсонської губернії. Офіційні «Відомості про чисельність купецтва» у Катеринославській і Таврійській губерніях вказують лише на загальну чисельність купців по гільдіях, не виділяючи при цьому окремо купців єврейської національності. Дані про чисельність єврейських купців та їх капітали в Херсонській губернії представлені в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

**Чисельність єврейського купецтва та їх капітали
у містах Херсонської губернії на 19 листопада 1848 р.**

Міста	1-а гільдія		2-а гільдія		3-я гільдія	
	Капітал (крб)	Кіль- кість купців	Капітал (крб)	Кіль- кість купців	Капітал (крб)	Кіль- кість купців
Херсон	—	—	18 000	19	88 800	214
Одеса	105 000	78	48 000	39	784 800	1 542
Очаків	—	—	—	—	9 600	43
Єлисаветград	—	—	—	—	124 800	324
Усього	105 000	78	66 000	58	1 008 000	2 123

Таблицю складено на основі даних: ДАОО — Ф.3. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 10, 11, 12, 14.

Представлені дані свідчать, що купці 1-ї гільдії, в кількості 78 осіб, у зазначений період часу проживали лише в Одесі, де володіли капіталом на суму 105 тис. крб. Це значно перевищувало чисельність купців 2-ї гільдії з їх капіталами у всіх містах губернії. Позиції єврейських купців у місті були досить вагомими, адже саме вони мали безпосереднє відношення до зовнішньої торгівлі. Серед найбільш впливових єврейських купців 40–50-х рр. XIX ст. можна назвати Бродських, Рафаловичів, Гуровичів, Ефрусів і Низгурицерів, які займались операціями по експорту зерна².

¹ РДІА. — Ф. 18. — Оп. 4. — Спр. 163. — Арк. 145–147.

² Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. — С. 17.

Представники 2-ї гільдії проживали лише в Херсоні (19 осіб) та Одесі (39 осіб). Причому, в Одесі їх чисельність була вдвічі більшою, а капітал втричі переважав капітали херсонських купців.

Купці 3-ї гільдії проживали в усіх зазначених містах, але переважна більшість із них знаходилась в Одесі (1 542 особи). Вони займались роздрібною торгівлею сілля, тканинами, взуттям та іншими товарами. Дрібні торговці виступали посередниками або представниками великих компаній, які вели торгівлю хлібом. Вони по дешевій ціні скуповували зерно у селян, які не могли самостійно його продати, і привозили до Одеси, маючи при цьому значні прибутки. У чумацьких піснях і розповідях про Одесу, зібраних О. Маркевичем, неодноразово зустрічалися скарги від чумаків, які привозили хліб до міста, на постійний обман, особливо з боку євреїв¹.

Торгівля зерном приносила значні прибутки усім, хто був причетним до неї. Невідомий мандрівник, який відвідав Одесу в 1804 р. був цим надзвичайно вражений. Він з подивом писав, що один робітник на парі волів, перевозячи хліб від магазинів до порту, заробляв у день до 8 крб². Це були дуже великі гроші, які так легко неможливо було заробити в інших містах Російської імперії. Тож не дивно, що єврейських купців усіх гільдій приваблювала Одеса як важливий та перспективний причорноморський порт.

Свій внесок у розвиток економіки міст регіону зробили і єврейські ремісники. Найбільш поширеними серед них були професії кравців, шевців, склярів, майстрів по металу та дереву тощо. В Одесі у 1857 р. налічувалось 1 165 ремісників-євреїв, що складало 8,8 % від загальної кількості общини³.

Дані щодо чисельності євреїв у містах Херсонської губернії на кінець дореформеного періоду представлені в таблиці 4.2.

Найбільша єврейська община, чисельністю 13 204 особи (13 %), знаходилася в Одесі. У Херсоні євреїв проживало значно менше — 8 836 осіб, але питома вага при цьому була найбільшою в губернії і становила 21,5 %. Значні позиції займала єврейська община у Єлисаветграді, де налічувалося 4 741 особа (20,1 %). У Бериславі, Ананьєві, Олександрії питома вага євреїв особливо не відрізнялась і коливалась

¹ ДАОО. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 5.

² Маркевич А. И. Письмо путешественника, бывшего в Одессе в 1804 году // ЗОО-ИД. — 1898. — Т. XXI. — С. 3.

³ ДАОО. — Ф. 3.— Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 47–51.

в межах від 6,3 % до 9,4 %. Найбільш привабливими для єврейського населення, як і раніше, залишалися міста з розвинутою торгівлею: Одеса, Херсон і Єлисаветград.

Таблиця 4.2

Чисельність євреїв у містах Херсонської губернії в 1857 р.

Міста	Кількість населення за офіційними даними	Кількість євреїв (осіб)	Питома вага євреїв (у %)
Херсон	41 140	8 836	21,5
Берислав	6 403	605	9,4
Олександрія	7 384	465	6,3
Ананьєв	10 169	704	6,9
Бобринець	7 216	875	12,1
Єлисаветград	23 537	4 741	20,1
Одеса	101 320	13 204	13,0
Тирасполь	7 015	1 745	24,9
Усього	204 184	31 175	15

Таблицю складено на основі даних: ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 467-577; РДІА. — Ф. 1290. — Оп. 4. — Спр. 84. — Арк. 1, 22–36; ДАОО — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 68.

У містах Катеринославської губернії кількість євреїв була значно меншою, на що вказують дані, представлені в таблиці 4.3.

Таблиця 4.3

Чисельність євреїв у містах Катеринославської губернії в 1858 р.

Міста	Кількість населення за офіційними даними	Кількість євреїв (осіб)	Питома вага євреїв (у %)
Катеринослав	12 752	3 330	26, 1
Верхньодніпровськ	3 161	328	10, 4
Бахмут	12 409	867	6, 9
Слов'яносербськ	2 981	262	8, 8
Олександрівськ	3 855	104	2, 7
Нікополь	6 468	700	10, 8
Новомосковськ	10 138	579	5, 7
Павлоград	8 764	1 300	14, 8
Усього	60 528	7 470	12, 3

Таблицю складено на основі даних: ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 405–419; РДІА. — Ф. 1281. — Оп. 5. — Спр. 58. — Арк. 176.

Найбільша єврейська община знаходилась у Катеринославі і налічувала 3 330 осіб (26,1 %). Однак за своєю чисельністю вона значно поступалася єврейським громадам деяких міст Херсонської губернії. Зокрема, Одесі — у 4 рази, Херсону — в 2,3 рази, Єлисаветграду — в 1,4 рази. Другою за чисельністю була єврейська община у Павлограді — 1 300 осіб (14,8 %). Деяко меншою була кількість євреїв у Бахматі (867 осіб), Нікополі (700 осіб) та Верхньодніпровську, де їх питома вага становила відповідно 6,9 %, 10,8 % та 10,4 %. В інших містах губернії чисельність євреїв була незначною, а питома вага коливалась від 8,8 % (у Слов'яносербську) до 2,7 % (в Олександрівську). Так як чисельність єврейського купецтва у містах Катеринославської губернії в 1858 р. була незначною, то цілком ймовірно, що більшість єврейського населення там представлена міщанством¹. У Катеринославі, де євреї становили 26,1 %, питома вага купців була лише 3,5 %, в той час як міщан — 40 %. У Павлограді питома вага євреїв сягала 14,8 % і більшість із них належала до купецтва. Аналогічна ситуація склалася у Верхньодніпровську. В решті міст основна частина єврейського населення була представлена міщанами.

В цілому загальна чисельність євреїв Катеринославської губернії була значно меншою, ніж у Херсонській губернії. На 1 січня 1859 р. у містах цих губерній проживали відповідно 9 603 і 15 972 представники єврейської національності².

Певна частина євреїв поселилась у містах Південної Бессарабії. Зокрема, в Аккермані в 1858 р. проживало 876 євреїв, або 3,8 % по відношенню до загальної чисельності населення, що значно менше, ніж у більшості вищерозглянутих південноукраїнських містах. Це ще раз підтверджує той факт, що переважна частина єврейських переселенців займалась торгівлею і намагалася зайняти відповідну нішу у торгово-промислових містах Херсонської губернії.

На особливу увагу заслуговують ліберальні умови, які склалися на півдні України по відношенню до єврейського населення. Вони давали можливість для збереження та розвитку культури і духовності. Про це свідчить наявність синагог, державних та приватних єврейських навчальних закладів. У Херсоні на 1857 р. були побудовані державне єврейське училище, приватний пансіон для єврейських дівчат та дві синагоги. У другій половині XIX ст. єврейські синагоги діяли у всіх

¹ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. — Екатеринослав. — С. 4—11.

² ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 77.

містах Південної України, де проживали євреї. Найбільша їх кількість (шість) була побудована в Одесі, де позиції єврейської общини були найбільш значимими¹.

На початку ХІХ ст. в ряді західноєвропейських країн розпочався процес реформування іудаїзму, що стало початком нового етапу в його розвитку. Суть реформи полягала в прагненні іудеїв пристосуватися до нових умов життя. Осучаснення догматики і релігійного культури мали сприяти інтеграції іудеїв в оточуюче їх капіталістичне середовище. Ідеологи реформи відмовились від зв'язку догмату про Месію з уявою про повернення євреїв до Палестини і відродження єврейської державності. Вони проголосили іудаїзм «універсальним» вченням, а євреїв — не «національністю», а лише «релігійною» спільнотою. В зреформованих синагогах скасовувалась давньоєврейська мова богослужіння, яка раніше була обов'язковою. Перегляду підлягали й деякі релігійні обряди та свята. Зокрема, довгу суботню службу в синагозі скорочено, а святкування суботи переносилось на вечір у п'ятницю або на ранок у неділю. Це робилося з метою легалізації суботнього дня як робочого, що категорично заборонялося ортодоксальним іудаїзмом².

Ці зміни значною мірою відбилися на житті іудеїв Південної України. Найбільш відчутно це проявилось в Одесі, де керівні позиції в общині займали члени «Гаскалі» («Просвіти»), які дотримувалися реформаторських поглядів. Основні ідеї «Гаскалі», які полягали у необхідності відмови від деяких застарілих поглядів та інтеграції у культуру оточуючого середовища, були близькими певній частині одеських євреїв. Для досягнення успіхів у міжнародній торгівлі необхідна була освіта, яка передбачала знання іноземних мов, математики, географії, бухгалтерської справи тощо. Саме за ініціативи діячів «Гаскалі» в Одесі у 1826 р. була відкрита єврейська школа, де викладалися як єврейські традиційні, так і загальноприйняті шкільні предмети. Вона стала однією з перших в Російській імперії. Згодом, у 1835 р., запрацювала аналогічна школа для дівчат, де, крім вищезгаданих предметів, вивчалась швацька справа. Пізніше була побудована престижна школа-пансіон для дітей багатих євреїв, яка давала досить високу за рівнем освіту. Її засновниками були найбільш активні члени «Гаскалі»: С. Пінскер, М. Фінкель та І. Гуровіц³.

¹ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 46.

² Религиоведение. — С. 51.

³ Ципперштейн С. Евреи Одессы. — С. 17, 53–54.

Ідеї «Гаскали» допомагали зменшенню релігійних та етнічних відмінностей між євреями та іншим населенням. Атмосфера свободи, яка панувала в місті, відсутність будь-якого національного пригнічення не лише максимально сприяли розвитку культури та економіки, а й дозволили євреям брати участь у політичних справах, що було винятковим явищем для царської Росії. У 50-ті роки XIX ст. 11 євреїв служили в міському управлінні. В 1851 р. одеському міщанину Єфроїму Левензону було присвоєно звання особистого почесного громадянина за сумлінну службу перекладачем у Комітеті в справах єврейських поселенців (у той час євреям почесне громадянство надавалося лише за особливі заслуги). Це свідчить про ліберальність поглядів, яких дотримувались генерал-губернатори М. Воронцов і О. Строганов. Вони вважали, що представники єврейської національності мають право брати участь у всіх справах міського життя¹. Такі унікальні можливості сприяли новій хвилі масової міграції євреїв до Одеси, яка відбулася у 1861 р., а разом із нею і стрімкому економічному піднесенню міста.

Єврейські общини інших міст регіону хоча й значно поступалися одеській, зробили свій внесок у розвиток торгівлі та ремесел, що в свою чергу позитивно відбилося на загальноекономічному потенціалі міського господарства Південної України.

4.3. КАРАЇМИ

Караїми в дореформений період становили незначну частину населення міст Південної України. В історіографії довгий час точилися дискусії стосовно витоків походження цього народу. А. Скальковський ввів у науковий обіг термін «євреї караїми», маючи на увазі нащадків давнього поселення, яке з'явилося в Криму в XIII ст. Характерна особливість їх віросповідання полягала в тому, що «вони з вірою читали книги Старого Завіту». Автор вважав їх людьми дуже чесними, скромними і спокійними².

О. Дружиніна звертала увагу на те, що іноді в документах XIX ст. караїмів ототожнюють з євреями. Але відмінності віросповідання та мови не дають для цього ніяких підстав³.

¹ Dianova Natalia. Nineteenth Century Jewish Odessa // The Odessa Connection. — Diplomatic Academy of Vienna. Favorita Papers / Edited by: Melanie Sully, 2008. — P. 63.

² Скальковский А. Опыт статистического описания. — С. 315.

³ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. — С. 19.

Дослідник Ю. Полканов вважає, що караїми відносяться до тюркської групи алтайської сім'ї народів, яка сформувалась внаслідок змішування давньоєврейського населення Криму з тюркськими племенами¹.

На основі сучасних антропологічних досліджень учені прийшли до висновку, що караїми — це нащадки хозар, які змішалися з населенням Криму і етнічно не мають нічого спільного з давніми іудеями. Таким чином, вони займають самостійне місце серед народів і не є євреями.

Більш вірогідно, що «караїми» — це релігійний термін, який означає «читаючий» або «знавець Священного Писання» (від біблійного кореня «каро» — читати, «карай — той, що читає, «караїми» — ті, що читають). Нашадки хозар, що в X ст. мешкали в Криму, прийняли вчення, яке виникло серед єврейського народу Палестини і базувалось на Біблії. Вони стали називатись караїмами. В XI ст. Біблія була перекладена караїмською мовою, а в 1841 р. видана в караїмській типографії Євпаторії. З часом релігійний термін «караїми» закріпився за тими, хто сповідував караїнізм, перетворившись в етнізм, тобто назву самої народності. Таким чином, він має два значення — релігійне та етнічне².

Після приєднання Криму до Російської імперії караїми почали поступово мігрувати і утворили свої громади в Одесі, Миколаєві та Херсоні. Російський уряд прийняв караїмів у своє підданство і вважав їх рівноправними громадянами імперії, не ототожнюючи при цьому з євреями, про що свідчить низка документів. Зокрема, в іменному указі від 26 липня 1853 р. «Про дозвіл караїмам проживати в портових містах Північного Причорномор'я і мати там власність» зазначалося, що між євреями і караїмами існують значні відмінності, як в питаннях догматів віри (перші слідуєть вченню Талмуду, а останні — виключно Священному Писанню Старого Завіту), так і в моральному та громадянському відношеннях. Караїми прагнуть осілого способу життя та зближення з місцевими жителями. Вони активно займаються землеробством і відомі своєю працездатністю й порядністю. Караїмське населення звільнялося від подвійного податку, яким обкладалися євреї, і мало право на присвоєння почесного громадянства на загаль-

¹ Полканов Ю. А. Вероисповедание караимское // Наука и религия. — 1993. — № 9. — С. 32.

² Чопп І. Караїми Південної України. Одеські караїми (історичний нарис) // Історичне краєзнавство Одещини. — Одеса, 1996. — Вип. 7. — С. 4–6.

них засадах, без тих обмежень, що вводились для євреїв¹. У матеріалах ревізій та статистичних документах чисельність євреїв і караїмів наводилась окремо, що підкреслює відмінність цих етносів.

Дослідник І. Чопп вважає, що російські монархи досить довірливо відносились до караїмів, на що вказують зустрічі з ними під час відвідування Криму. Так у 1837 р. караїмське товариство Криму на чолі з гаханом Хаджи Сима Бобовичем урочисто приймало в Бахчисараї Миколу I з його родиною. Пишний прийом, всілякі почесті та цінні подарунки справили на царську родину велике враження. Після повернення до Петербурга імператриця послала на пам'ять караїмському товариству масивний срібний кубок. Пізніше гостювали у караїмів із своїми сім'ями й інші імператори: Олександр II, Олександр III та Микола II². Це свідчить про їх особисту прихильність та симпатію до цього народу.

На середину XIX ст. в Одесі сформувалася община караїмів, яка активно займалась просвітницькою та добродійною діяльністю. Згідно з статистичними даними 1858 р. в Одесі проживало 605 караїмів (397 чоловічої та 208 жіночої статі), які мали свій храм (кенасу) і школу при ньому³.

Слід зазначити, що караїми завжди приділяли значну увагу питанням освіти і намагалися дати своїм дітям виховання в відповідності до вимог часу. Серед них нерідко зустрічалися представники інтелектуальних професій: лікарі, адвокати, судді, інженери, учителі, професори та інші. Аналогічні посади займали й караїмські жінки, які закінчили Вищі жіночі курси або інші учбові заклади. Значна частина караїмського населення була ремісниками, які володіли багатьма ремеслами.

Общини караїмів всіляко сприяли розвитку освіти серед своїх членів. На це вказує заснування в 1847 р. в Одесі караїмського училища. Кошти для цього були зібрані завдяки добровільним пожертвуванням, організованим попечителями школи Ш. Ісаковичем і Б. Егізом. У 1864 р. виникло Товариство караїмів для розповсюдження освіти та взаємної допомоги. Сама назва цієї організації вказувала на пріоритетний напрямок його діяльності. Зокрема, вона допомага-

¹ Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русскоподданных караимов. — СПб.: П. О. Яблонского, 1890. — С. 116, 146–149, 157.

² Чопп І. Караїми Південної України. — С. 8.

³ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 68, 76.

ла караїмським юнакам отримати університетську освіту, після чого вони повинні були працювати викладачами в тих училищах, куди їх направляло Товариство.

Для караїмських общин характерною була добродійна діяльність. Вони допомагали своїм членам у пошуках роботи, при потребі забезпечували їх продуктами харчування, одягом і медикаментами, надавали грошову допомогу. В роки Кримської війни община виділяла кошти на підтримку російської армії, а після її закінчення встановила в Одесі пам'ятник із білого мармуру на братській могилі воїнів, що померли від ран¹.

В містах Катеринославської губернії кількість караїмів була незначною. В 1859 р. згідно з офіційними статистичними даними вони проживали лише в Катеринославі (64 особи), Нікополі (44 особи) та Бахмуті (2 особи)². Така чисельність не дає підстав говорити про їх суттєвий вплив на соціально-економічні процеси, що відбувалися в цих містах.

Лише в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. діяльність караїмів у південноукраїнських містах дещо активізувалась.

4.4. МУСУЛЬМАНИ

Після приєднання Криму до Росії (1783), в межах імперії опинилися кримські татари і ногайці, що сповідували іслам. Це наймолодша світова релігія, яка виникла в VII ст. в Аравії. Так як на той час вже існували розвинені релігійні системи, то в ісламі можна знайти деякі ідеї іудаїзму та християнства, переосмислені мусульманами. Саме слово «іслам» в перекладі з арабської мови означає покірність волі Бога. В основі мусульманського віровчення лежать 5 «стовпів віри»: признання єдиного Бога — Аллаха і Мухаммеда як пророка Його, виконання намазу — обов'язкової п'ятиразової молитви, дотримання посту (урази) протягом місяця рамадану, виплата податку (зак'яту) і паломництво в священні місця ісламу (хадж). До них додається джихад — священна війна за віру.

¹ Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства. — С. 205.

² Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. — Катеринослав, 1860. — С. 16–21.

Іслам — неоднорідний і має декілька напрямків. Ортодоксальний іслам — сунізм, до якого належить більшість мусульман, визнає в якості джерела віри Коран і Суні. Коран є священною книгою мусульман, де викладені врівчнення ісламу, настанови, культові приписи та ті, що регулюють сімейні, майнові, правові та інші суспільні відносини. Він представляє собою цінний історичний і культурний пам'ятник середньовічної історії арабів. Суні (з арабської — звичай, зразок) є збіркою переказів, що містить епізоди з життя Мухаммеда як зразок для наслідування¹.

Мусульмани, які поселились на південноукраїнських землях, дещо відрізнялись за особливостями віросповідання. Ногайці, порівняно з татарами, більш формально відносились до сповідання ісламу: мулли не користувалися в них великою пошаною, більшість із них не читала молитов, жінки ходили з відкритим обличчям, а замість традиційного обмивання ніг представники цього етносу просто бризкали на свій чобіт водою. Ногайські орди не створювали конфесійних проблем у російській державі. А. Бойко вважає, що основною запорукою цього була урядова політика, внаслідок якої постійно мінялося місце розселення ногайців та їх особливе трактування віри. У всякому випадку серед ногайських орд було толерантне відношення до інших конфесій і відсутність місіонерської діяльності з метою навернення до своєї віри².

Дозволяючи мусульманам проживання в південних регіонах країни, уряд змушений був враховувати догмати ісламу, зокрема гасла війни проти невірних. Беручи до уваги авторитет татарського духовенства, урядовці надавали йому основні пільги, розраховуючи на те, що воно може справляти істотний вплив на ставлення татар до російської влади. Церковне землеволодіння в Таврійській губернії давало величезні прибутки мусульманському духовенству, в той час як в інших губерніях воно було незначним. За це мулли повинні були проявляти добре ставлення до влади, не акцентували увагу татар на належності православних до «невірних» і підтримували з останніми добрі стосунки³.

Усім правовірним мусульманам, які не бажали принести присягу на вірність християнській імператриці — Катерині II, Потьомкін доз-

¹ Религиоведение. — С. 129–130.

² Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII–XX століття / Бойко А. В., Ігнатуша О. М., Лиман І. І., Мільчев В. І. та інші. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1999. — С. 62–63.

³ Там само. — С. 102.

волив виїхати за кордон. До 1804 р., доки діяв цей дозвіл, Крим залишили понад 100 000 осіб. Проте значна частина татар залишилася, прийнявши російське підданство. Вони проживали в Сімферопольському, Ялтинському, Феодосійському, Перекопському та Євпаторійському повітах. Згідно з статистичними даними 1859 р., на території Криму знаходилися 1 555 мусульманських мечетей, 567 із яких були соборними¹.

Проблема формування мусульманських общин у містах поза межами Криму недостатньо вивчена в історіографії та не має належної джерельної бази для дослідження. В дореформений період на правах колоністів або полонених там проживала певна кількість турків, яких за традицією (всі турки — мусульмани) ототожнювали із мусульманами. Проте такий підхід не відповідає дійсності. Частина турків, передусім із купецького стану, прийняла православ'я, щоб отримати при цьому привілеї і можливості для успішного ведення торгівлі. Хрещених турків брали до складу судових екіпажів, де не вистачало матросів. Проте Г. Потьомкін заборонив туркам-християнам оселитися в Миколаєві, і їм виділили за Інгулом зручне місце, де б вони могли займатися торгівлею.

Впродовж XIX ст. спостерігався процес переходу мусульман у православ'я, але він не носив масового характеру. Щороку до православної церкви залучалася незначна кількість представників ісламу, що відзначалося офіційною статистикою. «Херсонские епархиальные ведомости» повідомляли, що в межах Херсонської єпархії в 1859 р. до православного віросповідання приєднався 21 мусульманин².

Деякі відомості збереглися стосовно турецької присутності в місті Ізмаїлі на початку XIX ст., зокрема, формулярні списки жителів фортеці та міста, складені протягом 1810–1811 рр. ізмаїльською поліцією. Згідно з документами турки переселилися до Ізмаїла впродовж березня — червня 1811 р. з міст-фортець, що знаходились на правому березі Дунаю: Рошук (60), Бабадаг (13), Римник (11), Браїла (2), Сілістра (1), Гірсово (1) та інших населених пунктів (31). П'ять родин із-за Дунаю виявили бажання надалі переселитися в Крим.

Дві родини з м. Фокшани та с. Гасан-Аспаге перейшли жити до Ізмаїла близько 1806 р., а родина Меомета Дікіджі з м. Терабузаїне — близько 1796 р. Частина турецького населення постійно проживала в

¹ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 79–81.

² Состав Херсонской епархии // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — №1. — С. 4.

Ізмаїлі (12,5 %), а з появою в місті паші Пеглевана або російської армії перейшла за Дунай і протягом березня 1811 р. поверталась назад¹.

В деяких виданнях відмічається участь турецьких полонених у відновленні Очакова, будівництві Миколаєва тощо. Зокрема, у вересні-жовтні 1789 р. на будівельних роботах у Миколаєві працювало 128 полонених турків, на утримання яких щодня витрачалось по 15 коп.

Полонених турків використовували ще й на фізичних роботах у робітничих командах, що копали колодязі, вели земляні роботи, видобували каміння. Тих, хто мав якусь спеціальність, використовували на фахових роботах. У 1793 р. адмірал М. Мордвінов прийняв рішення оселити полонених турків-мусульман окремою колонією в передмісті Миколаєва — Терновці. Турки висунули певні вимоги, серед яких частина була економічного характеру (земля, будинок, кредити на 10 років тощо), а частина належала до сфери духовної. Йшлося про право вільно відправляти богослужіння і побудувати для цього мечеть. Російська влада повністю задовольнила прохання. Вона обіцяла не тільки не чинити перешкод туркам-мусульманам у сповідуванні своєї релігії, а й повністю фінансувати забезпечення їх духовних запитів. У Терновці за проектом миколаївського архітектора Ф. І. Вунша побудовано кам'яну мечеть із двома мінаретами. Проте колонія існувала недовго. На початку ХІХ ст. турки залишили Терновку. Мечеть згодом перероблено на православну церкву для болгарських колоністів².

Таким чином, впродовж першої половини ХІХ ст. основна частина мусульманського населення проживала в Криму. В інших південноукраїнських містах мусульмани були представлені незначною кількістю татар або турок, які перебували там на правах іноземних гостей чи полонених. У 1827 р. в Одесі проживало 1 329 осіб (4,1 %), що були вихідцями із Туреччини і не прийняли російського підданства³. В усіх інших випадках необхідною умовою для проживання турків на півдні

¹ Бачинська О. А. Етно-соціальний склад і шляхи міграції населення Придунайського регіону кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. (на прикладі міста Ізмаїл) // Надчорномор'я у ІХ ст. до н. е. — початок ХІХ ст.: студії з історії та археології. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. — С. 149–152.

² Тимченко В. М., Кухар-Онишко Н. О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури півдня України та Криму (кінець ХVІІІ — початок ХІХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — Випуск ХІІ. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. — С. 127–129.

³ РДІА. — Ф. 1290. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 42; ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9–10.

Україні було прийняття православної віри. Це певною мірою сприяло їх подальшій асиміляції українським і російським населенням краю.

На 1860 р., згідно зі статистичними даними, в Одесі проживало лише 18 осіб мусульманського віросповідання (16 чоловічої та 2 жіночої статі), які займалися підприємницькою діяльністю¹. В другій половині ХІХ ст. ситуація кардинально не змінилась.

¹ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 46.

ВИСНОВКИ

З кінця XVIII ст. одним із пріоритетних напрямків політики царського уряду було економічне освоєння Південної України. Постійний державний контроль за розбудовою міст, низка пільг та привілеїв створили сприятливі умови для їх стрімкого зростання, що в свою чергу давало можливість для реалізації процесу урбанізації південного регіону.

Значну кількість міст на півдні України засновано на колишніх козацьких землях, де була добре розвинена торгівля, промисли та ремесла, що стало певним економічним підґрунтям для їх подальшого соціально-економічного розвитку. Прикладом можуть слугувати Катеринослав, Новомосковськ, Вознесенськ, Верхньодніпровськ та інші міста.

Інша група міст була заснована на місці військово-опорних пунктів чи фортець, які втратили своє стратегічне значення. Серед них: Олександрівськ, Єлисаветград, Одеса, Нікополь, Павлоград.

На рубежі XVIII–XIX ст. в процесі заселення міст перевагу мала стихійна або народна колонізація. Чисельну групу міського населення утворили місцеві жителі, на землях проживання яких виникали або розвивалися вже існуючі міста. Серед них — українці, в тому числі й колишні запорозькі козаки, росіяни та молдовани. Іншу категорію міських жителів склали селяни-втікачі та вільні переселенці з українських та російських губерній. Уряд намагався обмежити народну колонізацію шляхом переселення до південноукраїнських міст російських та іноземних колоністів, яким надавав вигідні умови облаштування, пільги при сплаті податків, свободу віросповідання тощо. У зв'язку з цим державна колонізація у першій половині XIX ст. стала домінуючою.

Природний приріст населення в містах на кінець досліджуваного періоду не досяг вагомих показників і значної стабільності, незважаючи на високий коефіцієнт народжуваності. Це пов'язано із великою смертністю, в тому числі й дитячою. Недостатній догляд за немовлятами, низький рівень життя і побутової культури у певній частині громадян та відсутність належної медичної допомоги стали причиною гальмування процесу природного приросту міських жителів. Зростання міського населення у першій половині XIX ст. відбувало-

ся переважно в значних торгових і торгово-промислових центрах, здебільшого, за рахунок механічного приросту.

Міське населення краю відзначалося надзвичайною етнічною та конфесійною строкатістю завдяки іноземним переселенцям із європейських країн. Свобода віросповідання, що панувала на південних землях, робила їх привабливими для представників різних віросповідань. Переважну більшість жителів південноукраїнських міст становили православні. Тому з кінця XVIII ст. почалося формування та розвиток православних єпархій в Південній Україні, які мали тенденцію до поступової інтеграції в загальноімперську систему. Цей процес супроводжувався ліберальною політикою з боку центральної влади, для якої пріоритетним було не стільки церковно-релігійне питання, скільки швидка колонізація та економічне освоєння регіону.

Характерною особливістю православних церков регіону була відсутність єдиного духовного центру підпорядкування. Переважна більшість парафіян належала до панівної в Російській імперії — Синодальної церкви. Це, передусім, українці, росіяни, молдовани, греки, болгары, серби та інші. Вірмено-григоріанська церква підпорядковувалась власним архієреям і зберігала вірність своєму Патріарху, залишаючись в підпорядкуванні його відомства. До Синодальної церкви не належали й старообрядці, яких вона намагалася залучити через єдиновірство, вважаючи його перехідним етапом на шляху до офіційної церкви. Проте далеко не всі старообрядці бажали втрачати свою конфесійну самотність.

Основну частину православного міського населення становили українці. Вони були представлені у всіх галузях господарської діяльності та відігравали важливу роль у процесі соціально-економічного розвитку міст. Серед них були відомі громадські та наукові діячі, ремісники, купці, торговці, підприємці, матроси, які належали до різних станів і соціальних груп.

Вагомі позиції в соціально-економічному та громадському житті міст займали православні росіяни. Вони мали вагомий вплив у місцевих органах влади, в галузі освіти і культури.

Інші етноси утворили свої общини, які сприяли їх економічному розвитку, регламентували національно-культурне та духовне життя, займалися добродійністю. Значним економічним і культурним потенціалом характеризувалися грецькі, вірменські та болгарські общини, що сформувалися в містах Херсонської губернії. З їх середовища

вийшла значна кількість купців, ремісників, наукових і культурних діячів. Греки впродовж першої половини XIX ст. утримували вагомі позиції у справі експорту зерна, сприяли розвитку водного транспорту, банківської справи, ремесел, освіти і науки. Вони не лише досягли значного економічного та національно-культурного піднесення своєї общини, але й вели боротьбу за національне визволення Греції, про що свідчить діяльність таємної революційної організації «Філікі Етерія», заснованої в Одесі.

Значна частина болгарських переселенців була садівниками та городниками. Деякі з них стали купцями і займались зовнішньою торгівлею. Болгари активізували освітянську та просвітницьку діяльність і сприяли боротьбі за національне відродження Болгарії.

Певна частина іноземних переселенців, передусім це були грецькі та болгарські патріоти, згодом повернулась на свою батьківщину. Аналогічно вчинили деякі купці різних національностей, які розбагатіли завдяки успішній зовнішній торгівлі. Однак більшість прийняла російське громадянство і назавжди залишилась в Південній Україні, доклавши чимало зусиль для економічного і культурного піднесення цього краю.

Жителями південноукраїнських міст стали іноземні переселенці із європейських країн, що належали до католицької церкви: італійці, французи, поляки, німці, іспанці та інші. Для духовного управління католиками Російської імперії, за розпорядженням Катерини II, була створена Могилівська католицька єпархія, до якої спочатку входили й католики південного регіону. Ліберальне ставлення до католиків з боку царської влади тривало до польського повстання 30-х рр., яке підтримали поляки, що проживали в межах Російської імперії, в тому числі й на півдні України. Після цього розпочалися утиски по відношенню до католицької церкви, які тривали до кінця 40-х рр. XIX ст. З 1847 р., після підписання конкордату між російським урядом і папою римським, розпочався процес реорганізації католицької церкви в Росії. Для католицького населення Південної України утворено Тираспольську єпархію, єпископська резиденція і кафедра якої знаходилися в Одесі. Впродовж першої половини XIX ст. католицькі общини в містах відзначались своєю етнічною строкатістю й були ще досить слабкими. Однак католики утворили потужні етнічні общини, що допомогло їм зайняти відповідні ніші в економічному та культурному просторі регіону. Німецькі католики зарекомендували себе фахівцями у галузях торгівлі, підприємництва, промисловості та науки.

Французи були хорошими торговцями, ремісниками, вчителями, лікарями тощо. Італійці утримували за собою славу кваліфікованих рибалок, перукарів, майстрів по виготовленню макаронів. Представники різних етнічних общин зуміли не лише реалізувати свій економічний ресурс, але й зберегти свою національну самобутність, мову та культуру.

Помітне місце серед християнського населення південноукраїнських міст займали представники протестантських течій: лютерани та реформати. Інші протестантські вірування, до яких належали меноніти, штундисти та баптисти, знайшли своє відображення в селах чи колоніях. Носіями цих віровчень були, здебільшого, німецькі переселенці. Лютерансько-євангеліські общини утворились в ряді міст Херсонської губернії, найбільша з яких знаходилась в Одесі. В лютеранських громадах великого значення надавалось розвитку освіти, значно більшого ніж у католицьких общинах. Про це свідчить наявність власних навчальних закладів, де процес навчання здійснювався на досить високому рівні. Їх характерною особливістю була відкритість для дітей, що належали до різних конфесій.

Євангелісько-реформатська община виникла в Одесі в 1842 р., виокремившись із лютеранської. До неї входили купці, консули, чиновники, представники науки і освіти, які прибули із різних європейських країн, але мали здебільшого німецьке походження. Церковна рада займалась питаннями освіти і благодійності, піклуючись при цьому не лише про членів своєї конфесійної общини, але й інших громадян міста, незалежно від віросповідання, хто потребував допомоги і чиї діти прагнули отримати освіту в реформатській школі чи училищі.

Серед протестантів була значна кількість купців, вмілих ремісників, науковців, представників освіти і культури.

Значна частина міських жителів Південної України була представлена євреями. Вони були неоднорідними в конфесійному відношенні, але переважну більшість із них становили іудеї. Вони оселились, здебільшого, в містах Херсонської губернії, де їх питома вага в середньому становила 15 %. Найбільше їх було в Херсоні, Єлисаветграді та Одесі, де вони могли займатися зовнішньою торгівлею зерном, витіснивши поступово із цієї сфери греків та італійців. Єврейські купці були представлені у всіх трьох купецьких гільдіях. Дещо менше євреїв проживало в містах Катеринославської губернії — близько 12 %. Серед них були купці, ремісники, дрібні торговці, торгові посередники тощо.

Певну частину міського населення становили караїми, до яких уряд, на відміну від євреїв, ставився досить лояльно. Вони проживали в Криму та деяких великих містах півдня України. Велика община караїмів на середину XIX ст. сформувалась в Одесі, де вони побудували свою церкву, школу та училище.

Переважаюча більшість мусульманського населення проживала в Криму. В інших містах південного регіону воно було незначним за чисельністю і представлене турками й татарами. Турецькі купці часто приймали християнство, отримуючи при цьому пільги, які сприяли розвитку торгівлі. Частина з них проживала в містах у якості іноземних гостей, зберігаючи при цьому свою релігію.

Етнічна строкатість населення, серед якого були представники різних релігійних конфесій, обумовила специфіку структури духовенства. На відміну від інших регіонів Російської імперії, в південноукраїнських містах воно носило багатоконфесійний характер і чисельність його протягом досліджуваного періоду постійно зростала разом із загальною кількістю жителів.

Незважаючи на конфесійне розмаїття, взаємовідносини між представниками різних віросповідань носили мирний характер і відзначалися конфесійною толерантністю. Етнічні общини, незалежно від релігійної належності, зробили свій внесок в економічне освоєння краю, розбудову міст, розвиток освіти, науки і культури, зберігаючи при цьому свою національну та релігійну самобутність.

ДОДАТКИ

Динаміка чисельності населення міст Херсонської губернії в 1823—1858 рр.¹

Міста	Кількість населення															
	1823 р.		1825 р.		Пріріст населення у 1823—1825 рр.		1856 р.		Пріріст населення у 1825—1856 рр.		1858 р.		Пріріст населення у 1856—1858 рр.		Пріріст населення у 1823—1858 рр.	
	абсо-лют-ний	серед-ньо-річний	абсо-лют-ний	серед-ньо-річний	абсо-лют-ний	серед-ньо-річний	абсо-лют-ний	серед-ньо-річний	абсо-лют-ний	серед-ньо-річний	абсо-лют-ний	серед-ньо-річний	абсо-лют-ний	серед-ньо-річний	абсо-лют-ний	серед-ньо-річний
Херсон	8110	8155	45	22	33813	25658	828	41140	7327	3664	33030	944				
Олександрія	857	1567	710	355	5527	3960	128	7384	1857	929	6527	186				
Тирасполь	4500	4500	—	—	7015	2515	81	10833	3818	1909	6333	181				
Берислав	2163	2917	754	377	6301	3384	109	6403	102	51	4240	121				
Григоріополь	1196	3167	1971	985	5402	2235	72	6814	1412	706	5618	160				
Дубосари	4226	4829	603	301	5316	487	16	6917	1601	801	2691	77				
Єлисаветград	9377	9433	56	28	—	—	—	23537	—	—	14160	405				
Овідіополь	1207	1123	-84	—	3254	2131	69	4247	993	497	3040	87				
Ольвіополь	1154	1164	10	5	—	—	—	1857	—	—	703	20				
Очаків	1626	1673	47	23	4789	3116	101	5721	932	466	4095	117				
Одеса	43036	—	—	—	101320	58282	1880	114265	12945	6472	71227	2035				
Миколаїв	10436	15875	5439	2719	44280	28405	916	32496	-11784	-5892	22060	630				
Усього	37888	54403	9551	4815	215017	130173	4200	261614	19204	9602	173724	4963				

¹Таблицю складено за даними: РДЦА — Ф. 1290. — Оп. 5. — Спр. 5. — Арк. 11, 14, 16; Ф. 1288. — Оп. 25. — С. 78. — Арк. 2—6.

Динаміка чисельності населення міст Катеринославської губернії в 1825–1858 рр.¹

Міста	Кількість населення								
	1825 р.	1856 р.	Приріст населення у 1825–1856 рр.		1858 р.	Приріст населення у 1856–1858 рр.		Приріст населення у 1823–1858 рр.	
			абсо-лютний	серед-ньоріч-ний		абсо-лютний	серед-ньоріч-ний	абсо-лютний	серед-ньоріч-ний
Катеринослав	8618	13031	4413	142	12752	-279	-139	4134	125
Олександрівськ	1726	2829	1103	36	3855	1026	513	2129	64
Бахмут	4307	8928	4621	149	12409	3481	1741	8102	245
Верхньодніпровськ	1013	2521	1508	49	3161	640	320	2148	65
Новомосковськ	7935	9588	1653	53	10138	550	275	2203	67
Павлоград	3993	6957	2964	90	8764	1807	904	4771	144
Слов'яносербськ	1974	2431	457	15	2981	550	275	1007	30
Маріуполь	3676	6858	3182	103	5289	-1569	-785	1613	49
Нікополь	3337	6312	2975	96	—	—	—	—	—
Усього	36579	59455	22476	733	59349	6206	3103	26101	789

¹Таблицю складено на основі даних: РДА. — Ф. 1290. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 170; Ф. 1288. — Оп. 25. — Спр. 18, Арк. 2–4; Статистические таблицы Российской империи за 1856 г. — СПб., 1858.

Динаміка чисельності населення міст впродовж 1825—1858 рр.¹

Губернії	Населення міст в цілому			Приріст населення у 1825—1856 рр.		Приріст населення у 1856—1858 рр.		Приріст населення у 1825—1858 рр.	
	1825 р.	1856 р.	1858 р.	абсолютний	середньорічний	абсолютний	середньорічний	абсолютний	середньорічний
Херсонська	97441	231584	309484	134143	4327	77900	38950	212043	6425
Катеринославська	36579	59455	115474	22876	738	56292	28146	79168	2399
Таврійська	63608	121218	130974	57610	1858	9756	4878	67366	2042
Усього	197628	412257	555932	214629	6923	143948	71974	358577	10866

¹Таблицю складено на основі матеріалів: РДА. — Ф. 1288. — Оп. 25. — Стр. 85^в. — Арк. 270, 272, 274, 275.

Динаміка чисельності духовенства у містах Херсонської губернії протягом 1824–1861 рр.¹

Міста	1824 р.			1840 р.			1847 р.			1861 р.		
	Усього насе- лення	Чисельність духовенства		Усього насе- лення	Чисельність духовенства		Усього насе- лення	Чисельність духовенства		Усього насе- лення	Чисельність духовенства	
		осіб	%		осіб	%		осіб	%		осіб	%
Херсон	8155	58	0,7	19577	118	0,6	23820	127	0,5	33957	210	0,6
Єлисаветград	9402	43	0,5	—	—	—	13500	72	0,5	23725	147	0,6
Миколаїв	10445	51	0,5	29564	93	0,3	38618	211	0,5	37590	170	0,4
Олександрія	1567	34	2,1	4835	22	0,4	4587	32	0,7	7943	37	0,4
Берислав	3302	27	0,8	4827	26	0,5	5578	36	0,6	6811	55	0,8
Тирасполь	4500	53	1,2	6633	13	0,2	6446	17	0,3	10316	42	0,4
Одеса	30560	117	0,6	55000	—	—	77131	389	0,5	114265	881	0,8
Овідіополь	1196	9	0,7	2882	27	0,9	3535	24	0,7	3625	23	0,6
Очаків	2618	30	1,1	4572	9	0,2	4450	7	0,1	5303	24	0,4
Усього	38874	422	0,9	127890	308	0,4	177665	915	0,5	243535	1589	0,6

¹Таблицю складено за даними : РДА. — Ф. 1290. — Оп. 5.— Спр. 5. — Арк. 19, 28; ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 2; Спр. 60. — Арк. 45; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. — СПб., 1840. — С. 52, 53, 67; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи — СПб., 1852. — С. 32-33; Военно-статистическое обозрение Российской империи. — СПб., 1849. — Т. XI. — Ч. 1: Херсонская губерния. — С. 206–211; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862. — СПб., 1863. — Ч. 2. — С. 3–45.

Динаміка чисельності духовенства у містах Катеринославської губернії протягом 1840—1858 рр.¹

Міста	1840 р.			1847 р.			1858 р.		
	Усього населення	Чисельність духовенства		Усього населення	Чисельність духовенства		Усього населення	Чисельність духовенства	
		осіб	%		осіб	%		осіб	%
Катеринослав	12414	217	1,7	9785	195	2,0	14447	208	1,4
Олександрівськ	2569	22	0,8	1977	21	1,0	3817	27	0,7
Бахмут	6596	81	1,2	6491	71	1,0	11923	146	1,2
Верхньодніпровськ	2809	34	1,2	2241	29	1,3	3291	36	1,1
Новомосковськ	9382	52	0,5	10126	62	0,6	9459	42	0,4
Слов'яносербськ	2149	22	1,0	2310	18	0,8	3059	28	0,9
Нікополь	4448	30	0,7	5267	32	0,6	9316	50	0,5
Павлоград	5634	27	0,5	6568	39	0,6	8762	33	0,4
Усього	46001	485	0,9	44765	467	0,9	64074	570	0,9

¹Таблицю складено на основі даних: Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. — СПб., 1840. — С. 12—13; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. — СПб., 1852. — С. 8, 9; Статистическое обозрение Екатеринославской губернии за 1858 г. О числе жителей по сословиям // Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. — Екатеринослав, 1860. — С. 4—11.

Етно-конфесійний склад християнського населення міст Херсонської губернії на 1857 рік¹

Міста	Кількість населення за офіційними даними		Кількість населення за «Парафіціальними списками» ²		% охопленого списками населення		Українці		Росіяни		Українці та росіяни		Українці та молдовани		Греки		Італійці, французи, німці		Поляки		Серби		Інші		
	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	абсолютно	% осіб	
Херсон	41140	44	11721	28	5174	44	1233	10,5	4977	42,5	—	—	32	0,3	305	2,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Берислав	6403	100	4221	66	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Олександрія	7384	—	3574	48	—	—	—	—	3574	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Новогеорґієвськ	6814	6814	3615	53	2333	64,5	1282	35,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ананьєв	10169	—	5191	51	—	—	—	—	—	—	5161	99,4	—	—	—	—	—	—	—	30	0,6	—	—	—	
Бобринець	7216	100	3312	46	3312	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Вознесенськ	5452	—	6392	100	—	—	—	—	6189	96,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	200	3,2	—	—	—	
Єлисаветград	23537	4864	8177	35	59,5	960	11,7	2353	28,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Новомиргород	4228	4080	4533	100	90,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	453	10,0	—	
Овідіополь	1857	—	1803	97	—	—	—	—	—	—	1803	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Миколаїв	32496	160	6846	21	2,4	1262	18,4	3670	53,6	—	—	—	254	3,7	1500	21,9	—	—	—	—	—	—	—	—	
Одеса	114265	2646	21575	19	12,3	1139	5,3	6535	30,2	2683	12,4	4345	20	3588	16,5	—	—	—	—	—	—	—	—	1152	5,2
Усього	260961	28790	80960	55	39,0	5876	7,0	27298	29,0	9647	18,0	4631	6,0	5393	7,0	230	0,3	453	0,8	453	0,8	1152	0,4	—	—

¹Таблицю складено за даними: РДІА. — Ф. 1290. — Оп. 4. — Стр. 84. — Арк. 1, 22–36; ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Стр. 64. — Арк. 5–452.

Доляток Ж
Етно-конфесійний склад християнського населення міст Катеринославської губернії на 1857 рік¹

Міста	Кількість населення за офіційними даними	Кількість населення за «Парафіяльними списками»	% охопленого спис-ками населення	Українці		Росіяни		Українці та росіяни		Поляки		Поляки, італійці, французи, німці		Молдо-вани		Греки	
				осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Катеринослав	12752	8212	64,0	—	174	2,2	7896	96,1	142	1,7	—	—	—	—	—	—	—
Олександрівськ	3855	2121	55,0	2081	98,1	—	—	—	40	1,9	—	—	—	—	—	—	—
Бахмут	12409	11286	91,0	7522	66,7	3761	33,28	—	3	0,02	—	—	—	—	—	—	—
Верхньодніпровськ	3161	2230	70,5	2204	98,8	—	—	—	26	1,2	—	—	—	—	—	—	—
Новомосковськ	10138	5001	50,0	3987	79,9	1000	19,9	—	14	0,2	—	—	—	—	—	—	—
Павлоград	8764	6406	73,0	6388	99,7	—	—	—	18	0,3	—	—	—	—	—	—	—
Слов'яносербськ	2981	2016	67,6	1932	95,8	39	1,9	—	—	—	—	—	—	45	2,3	—	—
Маріуполь	5289	3627	68,5	400	11,0	—	—	—	—	—	—	30	0,8	—	—	3197	88,2
Усього	59349	40899	67,5	24514	69,0	4974	7,2	7896	12,0	24,3	0,7	30	0,1	45	0,3	3197	8,0

¹Таблицю складено на основі даних: ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 5-399; РДА. — Ф. 1281. — Оп. 5. — Спр. 58. — Арк. 176.

Перелік умовних скорочень

ДАОО	Державний архів Одеської області
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ОТІС	Одеське товариство історії і старожитностей
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской империи
ПФА РАН	Санкт-Петербурзька філія архіву Російської Академії Наук
РДІА	Російський державний історичний архів
СПб. ФІРІ РАН	Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської Академії Наук

Наукове видання

ДІАНОВА Наталія Миколаївна

**ФОРМУВАННЯ ЕТНО-КОНФЕСІЙНОЇ
СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ МІСТ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

(кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*
Редактор *Н. Я. Рихтік*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *О. О. Набойченко*
Коректор *Н. І. Дуброва*

Здано у виробництво 14.12.2009. Підписано до друку 25.02.2010.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура «Newton». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,23. Тираж 300 прим. Вид. № 18. Зам. № 667.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

Д 44 **Діанова, Наталія Миколаївна**
Формування етно-конфесійної структури населення міст
Південної України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) :
[монографія] / Н. М. Діанова. — Одеса : Астропринт, 2010. —
176 с.

ISBN 978–966–190–280–9

Монографія є спробою комплексного дослідження процесу формування етно-конфесійної структури населення міст південного регіону наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. Значна увага приділяється проблемі заснування та заселення південноукраїнських міст, утворення конфесійних і етнічних общин. Розглядаються питання взаємин між офіційною православною церквою та іншими релігійними конфесіями.

Робота розрахована на істориків, краєзнавців, студентів вищих навчальних закладів і усіх, хто цікавиться релігійною та соціальною історією Південної України.

ББК 63.3(4Ук-7)5-7

УДК 94(477.7):314.727.2 «1775/1861»